

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет ім. І. Франка
Національна академія сухопутних військ
ім. гетьмана П.Сагайдачного

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ВІЙН
І ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА
ВИПУСК 2**

Львів
2019

ББК 63.3(2)43

Б65

Проблеми історії війн і військового мистецтва. Вип. 2. / За ред. Л.В.Войтовича. (Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Львівський національний університет ім. І. Франка, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2019), 252 с.

ISBN 978-966-02-9009-9

Збірник наукових статей присвячений актуальним і дискусійним проблемам історії війн і військового мистецтва. Основна увага приділена малодослідженим подіям в українській і світовій історіографії, а також подіям і фактам, які мали визначальний вплив на розвиток військової справи. Для істориків, військових фахівців, студентів і всіх, хто цікавиться військовою історією.

Рецензенти:

д. і. н. проф. Святослав ШЕЛОМ'ЯНЦЕВ-ТЕРСЬКИЙ
(Національний університет "Львівська політехніка").

d-r hab., проф. Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ
(Бидгощський університет Казимира Великого, Польща).

Редколегія збірника:

ВОЙТОВИЧ Леонтій, д. і. н., проф. (Львівський національний університет ім. І. Франка, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Україна) – відповідальний редактор.

КРИВИЗЮК Леонід, к. і. н., доц., полковник (Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Україна) – відповідальний секретар.

ВАЛЬЧАК Генрик, d-r hab., проф. (Щецінський університет, Польща).

ГАРАЙ-ДЕМПНЯК Рената, d-r hab., проф. (Щецінський університет, Польща).

ГАРДІ ДЮРА, PhD, доц. (Університет Нові Сад, Сербія).

ГОЛУБКО Віктор, д. і. н., проф. (Львівський національний університет ім. І. Франка, Україна).

СОЛЯР Ігор, д. і. н., проф. (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Україна).

ТКАЧУК Павло, д. і. н., проф., генерал-лейтенант (Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Україна).

ЯКИМОВИЧ Богдан, д. і. н., проф. (Львівський національний університет ім. І. Франка, Україна; Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, Україна).

На титулі портрет гетьмана Петра Коначевича-Сагайдачного роботи
Сергія Васильківського (1900).

ISBN 978-966-02-9009-9

© Автори статей 2019

ЗМІСТ

Від редакційної колегії	5
ДУМЫДУК Dmytro. BROŃ BIAŁA W ARMENII EPOKI BAGRATYDÓW (KONIEC IX – POŁOWA XI W.): PROBLEM INTERPRETACJI I BADANIA NIEKTÓRYCH ŹRÓDEŁ GRAFICZNYCH.....	7
KSHANOVSKIY Roman. CONTROVERSIAL ISSUES IN THE METAMORPHOSIS OF KNIGHTHOOD IN THIRTEENTH-CENTURY ENGLA	31
ВОЙТОВИЧ Леонтій. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО І КОРОЛІВСТВО РУСИ ТА МОНГОЛИ	45
ПАРШИН Ілля. ПОЄДИНОК КНЯЗЯ РОСТИСЛАВА МИХАЙЛОВИЧА ТА ЛИЦАРЯ ВОРША – ПРЕЛЮДІЯ ДО ЯРОСЛАВСЬКОЇ БИТВИ 1245 РОКУ	147
ЛЕШКОВИЧ Наталя. СПИТКО З МЕЛЬШТИНА	157
МАСІУК Igor. THE FIRST PROFESSIONAL FORMATIONS IN MEDIEVAL ARMIES	167
ТКАЧУК Павло. ПОХІД САГАЙДАЧНОГО НА МОСКВУ	175
МРАКА Ігор. “ЯКЩО ЗДАСТЕ ЛЬВІВ НАМ, ТО ЗАЛИШИТЕСЯ У ЄВРОПІ, ЯКЩО Ж ЗДАСТЕСЯ БІЛЬШОВИКАМ, ТО НАЗАВЖДИ ПЕРЕЙДЕТЕ ДО АЗІЇ”	193
СИПКО Богдана. ШАРЛЬ ДЕ ГОЛЛЬ ПЕРЕД ВИКЛИКОМ АЛЖИРСЬКОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТЕНОГРАМ ОФІЦІЙНИХ ВИСТУПІВ)	205
КРИВИЗЮК Леонід. ТАНКОВІ ВІЙСЬКА: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЧИ ПЕРЕДДЕНЬ ЛІКВІДАЦІЇ	217

НОВІ ПРАЦІ З ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ:	235
ФЕДОРУК Андрій, КУЗЬ Анатолій.	
НОВА КНИГА ПРО ВЕЛИКУ СЕРЕДНЬОВІЧНУ БИТВУ, У ЯКІЙ	
БРАВ УЧАСТЬ ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ	237
ОВСІНСЬКИЙ Юрій.	
ЗАВЕРШЕННЯ ПРОЕКТУ «ІСТОРІЯ ВІЙН І ВІЙСЬКОВОГО	
МИСТЕЦТВА»	245
ЗАПИСКИ ГЕТЬМАНА	
СТАНІСЛАВА ЖОЛКЕВСЬКОГО	254

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Перший випуск міжвідомчого збірника “Проблеми історії війн і військового мистецтва” показав важливість подібного збірника для подальшого розгортання досліджень з історії війн і військового мистецтва в руслі сучасної світової науки. Цей напрямок в Україні тільки розгортається, долаючи різноманітні перепони від відсутності коштів до протидії через нерозуміння важливості цієї справи. Завдання збірника полягає перш за все у зацікавленні ширшого кола істориків в дослідженнях не тільки вузьких проблем національної військової історії, але й в оцінці і створенні певних узагальнень та підсумків різних етапів і періодів, а також участі в дослідженнях проблем світової військової історії, залученні нових джерел або джерел на які не звертали уваги попередні дослідники, а також результатів роботи реконструкторів озброєння та битв.

Сучасна історіографія з історії війн наповнена стереотипами та ідеологічними штампами, це стосується не тільки проблем дотичних до української історії, але й до історії майже всіх війн та періодів. Особливо багато таких стереотипів і помилок в оцінках чисельності особового складу та його втрат, а також озброєння і його рівня. Значна частина праць грішать відсутністю порівнянь рівнів різних військ, приховуванням або свідомим пропуском помилок і провалів аж до прямих фальсифікатів. Часом автори взагалі не розуміють різницю у підготовці військ в різні епохи та їх специфіку, вважаючи, що, наприклад у XVII ст. можна було набрати селян, не знайомих з вогнепальною зброєю, і за кілька тижнів підготувати з них заміну мушкетерам з їх залповим вогнем при двох десятках прийомів заряджання і складними маршовими перебудовами або ж тих самих селян так само швидко підготувати рейтарів чи кірасирів. Подібним чином автори не звертають увагу на особливості логістики, вартості озброєння, центрів його виробництва і напрямків комплектації, а також технічних характеристик, без порівняння яких висновки не виглядають переконливими. Все це ставить ще одне важливе завдання необхідності перегляду більшості усталених поглядів і висновків, а також перевірку і корегування досліджень попередників. Останнє особливо актуальне для української тематики.

Українські формування і підрозділи брали активну участь у війнах в складі військ Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперії, перебували на службі Оттоманської Порти, Франції, Молдови, Трансильванського князівства і, навіть, Іспанії. Українці активно воювали в рядах радянської армії, але й польської та чеської армій, брали участь у європейському Русі опору під час Другої світової війни. Всі ці аспекти також потребують глибшого висвітлення. Українці у складі генералітету Російської імперії та СРСР налічують тисячі імен, серед яких і генерал-фельдмаршали і маршали. Можна знайти українців і серед військової еліти інших країн, навіть Франції.

Актуальним залишається завдання підготовки Української військової енциклопедії, для чого сторінки збірника можуть бути добрим полігоном. Зрозуміло, що тільки науковий неупереджений підхід дослідників різних країн здатний наблизити історичну правду, в тому числі і щодо війн, де їхні країни воювали одна з одною. Тому автори з інших країн завжди бажані у нашому збірнику. При цьому статті англійською, польською та російською мовами редакційна колегія подає без перекладу.

Редколегія переконана, що регулярний вихід збірника з публікаціями різних проблем військової історії допоможе вирішити частину цих проблем і пожвавить інтерес до військової історії.

Dmytro DYMIDYUK
Magister, PhD-doktorant
(Lwowski narodowy uniwersytet
Iwana Franka, Ukraina)

**BRO BIA A W ARMENII EPOKI BAGRATYD W
(KONIEC IX – PO OWA XI w.):
PROBLEM INTERPRETACJI I BADANIA NIEKT RYCH R DE
GRAFICZNYCH¹**

Średniowieczna Armenia była granicą między chrześcijańsko-bizantyjską a arabsko-perską (islamską) cywilizacją, przyjmująca najlepsze osiągnięcia tych dwóch kultur. Pod tym względem interesująca jest historia wojskowości Armenii, w szczególności broni białej, gdzie wpływy międzykulturowe najmocniej przejawiały się.

Celem artykułu jest poszczególna analiza niektórych ormiańskich miniatur oraz reliefów z epoki Bagratydów (koniec IX – połowa XI w.), na których różny typy broni białej są przedstawione i interpretacja których jest wątpliwa, pomyłkowa lub wywołuje dyskusję w historiografii ormiańskiej lub bizantyjskiej. Obiektem badania jest relief Goliata z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921); relief dwóch jeźdźców na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani; szkatułka z kości słoniowej z Palazzo Venezia (Rzym); obrazki uszkodzonych mieczów z miniatury “Ofiara Abrahama” z Ewangeliarza z Eczmiadzynu (989) oraz reliefu “walka myśliwego z niedźwiedziem” z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921).

Słowa kluczowe: Armenia Bagratydów, Aghtamar, Bizancjum, broń biała, miecz, szabla, Ani, Goliat, reliefy, miniatury.

Середньовічна Вірменія виконувала функцію своєрідного цивілізаційного кордоном між християнсько-візантійською і арабо-перською (ісламською) цивілізаціями, засвоюючи найкращі досягнення цих двох культур. Під цим кутом зору цікавою є історія військової справи Вірменії, особливо холодної зброї, де міжкультурні впливи проявлялися найміцніше.

Метою статті є окремий аналіз деяких вірменських мініатур, а також рельєфів епохи Багратидів (кінець IX – половина XI ст.), на яких представлені різні типи холодної зброї і інтерпретація яких сумнівна, помилкова або викликає дискусію у вірменській чи візантійській історіографіях. Об'єктом дослідження

1 Artykuł powstał dzięki grantowi Fundacji Galusta Gulbenkiana, który pozwolił przeprowadzić kwerendę na interesujący nas temat w bibliotekach Armenii. Także, dzięki Travel Grant National Association for Armenian Studies and Research (NAASR) otrzymałem możliwość wygłosić swoje referaty o historii uzbrojenia Armenii epoki Bagratydów na dwóch międzynarodowych konferencjach – “Military campaigns, weaponry and military equipment (Antiquity and Middle Ages)” w Warnie (Bułgaria) 16–18 listopada 2019 r. oraz na “Konferencji Młodych Naukowców” (Երիտասարդախաղաղի IV Գիտաժողով) w Matenadaranie (Erywań), w dniu 29 listopada 2018 r. Podany tekst w języku polskim powstał dzięki stypendium rządu Rzeczypospolitej Polskiej dla Młodych Naukowców (2019).

Երեսման Գոլիաֆի զ Երկրի Սուրբ Կրիստի զ օ. Ախտամար (915–921); րեսման Երեսմանի զ Երկրի Կամսարկանի զ Անի; քիտլուկ զ սլոնովոյ կոստի զ Սալոնիկայի Վենետիկայի (Րիմ); ֆրագմենտի յոսկոճոճու յառնի զ մինիատյուրի «Յերտա Արաամի» Սուրբ Երեսմանի զ Երեսմանի (989), ա տակոճ զ րեսմանի «Երտոճա միսլիվիչ զ վեճմեճ» զ Երկրի Սուրբ Կրիստի զ օ. Ախտամար (915–921).

Կլյուճովոյ սլոճա: Երատիճսկա Վիրմենիա, Ախտամար, Վիզանտիա, հոլոճնա ճերոյ, մեճ, յաճա, Անի, Գոլիաֆ, րեսմանի, մինիատյուրի.

Średniowieczna Armenia epoki Bagratydów (koniec IX – połowa XI w.) była zdecentralizowanym państwem o dobrze rozwiniętym systemie senioralno-wasalnym. Poszczególne księstwa tylko w przypadkach wojny i pokoju były posłuszne władcy z dynastii Bagratydów (*szachinszachu* czyli ‘królu królów’). W tym samym czasie Armenia była granicą pomiędzy cywilizacją chrześcijańsko-bizantyjską a arabsko-perską (islamską), co zmuszało ją do obrony swojego terytorium przed ingerencją tych mocarstw i sprzyjało zarazem rozwojowi uzbrojenia. W takim kontekście na szczególną uwagę zasługuje historia mieczów, ponieważ jak mówił angielski historyk Richard Burton: “*Historia mieczów jest historią ludzkości*”².

Wojskowa historia średniowiecznej Armenii jest praktycznie niezbadana. Istnieje tylko kilka ogólnych prac na ten temat autorstwa Sargisa Sargsiana³, Mhera Hakobiana⁴, Surena Martikiana⁵, Michała Chlipały⁶, Hajka Demojana⁷ oraz Armena Aivaziana⁸.

Nie lepiej przedstawia się historia badań nad uzbrojeniem średniowiecznego wojownika ormiańskiego, gdyż tematem tym zajmowało się kilku zaledwie badaczy: Walentyna Abramian⁹, Babken Arakelian¹⁰, Maria Romanowa¹¹ oraz autor niniejszego artykułu¹². W 2010 r. ormiańska badaczka Karine Voskanian obroniła pracę doktorską

² Richard Burton. *The Book of the Sword: A History of Daggers, Sabers, and Scimitars from Ancient Times to the Modern Day*. (New-York: Skyhorse, 2014).

³ Սարգիս Սարգսյան. *Հայ ռազմական արվեստի պատմություն*. (Երևան: Հայաստան, 1969).

⁴ Միկել Չակոբյան. *Հայ ժողովրդի Ռազմական Տարեգիրք*. (Երևան, 2008), Գիրք 24–33.

⁵ Սուրեն Մարտիրոսյան. *Մերհայրթանակները*. (Երևան: Նորավանք, 2009), Հ. 2; Սուրեն Մարտիրոսյան, Մեր հայրթանակները. (Երևան: Նորավանք, 2011), Հ. 3.

⁶ Michał Chlipała. *Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych*. (Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2013).

⁷ Հայկ Դեմոյան. *Մեճ Հայրի Արշակունյաց թագավորության սպառազինությունը և ռազմարվեստը*. (Երևան: Փրինթինգ, 2013).

⁸ Армен Айвазян. *Армяно-персидская война 449-451 гг. Кампании и сражения*. (Санкт-Петербург: Алетея, 2017).

⁹ Վալենտինա Արրահամյան. Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. *Պետական պատմական թանգարանի ՀՄՄՌ ԳԱ*, (1950), 37–98; Վալենտինա Արրահամյան. *Արհեստները Հայաստանում IV–XVIII դդ.* (Երևան: ՀՄՄՌ ԳԱ հրատ, 1956).

¹⁰ Բարկեն Առաքելյան. *Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ.* (Երևան: ՀՄՄՂ ԳԱ հրատ, 1958).

¹¹ Мария Романова. Вооружение и обмундирование армянского Киликийского воина (1073–1375). *Հայրց պատմության հարցեր* (2011), 64–81.

¹² Дмитро Димидюк. Озброєння вірменського воїна наприкінці IX – в середині XI ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія* 1, ч. 2, (2017), 3–12; Його ж. Лук і стріла у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.). *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. 1, (2018), 7–33; Його ж. Существовали ли кривые клинки в Армении Багратидов (конец IX – середина XI вв.). *Արեվելյան արդյունազիտությունը եվ պատմագրությունը իր դարակրթի Հայաստանում*. (2019), 25–27.

na temat armii Bagratydów w IX–XI w., w której częściowo przeanalizowała ówczesną broń zaczepną i uzbrojenie ochronne¹³. Niestety nie do końca jasnym jest dla nas brak zainteresowania badaczy średniowiecznym uzbrojeniem ormiańskim, chociaż znamy prace o uzbrojeniu ormiańskim czasów starożytnych¹⁴ oraz nowożytnych¹⁵.

Z powodu skromnego materiału archeologicznego i problemami związanymi z analizą wojskowej terminologii w źródłach pisanych¹⁶, musimy ograniczyć swoją uwagę do źródeł graficznych¹⁷. Co jednak symptomatyczne, niemal nikt¹⁸ dla rekonstrukcji uzbrojenia ormiańskich żołnierzy epoki Bagratydów nie wykorzystał źródeł ikonograficznych pochodzących z tego okresu. Skutkiem tego, wciąż jeszcze wiele problemów dotyczących typów, formy oraz funkcji broni pozostaje nierozwiązanych.

Jednocześnie, wykorzystanie źródeł graficznych rodzi problemy natury metodologicznej¹⁹. W tym bowiem rzecz, że wychodziły one spod ręki duchownych, których rzeczywista znajomość uzbrojenia, ze względu na pełnione funkcje, mogła być znikoma²⁰. Często używali oni biblijnych opisów i zapożyczeń ze starszych dzieł, co mogło zniekształcać prawdziwy wygląd broni używanej w czasie powstawania miniatur oraz reliefów²¹. Z drugiej jednak strony nie można wykluczyć, że autorzy ci byli dobrymi

¹³ Չարիկե Ուկանյան, *Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր)* (շրջափարակված թեկնածուական ատենախոսություն) (PhD diss., Երևան, 2010), 112–145.

¹⁴ Степан Есяян. *Оружие и военное дело древней Армении (III–I тыс. до н. э.)* (Ереван: Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1966).

¹⁵ Эмма Аствацатурян. *Оружие народов Кавказа* (Москва: хобби книга Эль-Фа, 1995).

¹⁶ Odrębny artykuł o bazie źródłowej do badania broni białej w Armenii Bagratydów (koniec IX – XI w.) przygotowuje się do publikacji w czasopiśmie “Записки Львівського медієвістичного клубу”.

¹⁷ Zajmując się problematyką miecza i pochwy w średniowiecznej Europie Zachodniej Andrzej Janowski i Tomasz Kurasiński też mówią o tym, że zdecydowanie liczniejsze są źródła ikonograficzne (Andrzej Janowski, Tomasz Kurasiński. “Miecz i pochwa – razem i osobno. Wstęp do problematyki”. *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*. (2009), 85). Także, David Nicolle oraz Raffaele D’Amato, którzy zajmują się historią wojskowości Cesarstwa Bizantyjskiego, też stawiają główny akcent właśnie na analizie źródeł graficznych przez brak źródeł archeologicznych i lakonizm źródeł pisanych. (David Nicolle. *The Military Technology of Classical Islam*. (PhDdiss., Edinburg, 1982), LVIII; Raffaele D’Amato. *The Betrayal: military iconography and archaeology in the Byzantine paintings of XI–XV centuries AD representing the arrest of Our Lord. Weapons bring peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe* (Wrocław, 2013), 93).

¹⁸ Tylko W. Abramian opublikowała jedną miniaturę, jednak bez dokładnej analizy (Մրրահաւյան, “Միջնադարյան”, ևլ. 7), a D. Nicolle zamieścił trzy miniatury w swojej pracy doktorskiej i w jednej książce z ich częściową analizą (David Nicolle. *The Military*, fig. 244–245; Idem. *Manzikert 1071. Złamanie potęgi Bizancjum*, tłumcz. z angl. M. Balicki (Warszawa: Napoleon V, 2018), 27, 54; Natomiast, K. Voskalian wykorzystała miniatury z późniejszych czasów (XIII–XV w.). (Ուկանյան, “Հայոց”, 123). Jednym z niewielu, kto częściowo badał miniatury ormiańskie z wojskowego punktu widzenia był Michael Arakelian, chociaż obiektem jego badania były miniatury XVII w. (Michael Arakelyan. *Representations of warriors, their costumes and ornament, in the miniatures of XVIIth century of Armenian artists Mesrop Xizanci. Revue des études arméniennes* 27, (1998–2000), 379–391).

¹⁹ Maria Parani. *Reconstructing the reality of images: Byzantine material culture and religious iconography (11th–15th centuries)*. (Leiden: Brill 2003).

²⁰ Zwróćmy uwagę na to, że w sztuce ormiańskiej IX–XI w. prawie nie ma świeckich wizerunków królów z bronią. Dla tego, wszystkie znane nam przedstawienia broni na źródłach figuratywnych pochodzą z koła Cerkiewnego. Natomiast, w Europie Zachodniej już od XI w. zaczyna się rozwój malarstwa świeckiego, gdzie oręż szybko stała się częścią oficjalnego wizerunku władcy. (Janowski, Kurasiński, “Miecz”, 76).

²¹ Taxiarchis Kolias. *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffen kunde von den Anfängen*

obserwatorami i wiernie przedstawiali otaczającą ich rzeczywistość²². Pomimo więc wszystkich zastrzeżeń nie można zabytków tych pomijać w rozważaniach nad historią kultury materialnej Armenii wczesnego średniowiecza. Uważamy, że miniatury te są cennym i stosunkowo obiektywnym źródłem, które należy – po krytycznej analizie – wykorzystać do prób rekonstrukcji uzbrojenia żołnierzy epoki Bagratydów²³.

Zadaniem naszego badania będzie poszczególna analiza niektórych miniatur oraz reliefów z epoki Bagratydów, których interpretacja jest wątpliwa, pomyłkowa lub wywołała dyskusję w historiografii ormiańskiej lub bizantyjskiej. Uwaga nasza zwrócona będzie na źródła ikonograficzne przedstawiające różny typy broni białej.

Obiektem badania będzie relief Goliata z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921) (ryc. 1–2); relief dwóch jeźdźców na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (ryc. 3)²⁴; szkatułka z kości słoniowej z Palazzo Venezia (Rzym) (ryc. 4); obrazki uszkodzonych mieczy z miniatury “Ofiara Abrahama” z Ewangeliarza z Eczmiadzynu (989) (ryc. 5–6)²⁵ oraz reliefu “walka myśliwego z niedźwiedziem” z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921) (ryc. 7).

Relief Goliata z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921) (ryc. 1–2)

Najbardziej znanym i najlepiej zbadanym z ormiańskich źródeł figuratywnych jest relief Goliata z kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921), który został stworzony przez księcia Vaspurakanu Gagika Artsruni (908–943). Na reliefie Goliat trzyma prosty miecz, tarczę, włócznię, natomiast ubrany jest w pancerz lamelkowy i hełm stożkowy z czepcem kolczym lub skórzanym (ryc. 1–2). Najczęściej historycy wykorzystywali dla badań przerysowanie tego reliefu wykonane przez angielskiego historyka D. Nicolle. Niestety, badacz błędnie przerysował jelec miecza (ryc. 8)²⁶, co z kolei spowodowało niedobre porównania z innymi typami jeliców i fałszywe wnioski²⁷.

D. Nicolle przedstawił jelec w formie trzech krzywych linii, które występowały jako górna część trzonu, nie zaś jako odrębna część rękojeści. Natomiast, jak widzimy na oryginalnym zdjęciu (ryc. 2), jelec jest przedstawiony w formie litery C (jako półksiężyc)²⁸, a jego końce skierowane są w stronę ostrza, “obejmując” go z dwóch

bis zur lateinischen Eroberung (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988), 33.

²² Уррпυһуулул, “Уһընադարյալս”, 64.

²³ Polski historyk Piotr Kotowicz wykorzystuje taką samą koncepcję przy badaniu prawosławnych ikon z Rusi Czerwonej z późnego średniowiecza, na których są przedstawione różne typy uzbrojenia (Kinga Jara, Marcin Glinianowicz, Piotr Kotowicz. Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni wieków*. (2011), 222–273.

²⁴ Relief na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (VII–XIIIw.), in: Marie Brosset. *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIes.: histoire et description*. Vol. 1–2. (Saint-Pétersbourg: Commission naires de l'Académie impériale des sciences, 1860–1861), Pl. XXXVII.

²⁵ Miniatura “Ofiara Abrahama”, in: *Ewangeliarz z Eczmiadzynu (989)*, Matenadaran, Ms. 2374, fol. 8.

²⁶ David Nicolle. *Byzantine and Islamic Arms and Armour; Evidence for Mutual Influence. Graeco-Arabica 4*, (1991), fig. 30.

²⁷ Na przykład, Józef Orbeli też pomylił się przy opisywaniu miecza Goliata napisawszy, że on przedstawiony jest bez jelca, co zupełnie nieprawda (Иосиф Орбели. *Избранные труды*. Т. 1. (Москва: Изд-во АН СССР, 1968), 96.

²⁸ Jednym z niewielu badaczy, kto dobrze zinterpretował miecz Goliata powiedziawszy, że jelec jest przedstawiony w formie półksiężyca, był P. Grotowski. (Piotr Grotowski. *Arms and Armour of the*

stron²⁹. Według słusznej uwagi bułgarskiego historyka Valerego Jotowa “*typologizacja mieczów to najpierw typologizacja jelców*”³⁰, dla tego tak ważnym jest prawidłowe przerysowanie jelca.

Przez pomyłkowe przerysowanie D. Nicolle porównał jelec Dawida z jelcem z wraku Serçe Limani (XI w.) (ryc. 9)³¹. Wrak został odnaleziony w 1973 r. na południowym wybrzeżu Azji Mniejszej. Najprawdopodobniej to był bizantyjski³² lub muzułmański statek, który transportował towary ze Wschodu do Bizancjum³³. Ornament na rękojeści dowodzi, że ma ona indyjskie lub zoroastrijskie pochodzenie³⁴, chociaż analiza metalurgiczna pokazuje, że rękojeść zawiera w sobie rudy metali wydobywanych w pobliżu Teheranu lub Południowego wybrzeża morza Kaspijskiego.

D. Nicolle uważa, że miecz mógł zostać wykonany w Armenii, na pograniczu światów islamskiego i bizantyjskiego ponieważ, jego zdaniem, jelec jest podobny do tego, który trzyma Goliat³⁵. Chociaż teoria D. Nicolle jest bardzo popularna w historiografii³⁶, niestety nie możemy się z nią zgodzić, ponieważ nie widzimy żadnego podobieństwa między znaleziskom z wraku Serçe Limani, a prawdziwym wyglądem rękojeści Goliata (o czym mówiliśmy wyżej).

Na podstawie danych z analizy metalurgicznej i ornamentu uważamy, że omawiana rękojeść powstała w świecie muzułmańskim (najprawdopodobniej w Północnej części Iranu). Natomiast, Kaukaz Południowy występował po prostu jako teren tranzytowy między muzułmańskim Wschodem a chrześcijańskim Zachodem (Bizancjum).

Innej próby porównania jelca z Aghtamaru dokonał bułgarski historyk V. Jotow. Badacz uważał, że jest on podobny do brązowego jelca z Chersonezu Taurydzkiego (X w.)³⁷, końce którego są lekko skrzywione i troszeczkę szersze od ostrza miecza

Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261). (Leiden: Brill, 2010), 352.

²⁹ Warto zwrócić uwagę na to, że rzadko kiedy końce jelca były skierowane w stronę rękojeści (Kolias, “Byzantinische”, 144). Jednym z takich przykładów jest rzeźbiona bizantyjska tabliczka z Ermitażu, chociaż w ikonografii ormiańskiej nie znamy o takich przykładach (Nicolle, “Manzikert”, 51).

³⁰ Valery Yotov. *A New Byzantine Type of Swords (7th–11th Centuries)*. *Niš and Byzantium IX*, (2011), 115.

³¹ David Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era: 1050-1350. Islam, Eastern Europe, Asia* (London: Greenhill, 1999), Kat. № 314, 543a; Idem. Two Swords from the Foundation of Gibraltar. *Gladius XXII*, (2002), 178, № 28, 100; *A Companion to Medieval Arms And Armour*, edit. by D. Nicolle, (Woodbridge: Boydell Press, 2002), 280; Patrick Donabedian, Jean-Michel Thierry. *Les Arts Arméniens* (Paris: Mazenod, 1987), 379, fig. 251.

³² *A Companion*, 280; Nicolle, “Two Swords”, 178.

³³ Grotowski, “Arms and Armour”, 33; David Nicolle, “Byzantine, Western European, Islamic and Central Asian influence in the field of arms and armour from the seventh to fourteenth century AD”, *Islamic cross pollinations. Interactions in the medieval Middle East*, (2007), 102–103.

³⁴ *Serçe Limani: An Eleventh-Century Shipwreck. The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passengers*, ed. George F. Bass, Sheila Matthews, J. Richard Steffy, Frederick H. van Doorninck. Vol. 1. (College Station: Texas A&M University Press, 2004), 386.

³⁵ Nicolle, “Byzantine, Western European”, 102–103.

³⁶ Georgios Theotokis. *Military Technology: Production and Use of Weapons. A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*, (2018), 447.

³⁷ Jest to tzw. typ “Pliska-Chersones”, do którego należą znaleziska jelców z Plisky (Bułgaria), Półwyspu Krymskiego (Ukraina) oraz Półwyspu Arabskiego (Геннадий Баранов. *Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестьям и с муфтой IX–XI вв. Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. Вып. 9. (2017), 254–255, 273–274; Nicolle, “Byzantine and Islamic Arms”, 312, fig. 3-a.

(6,5 cm) (ryc. 10)³⁸. Zauważymy, że taka interpretacja poparta została także przez bułgarskiego historyka Samuila Kamburowa³⁹. Natomiast, Giennadij Baranow uważa, że takie porównanie jest błędne⁴⁰, ponieważ badacze korzystali z złego przerysowania D. Nicolle'a⁴¹, o którym wspominaliśmy wcześniej.

Sądzimy, że lepiej porównywać miecz Goliata z znaleziskiem archeologicznym miecza z Khevsuretii (Gruzja, XI–XII w.) (ryc. 11–12)⁴². Pełna długość miecza z Khevsuretii (wraz z głowicą) wynosi 102,2 cm; czubek jest zaokrąglony; długość rękojeści wynosi 14,3 cm.; waga – 969 gramów; szerokość ostrza – 4,8 cm., zaś jelca – 8,9 cm., którego końce były zwrócone w stronę ostrza, co lepiej utrzymywało miecz w pochwie⁴³.

Mamuka Tsursumia uważa, że głowica miecza jest zbyt mała, by mogła służyć za dobrą przeciwwagę, przez co środek ciężkości miecza przeniósł się do przodu, co pozwalało wojownikowi wykonywać ciężki uderzenia⁴⁴. Taki wniosek wydają się nam dziwny, ponieważ przez brak normalniej przeciwwagę ręka żołnierza mogła szybko zmęczyć się, dlatego miecz musiał być z silną przeciwwagą, żeby wojownik mógł szybko nim poruszać pod czas walki⁴⁵.

Uważamy, że właśnie miecz z Khevsuretii jest najbardziej podobnym do miecza Goliata z Aghtamaru, ponieważ oni mają podobni jelce w formie literki C. Co więcej, podobni miecze находим na bizantyjskim reliefu z Tryptyku Harbaville'a (XI w.) (ryc. 13)⁴⁶, gdzie przedstawieni dwa żołnierze z krótkimi włóczniami oraz mieczami,

³⁸ Валерий Йотов. Перекрестье меча из Херсонеса. *Античная древность и средние века*. Т. 39. (2009), 252, 257. Zauważymy, że w innym artykule V. Jotow porównał jelec z Chersonesu do jelca przedstawionego na miniaturze z "Księgi gwiazd stałych" (964) perskiego astronoma Abd Al-Rahmana Al Sufi (ryc. 15) oraz z miniatury "Pojmanie Chrystusa" z Ewangeliarza Koptyjskiego (1179–1180) (ryc. 24). (Valery Yotov. The Kunágota sword guard and the dating of two bronze matrices for hilt manufacturing. *Die Archäologie der frühen Ungarn*, (2012), 223).

³⁹ Самуил Камбуров. "Арабски" ранносредновековни мечове в днешните български земи. *История*. Vol. 25(3), (2017), 277, 289–290.

⁴⁰ Геннадий Баранов. Новая находка перекрестья и навершия рукояти византийского меча с территории Черкасского района Черкасской области Украины. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. Вып. 7, (2015), 91–92; Його ж. Перекрестье меча из раскопок византийского Херсона. *Военная археология*. Вып. 4. (2018), 31–42.

⁴¹ Nicolle, "Byzantine and Islamic Arms", p. 321, fig. 30.

⁴² ირაკლი ბაქრაძე, "X–XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით)", *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, №.IV, (2011), გვ. 82, 97; David Nicolle, "The Cappella Palatina Ceiling and the Muslim Military Inheritance of Norman Sicily", *Gladius*, Vol. XVI, (1983), 62–63.

⁴³ Mamuka Tsursumia. Medieval sword and sabre from the Georgian National Museum. *Acta Militaria Mediaevalia*. Tom XI. (2015), 159. Ada Hoffmeyer uważała, że taki jelec był stworzony dla wygodniejszego trzymania miecza (kciuk oraz palec wskazujący były położony na końcu jelca), co także pozwalało nie zgubić miecz pod czas uderzeń (Ada Hoffmeyer. *Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in the Biblioteca Nacional in Madrid*. *Gladius* 5, (1966), 96, 105).

⁴⁴ Анатолий Кирпичников. *Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII вв.* Вып. 1. (Ленинград: Наука 1966), 63, 68; Tsursumia, "Medieval sword", 162.

⁴⁵ Więcej o tym: Shihab Al-Sarraf. Close combat weapons in the early Abbasid period. *A Companion to Medieval Arms and Armour* (Woodbridge: Boydell Press, 2002), 173–174.

⁴⁶ *The Glory of Byzantium: art and culture of the Middle Byzantine era, A.D. 843–1261*, ed. H. Evans. (New York: The Metropolitan Museum, 2006), 133.

którzy też mają jelec w formie półksiężycy⁴⁷.

Większość badaczy uważa, iż taki typ jelców miał wschodnie pochodzenie⁴⁸ – zostały one stworzone w Azji Środkowej w końcu IX w. i szybko zaczęły rozprzestrzeniać się w Kalifacie, Bizancjum i na Kaukazie Południowym⁴⁹. Wiemy jednak, że taki jelec mógł pojawić się jeszcze w VIII w.⁵⁰. Na przykład, na rzeźbie gipsowej umajjadzkiego wojownika z pałacu Khirbat al-mafjar w Jordanii (724–743) jest przedstawiony jelec w formie półksiężycy (ryc. 14)⁵¹. S. Kamburów uważa, że podobnym do niego jest już wspomniany jelec z “Księgi gwiazd stałych” (964) (ryc. 15)⁵², chociaż naszym zdaniem jest to nie do końca poprawne porównanie. Co więcej, ten badacz zasugerował, iż brązowe formy do wykonania jelca i trzewika z Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku są podobne do jelca miecza Goliata (ryc. 16)⁵³. Nie możemy z tym zgodzić się z dwóch powodów: 1) Goliat przedstawiony jest bez pochwy na miecz: nie rozumiemy więc, dlaczego badacz mówił o trzewiku; 2) Brązowa forma podobna jest do jelca przedstawionego na pomyłkowym przerysowaniu D. Nicolle’a, ale nie do oryginalnego zdjęcia Goliata (ryc. 2).

D. Rabovjanow⁵⁴, J. Orbeli⁵⁵, G. Dejwis⁵⁶ uważają, że relief Goliata musiał symbolizować Arabów jako wrogów Ormian. Przeciw tego zdania występuje G. Baranow który pisze, iż w czasie stworzenia tego kościoła (915–921) trwała wojna domowa o władzę w Armenii między królewskim klanem Bagratydów a Artsrunidów (tych ostatnich wspierał muzułmański emirat Sadzydów na czele z emirem Juzufem). Dlatego G. Baranow uważa, że jeżeli Goliat musiał symbolizować wroga, to nim miałyby być rządząca w Armenii dynastia Bagratydów⁵⁷. W rzeczywistości, kiedy kościół zaczynał się budować (w 915 r.) to już jak dwa lata przed tym⁵⁸ Gagik Artsruni zerwał sojusz z muzułmanami i walczył przeciwko nim⁵⁹.

⁴⁷ *Історія Візантії. Вступ до візантиністики*, під ред. С. Сорочана, Л. Войтовича, (Львів: Априорі, 2011), 450; ԾճԳՅԺԳ, “X–XI ԵՂՅՅԵԳԵԾՅՈՒՆ”, 83.

⁴⁸ Koliass, *Byzantinische Waffen*, 143–144; Камбуров, Арабски, 281; Al-Sarraf, *Closecombat*, 176.

⁴⁹ Tsurtsumia, “Medieval sword”, 159. Zauważymy, że lekko skrzywiony jelce byli jeszcze w czasie Sasanidów, ale ich krzywizna jest słabo widoczna, dla tego porównywać ich do jelca Goliata nie możemy. – Hoffmeyer, “Military Equipment”, 96, 103–106.

⁵⁰ Ibid, 96, 105.

⁵¹ Камбуров, “Арабски”, обр. 8.

⁵² Ibid, 271–272, 286; Miniatura “Perseus” in Abd al-Rahman al-Sufi, *Kitāb Ṣuwar al-kawākib (al-thābitah)* (964), Bodleian library, Ms. Marsh 144, p. 110, Wikipedia, accessed June 1, 2019, [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kit%C4%81b_%E1%B9%A2uwar_al-kaw%C4%81kib_\(al-th%C4%81bitah\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kit%C4%81b_%E1%B9%A2uwar_al-kaw%C4%81kib_(al-th%C4%81bitah))

⁵³ Камбуров, “Арабски”, 278, 291, № 27–28.

⁵⁴ Deyan Rabovyanov. Early Medieval Sword Guards from Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica*. Vol. 2. (2011), 82.

⁵⁵ Орбели. Избранные труды, 129.

⁵⁶ John Davies. *Medieval Armenian Art and Architecture: Church of the Holy Cross, Aght'amar*. (London: Pindar Press, 1991), 56.

⁵⁷ Баранов. Новая находка, 91.

⁵⁸ Sojusz był rozerwany w 913–914 r.

⁵⁹ Hovhannes Draskhanakerttsi (X w.), historiograf dynastii Bagratydów pisał, że Gagik Artsruni gorzko żałował i kajał się za swe grzechy (Ованес Драсханакертци. *История Армении*, пер. с арм. М. Дарбинян–Меликян (Ереван: Советакан Грох, 1986), 170, 172. Natomiast Tovma Artsruni (X w.), historiograf dynastii Artsruni, bardzo pozytywnie opisywał sojusz Gagika Artsruni z Juzufem uważając, że dzięki niemu Vaspurakan zmógł zdobyć niepodległość od królów Armenii Bagratydów (Товма Арцруни и Аноним, *История дома Арируни*, под ред. М. Дарбинян–Меликян (Ереван:

Uważamy, że relief Goliata jest zwykłym motywem biblijnym, który nie trzeba utożsamiać z wrogiem, chociaż wschodnie (arabo-perskie) wpływy są bardzo widoczne na reliefie⁶⁰ (zwłaszcza w uzbrojeniu)⁶¹.

Relief dwóch jeźdźców na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (ryc. 3)

Mówiąc o źródłach graficznych, warto wspomnieć o reliefie ze ściany pałacowego kościoła w Ani, gdzie mistrz wyrzeźbił dwóch jeźdźców bez zbroi, ale z włóczniami – św. Demetriusza (z lewej strony) i św. Jerzy (z prawej strony)⁶² (ryc. 3)⁶³. Niestety, oryginalna płyta została zniszczona lub ukradziona⁶⁴ jeszcze w drugiej połowie XIX w., a do naszego czasu dotarło tylko przerysowanie autorstwa malarza Juliusza Kestnera, który był w Ani w 1845/1850 r.⁶⁵ Po raz pierwszy obrazek płyty został opublikowany w pracy Marie-Félicité Brosset⁶⁶, a jej badaniem częściowo zajmował się Nicolas Marr⁶⁷.

Ten obrazek później został opublikowany w książce Arakela Patricka, ale zawierał kilka ważnych różnic w porównaniu do oryginału, które zostały dodane podczas przygotowaniu zdjęcia do druku (ryc. 17)⁶⁸. Główna różnica polega na tym, że na oryginalnym obrazku przy lewej nodze św. Jerzego przedstawiono krzywą linię, która na obrazku A. Patricka przemieniła się w szablę. Edytor domalował jelec i głowice, a same ostrze zostało wyraźniej podkreślone. Zauważymy, że w swojej pracy K. Voskanian⁶⁹ odnosiła się do obrazka A. Patricka, gdzie rozpoznała broń białą, ale czemuś użyła do jej opisywania frazy “կռնուր” (krzywy miecz), a nie “սուուր”, które badaczka w swojej pracy właśnie i identyfikuje jako “szablę”⁷⁰.

Niestety, nie możemy do końca zgodzić się z takim przerysowaniem A. Patricka z kilku powodów. Po pierwsze, jak mówiliśmy wcześniej, zdjęcie A. Patricka nie jest oryginalne, lecz to tylko zredagowana kopia. Po drugie, oryginalny obraz J. Kestnera był przerysowany ręcznie i nie oddawał dokładnej realności obrazu. O tym świadczy zachowana wschodnia część płyty, gdzie widać że włócznia, trzymana przez jeźdźca

po lewej stronie (św. Demetriusza), kończyła się krzyżem, którego nie ma na obrazku Kestnera⁷¹.

Наири, 2001), 299.

⁶⁰ Rachele Zanone. *The Stories of the Passion in Armenian Illuminations: Relations and Interactions between the Figurative Culture of Greater Armenia and Eastern Christianity. New Research on Ancient Armenia.* (Conference speech, Geneva, 2018).

⁶¹ Nicolle. *Byzantine, Western European, Islamic*, 102–103; David Nicolle. *Armies of the Caliphates (862–1098)* (Oxford: Osprey Publishing 1998), 36.

⁶² Brosset. *Les ruines d'Ani*, Pl. XXXVII; Николай Марр. *Описание дворцовой церкви в Ani*, (Петроград: Анииск. музей древностей, 1916), 26–27.

⁶³ Relief na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (VII–XIII w.), in: Brosset. *Les ruines d'Ani*, Pl. XXXVII.

⁶⁴ Вуц може nawet miejscowi chłopci mogli jej ukraść, ponieważ lokalna ludność często używała kamienia z Ani do budowy własnych domów.

⁶⁵ Николай Марр. *Ани.* (Ереван: Гитутюн, 2011), 50, рис. 40; Его же. *Описание*, 12–13.

⁶⁶ Brosset. *Les ruines d'Ani*, Pl. XXXVII.

⁶⁷ Марр. *Описание*, 26–27; Его же. *Ани*, 49–51, рис. 40.

⁶⁸ Աստբէլ Պատրիկ. *Հայկական Տարագ* (Երևան: ՀՄՍՀ ԳԱ, 1967), տախ. 17.

⁶⁹ Ռսկանյան. “Հայոց բանակը”, նկ. 21.

⁷⁰ Ibidem. 123.

⁷¹ Марр. *Ани*, 50, рис. 40.

Nawet jeżeli przypuszczać, że domysły A. Patricka i K. Voskianian na temat tego, że na tym reliefie była przedstawiona szabla są prawdziwe, to niezbadaną zostaje kwestia datowania tego reliefu. Cerkiew, na ścianie której była przedstawiona wspomniana płaskorzeźba, została założona w VII w. (622 r.?), kiedy ten teren należał jeszcze do ormiańskiej rodziny Kamsarakanów. Jednak, świątynia wielokrotnie była rekonstruowana (aż do XIII w.)⁷², co uniemożliwia dokładne ustalenie czasu stworzenia reliefu (około VII–XIII w.). O prawidłowości takiego pomysłu świadczy nawet ten fakt, że na zadzie konia św. Demetriusza przedstawiony jest garnitur w formie półksiężyca. Taka dekoracja pojawiła się jeszcze w czasie Sasanidów i była popularna w sztuce aż do końca średniowiecza⁷³.

Jeżeli zaufać w to, że na tym reliefie naprawdę była wyrzeźbiona szabla, to możemy zasugerować dokładniejsze datowanie jej stworzenia – XII–XIII w., czyli w czasie “drugiego odrodzenia” Ani, ponieważ właśnie wtedy szabla zaczęła odzyskiwać swoją popularność w Armenii⁷⁴.

Zwrócimy uwagę na to, że w wyżej wymienionej książce A. Patricka znajduje się jeszcze jeden rysunek przedstawiający dwóch żołnierzy bez zbroi, z włóczniami i nie do końca zidentyfikowanymi mieczami (szerokie i krzywe ostrze, których czubki są tępe). Na górze, między wojownikami, znajduje się herb dynastii Bagratydów (lew) (ryc. 18)⁷⁵. Nie wiemy, dlaczego autor umieścił ten obraz w swojej pracy, ponieważ jest ona fikcją artystyczną⁷⁶. Podstawą do tego rysunku był herb Bagratydów, który znajduje się nad jedną z bram Ani, jednak żadnych żołnierzy tam nigdy nie było wyrzeźbiono, o czym świadczy oryginalne zdjęcie herbu początku XX w. (ryc. 19)⁷⁷.

Pomyłkowa interpretacja szkatułki z kości słoniowej z Palazzo Venezia (Rzym) jako ormiańskiej (ryc. 4)

Na szkatułce przedstawieni są żołnierze w pełnym uzbrojeniu, z pochwami i mieczami na ramionach (ryc. 4)⁷⁸. Część historyków (Adolph Goldschmidt i Kurt

⁷² N. Marr pisze o jeszcze jednej płycie z Ani, gdzie przedstawiono jeźdźca (możliwe księcia) z żołnierzem i zwiastunem. Koń ma ogon zawiązany, co świadczy o wpływach Sasanidzkich. Badacz uważa, że to relief z wyżej wymienionej cerkwi Kamsakarów, który został stworzony w VII w. Niestety, nie możemy coś więcej powiedzieć o tym reliefie z powodu jego fatalnego stanu zachowania i braku jakiegokolwiek innej informacji o nim. (Marr, *Ani*, 49–52, рис. 41; Краткий путеводитель по городу Ани. “Анийская серия”, сост. И. Орбели (Санкт–Петербург: Имп. АН, 1910), 15–16.

⁷³ Dziękuję Lynn Jones za konsultację w tej kwestii.

⁷⁴ Więcej o tym: Димидюк. Существовали, 25–27.

⁷⁵ Պատրիկ, “Հայկական Տարագ”, տախ. 17; Ռաֆայել Մաթևոսյան, Բագրատունիներ: Պատմա-տոհմաբանական հանրագիտարան (Երեվան: Անահիտ, 1997), նկ. 39.

⁷⁶ Dziękuję Karine Voskianian, Azatu Bozojanu i Diani Grigorian za konsultacje w tym pytaniu.

⁷⁷ Варздат Арутюнян. *Город Ани*. (Ереван: Армянское государственное издательство, 1964), карт. 18, с. 48–49. Na współczesnej rekonstrukcji herbu Bagratydów, prowadzonej przez Turków, też nie ma żadnych żołnierzy (ryc. 20).

⁷⁸ Szkatułka Bizantyjska “Sceny z życia Dawida” (koniec IX w., Palazzo Venezia), in: *Rome or David Casket, Byzantine, 898 or 900AD*, Warfare, accessed June 1, 2019, http://warfare.tk/6-10/Rome_or_David_Casket-front.htm

Weitzmann⁷⁹, Ian Heath⁸⁰, R. D'Amato⁸¹) uważa, że szkatułka została stworzona przez Ormian lub Bizantyjczyków (w Armenii lub Bizancjum), jednak na niej zostali przedstawieni właśnie żołnierze ormiańscy (choć część badaczy zauważają, że szkatułka była stworzona pod silnymi wpływami bizantyjskimi).

Niestety, nie możemy zgodzić się z ormiańskim pochodzeniem szkatułki z dwóch powodów:

1) W sztuce ormiańskiej nie ma tradycji wykonywania wyrobów z kości słoniowej (prawdopodobnie, nie mieli oni nawet dostępu do tego surowca)⁸²;

2) Żaden z badaczy nie przedstawił argumentów za tym, dlaczego na szkatułce przedstawieni właśnie żołnierze ormiańscy, a nie np. bizantyjscy.

E. Robinson⁸³ i D. Nicolle⁸⁴ uważają, że szkatułka została stworzona w drugiej połowie XII w. na Sycylii lub na południu Włoch. Natomiast, wersja o stworzeniu szkatułki w Konstantynopoli w końcu X w. (886⁸⁵ lub 898–900⁸⁶) wydaje się nam najbardziej uzasadnioną. A. Cutler and N. Oikonomides uważają, że na szkatułce przedstawiony jest pobłogosławiony przez Chrystusa cesarz (Leon VI Filozof) z cesarżową oraz wybrane sceny z życia Dawida⁸⁷.

Uważamy, że szkatułka była stworzona w Bizancjum i demonstrowała zwykły typ uzbrojenia żołnierzy bizantyjskich⁸⁸, ponieważ właśnie w Bizancjum były popularne różne obiekty z kości słoniowej (np. Tryptyk Harbaville'a (X w.)⁸⁹ (ryc. 13)⁹⁰ i inny⁹¹). W takim samym stylu (trzymając miecz na ramionach) przedstawieni żołnierze na większości miniatur bizantyjskich (np. z Menologii Bazylego II (X w.) (ryc. 21)⁹²).

Zauważymy, że szkatułka pomyłkowo została przypisana Ormianom na podstawie osobliwego kształtu niektórych greckich liter. Później okazało się, że w XVII w.⁹³ szkatułka została naprawiona w Rzymie kimś z kręgu jezuickiego mistrza Athanasiusa

⁷⁹ Adolph Goldschmidt, Kurt Weitzmann. *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts I–II*, Berlin, 1930–1934 (Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 1979), 63–64.

⁸⁰ Ian Heath, *Byzantine Armies 886–1118* (London: Osprey Publishing, 1979), 29; Idem. *Armies of the Dark Ages 600–1066* (Worthing: Wargames Research Group, 1980), 100–101.

⁸¹ Badacz podzielił się swoim pomysłem w rozmowie prywatnej.

⁸² Szczerze dziękujemy P. Grotowskiemu za konsultację.

⁸³ E. Robinson. The Rome Casket, in *Studies. Memory of David Talbot Rice*, (1975), 11–17.

⁸⁴ Nicolle. The Military, Pl. XXXVI.

⁸⁵ A. Guillou. Deux ivoires constantinopolitains datés du IXe et siècle. *Byzance et les Slaves, Mélanges Ivan Dujčev*, (1979), 207–209.

⁸⁶ A. Cutler, N. Oikonomides. An Imperial Byzantine Casket and Its fate at a Humanist's Hands. *The Art Bulletin*, vol. 70 (1), (1988), 77–87.

⁸⁷ Ibidem, 77–87.

⁸⁸ Grotowski. Arms and Armour, 104–105. Dziękujemy P. Grotowskiemu za konsultację.

⁸⁹ Hoffmeyer. Military Equipment, 103.

⁹⁰ Tryptyk Harbaville (XI w.), in: *The Glory of Byzantium: art and culture of the Middle Byzantine era, A.D. 843–1261*, 133.

⁹¹ Niektóre bizantyjski dzieła plastyki z przedstawionymi na nich żołnierzami zostały opublikowane w: T. Dawson. *Byzantine Infantryman. Eastern Roman Empire c. 900–1204*. (Oxford: Osprey Publishing, 2007); Heath. *Byzantine Armies*.

⁹² *Menologium Bazylego II (979–989)*. Biblioteka Watykańska, gr. 1613, f. 0070, 0094, 0097, 0104, 0121, 0131, 0135, 0136, 0139, 0144, 0172, 0181, 0187, 0188, 0195, 0206, 0211, 0216 etc. Dziękujemy Małgorzacie Smorąg-Rózyckiej za konsultację.

⁹³ Warfare, "Rome or David Casket"; Na ten fakt zwrócili uwagę A. Goldschmidt i K. Weitzmann, chociaż badacze nie zrezygnowali z pomysłu o ormiańskim pochodzeniu szkatułki (Goldschmidt, Weitzmann. *Die byzantinischen*, 63.

Kirchera⁹⁴. Najprawdopodobniej, właśnie wtedy inskrypcja została nieprawidłowo odnowiona.

Zniszczone lub uszkodzone obrazy mieczów

Musimy wspomnieć o miniaturze “Ofiara Abrahama” z Ewangeliarza z Eczmiadzynu (989) (ryc. 5–6)⁹⁵. Pierwsze, co rzuca się w oczy, to wymazana, być może przypadkiem twarz Abrahama⁹⁶. Drugą zaś rzeczą jest interesujący nas prosty dwusieczny miecz, jednak i on również został prawie całkowicie wymazany lub z biegiem czasu wykruszyła się pokrywająca go farba. Dowodem na to, że na miniaturze był namalowany miecz jest fakt, że widzimy pozostałości szarej farby z ostrza i fragmenty głowicy. Oprócz tego, na wszystkich miniaturach “Ofiary Abrahama”, Abraham zawsze przedstawiony jest z nożem (ryc. 22–23)⁹⁷ lub mieczem. Niestety to wszystko, co możemy stwierdzić o omawianym przedstawieniu miecza.

Jeszcze jedno przedstawienie miecza prostego znajduje się na ścianie kościoła Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar (915–921) (ryc. 7). Chodzi o relief “walka myśliwego z niedźwiedziem”, na którym myśliwy trzyma nieokreślonego typu proste narzędzie, które bardzo silnie przypomina miecz, ponieważ posłużyło one myśliwemu do przekłucia głowy niedźwiedzia. J. Orbeli uważa, że przedstawiony został tutaj miecz⁹⁸, chociaż jednoznacznie nie możemy tego potwierdzić, z uwagi na złe zachowywanie reliefu⁹⁹.

Zakończenie

Podsumowując, możemy stwierdzić, że w historiografii brakuje badań nad militarną historią Armenii Bagratydów, która stanowiła ważną część dziedzictwa kulturalnego nie tylko Armenii, ale także Bizancjum i całego Bliskiego Wschodu.

Prowadzenia badań o uzbrojeniu średniowiecznej Armenii pomoże lepiej zrozumieć proces ewolucji uzbrojenia, zidentyfikować wpływy bizantyjski oraz muzułmański i przyczyni się do rozwoju badań ikonograficznych oraz studiów interdyscyplinarnych. Także, wprowadzenie do obiegu naukowego źródeł ormiańskich, które przedtem były praktycznie nieznane wśród historyków wojskowości bizantyjskiej i muzułmańskiej (lub nieprawidłowo analizowane), wzbogaci istniejącą bazę źródłową i będzie sprzyjać nowym ustaleniom.

⁹⁴ Cutler, Oikonomides. *An Imperial*, 77–87.

⁹⁵ Miniatura “Ofiara Abrahama”, in: *Ewangeliarz z Eczmiadzynu (989)*, fol. 8.

⁹⁶ Możliwe, że twarz Abrahama została wymazana przez to, że na tym samym miejscu na drugiej stronie arkuszu przedstawiona jest twarz Matki Boskiej. Uważając takie dotknięcie niedopuszczalnym, wandal zdecydował usunąć twarz Abrahama (Лидия Дурново. *Краткая история древнеармянской живописи*. (Ереван: Армянское гос. изд., 1957), 18–19. Więcej o Ewangeliarzu z Eczmiadzynu: Sirarpie Der Nersessian. *The Date of the Initial Miniatures of the Etchmiadzin Gospel*. *The Art Bulletin*, Vol. 15(4), (1933), 327–360; Николай Котанджян, *Эчмиадзинское Евангелие* (Ереван: Анаит, 2010), 44–62, fol. 8.

⁹⁷ Miniatura “Ofiara Abrahama” (X w.), in: *Ewangeliarz*, Biblioteka Mechtarystów w Wiedniu, Ms. 697, f. 6v; Miniatura “Ofiara Abrahama” (X w.), in *Ewangeliarz*, Biblioteka Ormiańskiego Patriarchatu w Jerozolimie, Ms. 2555, f. 8v; Dionizjusz z Furny, *Hermeneia czyli Objaśnienie sztuki malarskiej*, tłumacz. I. Kania, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010), 61.

⁹⁸ Орбели. *Избранные труды*, 142–143.

⁹⁹ Np. to mógłby być pugań.

Dmytro DYMIDYUK. Cold weapons in Bagratid Armenia (end of 9th – middle of 11th century): the problem of interpretation of some graphic sources.

The military history of the Bagratid era for a long time was not the object of the historical research, what in turn had negative impact on the socio-political studies and other aspects of the Armenian medieval history. A few years ago, the Armenian historian Karine Voskanyan defended dissertation on the military organization of the Bagratid era (Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX–XI դարեր, 2010). The researcher partially analysed arms and armour of the Bagratid Armenia, but she almost did not use any graphic sources in the thesis, which leaves many unresolved questions about the form and functions of the weapons of that time and their comparisons to Byzantine and Muslim samples.

The aim of the article is to analyse some Armenian miniatures and reliefs from the Bagratid era (end of 9th – middle of 11th century), where different types of cold weapons (swords, sabres etc.) are presented and the interpretation of which is questionable, doubtful or provokes a discussion in Armenian or Byzantine historiography.

The object of the research is the relief “Goliath” from The Holy Cross of Aghtamar Church (915–921); relief of two riders on the wall of the Kamsarkan church in Ani; ivory casket from Palazzo Venezia (Rome); depictions of damaged swords from the miniature “Abraham’s Sacrifice” from the Echmiadzin Gospel (989) and the relief “Hunter and Bear fighting” from The Holy Cross of Aghtamar Church (915–921).

Key words: Bagratid Armenia, Aghtamar, Byzantine Empire, Byzantium, cold weapons, sword, sabre, Ani, Goliath, reliefs, miniatures.

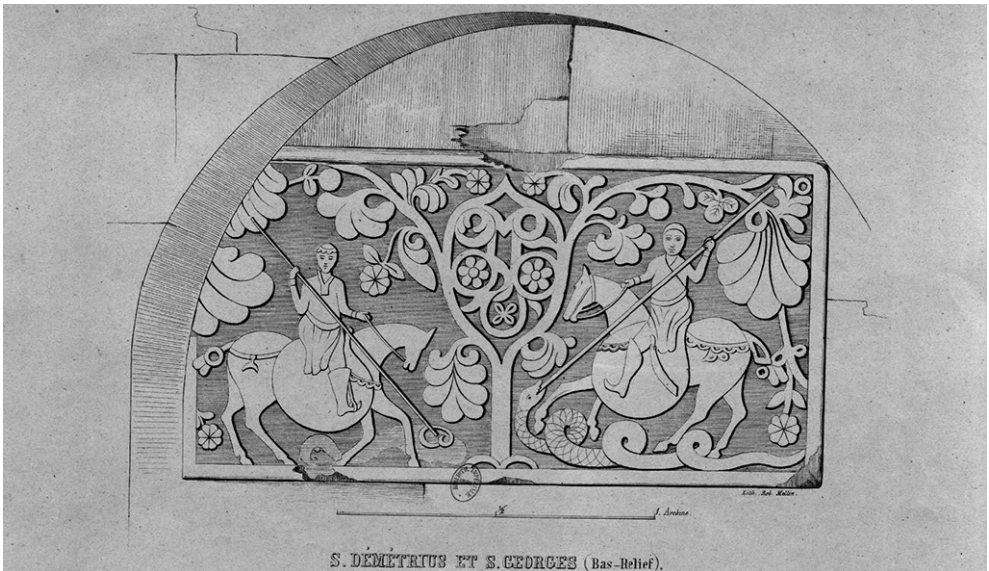
ANEKS

Ryc. 1. Relief "Goliat", Kościół Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar, 915–921 (zdjęcie autora).

Ryc. 2. Relief "Goliat", Kościół Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar, 915-921 (zdjęcie autora).

Ryc. 3. Relief na ścianie z cerkwi Kamsarkanów w Ani (VII-XIII w.), in: Marie Brosset. *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous le trois Bagratides, aux Xe et XIes.: histoire et description*, Vol. 1-2 (Saint-Petersbourg: Commission naires de l'Académie impériale ed essciences, 1860-1861), Pl. XXXVII.

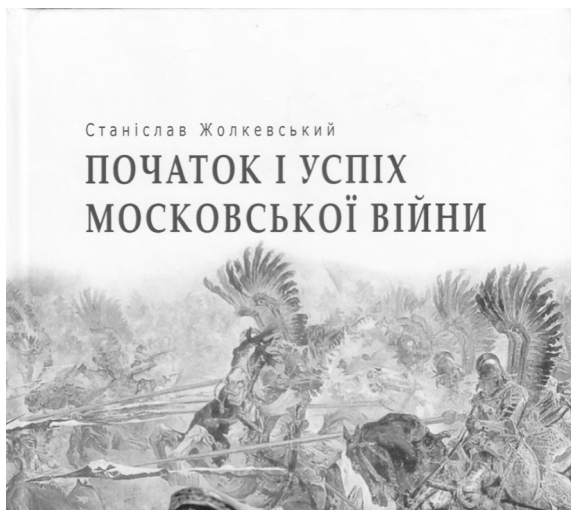
Ryc. 4. Szkatułka Bizantyjska "Sceny z życia Dawida" (koniec IX w., Palazzo Venezia), in: *Rome or David Casket, Byzantine, 898 or 900AD*. Warfare, accessed June 1, 2019, http://warfare.tk/6-10/Rome_or_David_Casket-front.htm

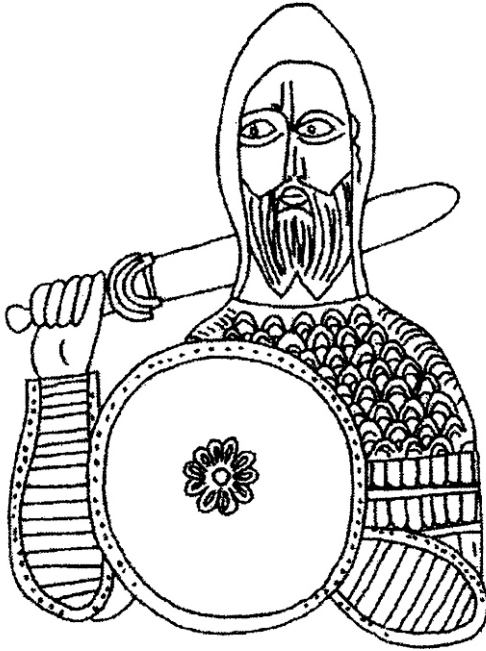
Ryc. 5. Miniatura "Ofiara Abrahama", in: *Ewangeliarz z Eczmiadzynu* (989), Matenadaran, Ms. 2374, fol. 8.

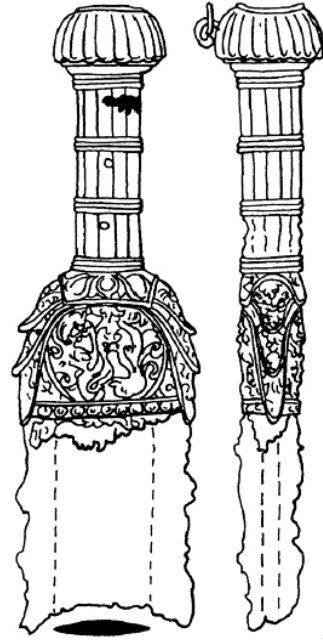
Ryc. 6. Miniatura “Ofiara Abrahama”, in: *Ewangeliarz z Eczmiadzynu* (989), Matenadaran, Ms. 2374, fol. 8.

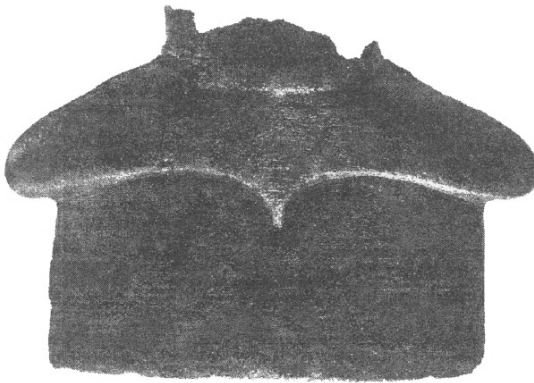
Ryc. 7. Relief “Walka myśliwego z niedźwiedziem”, *Kościół Świętego Krzyża na wyspie Aghtamar*, 915–921 (zdjęcie autora).

Ryc. 8. Złoty przerysowanie jela miecza Goliata z Kościoła na wyspie Aghtamar (915–921). (David Nicolle. Byzantine and Islamic Arms and Armour; Evidence for Mutual Influence. *Graeco-Arabica* 4, (1991), fig. 30.

Ryc. 9. Rękojeść z wraku z zatoki Serce Limani (X–XI w.) (David Nicolle, *Two Swords from the Foundation of Gibraltar. Gladius*. vol. XXII, (2002), Kat.

Ryc. 10. Brązowy jelec z Chersonezu Taurydzkiego (Xw.) (Валерий Йотов. Перекрестье меча из Херсонеса. *Античная древность и средние века*. Т. 39, (2009), 257.

Ryc. 11. Miecz z Khevsuretii (Gruzja, XI–XII w.). (Mamuka Tsurtsumia. Medieval sword and sabre from the Georgian National Museum. *Acta Militaria Mediaevalia*. Tom XI. (2015), 160, fig. 1.

Рис. 12. Меч з Khevsuretii (Грузія, XI–XII в.). (Mamuka Tsurtsunia, Medieval sword and sabre from the Georgian National Museum. *Acta Militaria Mediaevalia*. Tom XI. (2015), 160, fig. 1.

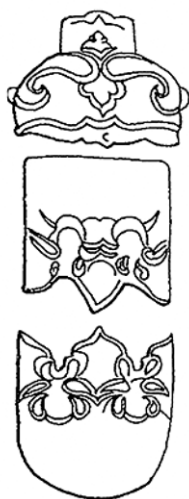
Рис. 13. Трыптык Harbaville (XI в.) (*The Glory of Byzantium: art and culture of the Middle Byzantine era, A.D. 843–1261*, ed. H. Evans (New York: The Metropolitan Museum, 2006), 133.

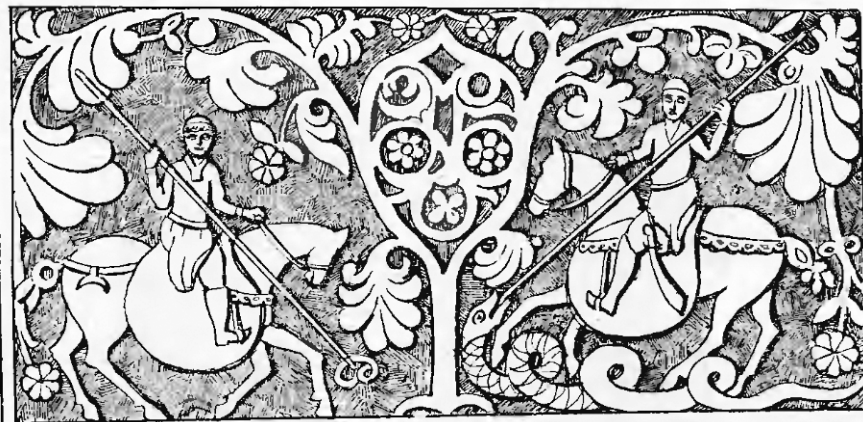
Рис. 14. Резьба гипсовая умаяджского воюownika з па́лацу Khirbat al-mafjar в Јорданіі (724–743) (Самуил Камбуrow. “Арабски” ранносредновековни мечове в днешните български земи”. *История*. Vol. 25(3), (2017), обр. 8).

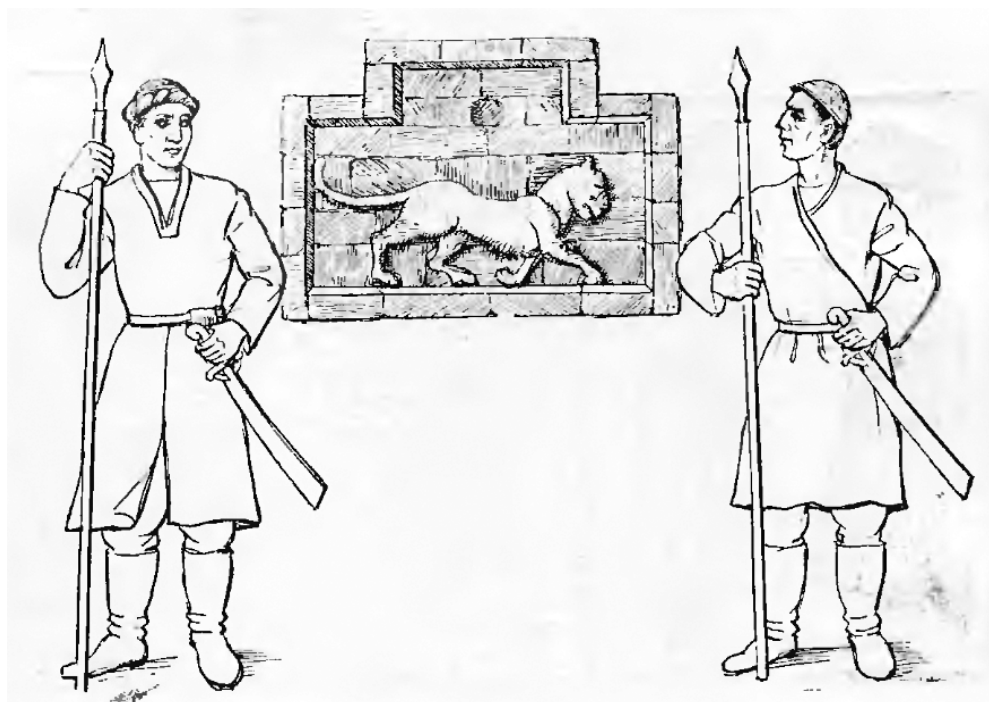
Ryc. 15. Miniatura “Perseus” in Abd al-Rahman al-Sufi, *Kitāb ʿUwāral-kawākib (al-thābitah)* (964), Bodleian library, Ms. Marah 144, p. 110, Wikipedia, accessed June 1, 2019, [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kit%C4%81b_%E1%B9%A2uwar_al-kaw%C4%81kib_\(al-th%C4%81bitah\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kit%C4%81b_%E1%B9%A2uwar_al-kaw%C4%81kib_(al-th%C4%81bitah))

Ryc. 16. Brązowe formę dla wyprodukowania jeliców i trzewików z Metropolitan Muzeum of Art w Nowym Jorku (Самуил Камбуров. “Арабски” ранносредновековни мечове в днешните български земи. *История*, Vol. 25(3), (2017), 278, 291. (карт. 27, 28).

Ryc. 17. Reliefna ściana iz cerkwi Kamsarkanów w Ani (VII-XIII w.). (Առաքել Պատրիկ, Հայկական Տարագ (Երևան: ՀՄՄՀ ԳԱ, 1967), տախ. 17.

Ryc. 18. Relief "Dwa żołnierze i herb Bagratydów". (Առաքել Պատրիկ, Հայկական Տարագ (Երևան: ՀՄՄՀ ԳԱ, 1967), տախ. 17.

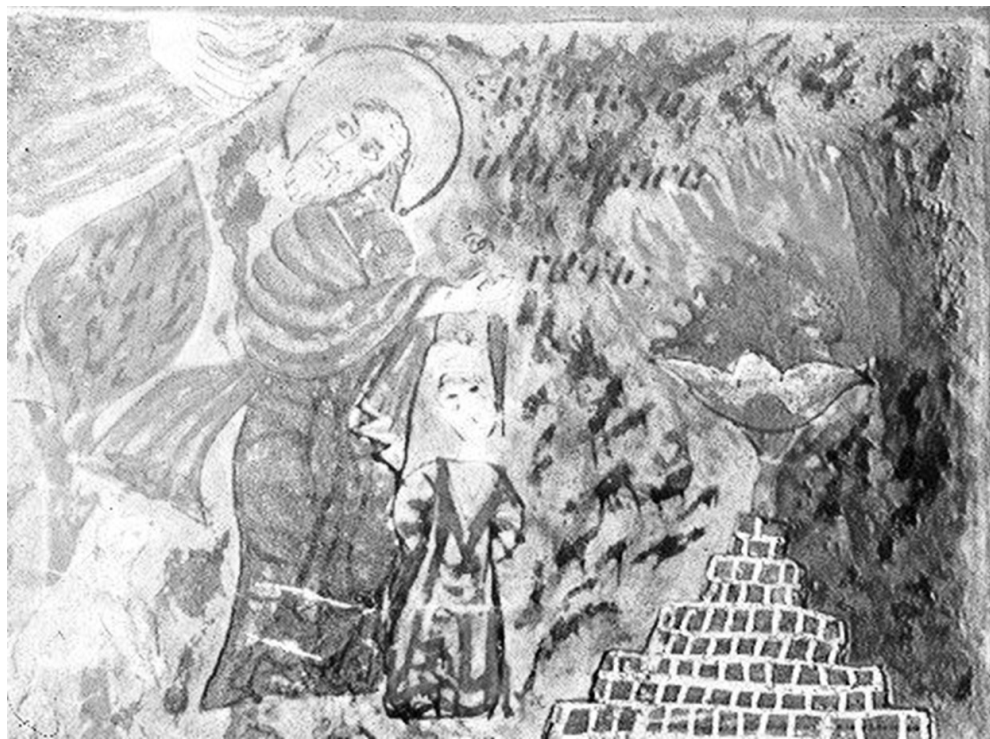
Рис. 19. Relief “Herb Bagratydów” w Ani (zdjęcie XX w.). (Вараздат Арутюнян. *Город Ани*. (Ереван: Армянское государственное издательство 1964), карт. 18, с. 48–49.

Рис. 20. Relief “Herb Bagratydów” w Ani (zdjęcie autora).

Ryc. 21. Miniatura "Męczeństwo św. Arethasa" (koniec X w.), in: *Menologium Bazylego II* (979-989), Biblioteka Watykańska, Ms. Vat. gr. 1613, f.

Ryc. 22. Miniatura "Ofiara Abrahama" (X w.), in: *Ewangeliarz*, Biblioteka Mechitarystów w Wiedniu, Ms. 697, f. 6v.

Ryc. 23. Miniatura "Ofiara Abrahama" (X w.), in: *Ewangeliarz*, Biblioteka Ormiańskiego Patriarchatu w Jerozolimie, Ms. 2555, f. 8v.

Ryc. 24. Miniatura "Pojmanie Chrystusa", in: *Ewangeliarz Koptyjski (1179-1180)*, Biblioteka Narodowa Francji, Ms. Copte 13, fol. 79 r.

Roman KSHANOVSKIY
master's degree of history, PhD-doktorant
Lviv national university of the name of Ivan Franco

**CONTROVERSIAL ISSUES IN THE METAMORPHOSIS
OF KNIGHTHOOD IN THIRTEENTH-CENTURY ENGLAND**

The article had analyzed the complex processes of the knights' evolution in the 13th century England from the standpoint of modern historiography. The study aims to broaden the historical discourse about the place of the knights in the social hierarchy. Considerable emphasis was on the ideas of historians of the 20th and early 21st century, with regard to new processes of knight's differentiation in military and civilian meanings. The author based on the authoritative British historians who trying to identify the knights' pluralism and the beginning of demilitarization their lives. The article presents the concepts of different historiography schools in relation to the development and decline of the knightly "class" under the view of the time challenges.

Keywords: knight's, England of a 13 age, controversial issues.

The disputable knight's status and their role in the "long"¹ 13th century inspires historiographical view to structure scientific conceptions, identifying their shortcomings and prospects of research. Knight's status in historical thought is quite ambivalent, its formation, in our opinion, it is appropriate to examine through transformation, fragmentation and proportion of changes in the number and importance of the knighthood in military and civil spectra.

Knights model of the 12th century in modern historiography continue to be associated with a class of warrior-horsemen and the feudal relations in England. However, the loss of a military monopoly has been observed sporadically until the end of the 12th century. Already during the reign of king Henry I Beauclerc (1100-1135), according to the source "Dialogus de Scaccario", in the counties were the knights-bailiffs, knights as escort-guards and knights-foresters and hunters².

A specialist in the Anglo-Norman period, Ph.D. Thomas Keelin Keefe (1946-1998) proceeded signs of alteration and instability of the military knight's status in the late 12th century. He divided the knights on two types: were landless, who lived for a salary as William Marshal; landing knights – the main military force of the royal power. Their social differentiation and interests contributed to the transformation

¹ The concept of "long" XIII century. (1180–1320 years) was popularized by historian M. M. Postan: Michael Postan. *The Medieval Economy and Society*. (London : Weidenfeld and Nicolson, 1972), 183–206.

² *Dialogus de Scaccario and Constitutio Donus Regis*. Ed. by Charles Johnson. (Oxford: Clarendon Press, 1983), 134–135.

of knighthood as a stratum³. British Medievalist Nigel Saul (born 1952) described the difference between knights in the 12th and 13th century: knighthood in the 12th century – was quite modest social group; the thirteenth-century knightly class was a biblical house with many mansions, it was sharply other, more socially active and politically ambitious⁴.

A study of the number of knights is still relevant and necessary for specification their role in English society at this period. So, lecturer in Birmingham University Sally Harvey in the Domesday Book (1086) fixed⁵ hundred “knights”, which appeared under the term “milites”⁵. However, this figure has a reservoir, because many even poor knights had more resources than were recorded in the Domesday Book⁶. If in the middle of the 12th century had to think of knights as warriors, from the end of the century their numbers requires activity definitions given the coherence in the class.

British scholar Noel Denholm-Young (1904-1975) first attempted to outline knights number in his book “Feudal Society in Thirteenth Century: The Knights” (1946) . He was analyzing knightly heraldry, came to the conclusion that at any time in 13th century was “500 knights-warriors”, “1250 actual knights”, and “3000 potential knights”⁷. The results of the study became the basis for further elaboration, criticism and objectivity of calculation.

In historiography, a prominent place is occupied by the debate around the reasons for the decline in the number of knights, especially against the background of population increase in England from about 2 million in 1086 to 7 million at the end of the 13th century⁸. For a long time was dominated by two views that were conceptualization in the mid-1960-s: Hilton’s “crisis hypothesis” and Postan’s “hypothesis of decline”. Marxist historian Rodney Howard Hilton (1916-2002) attributed the crisis with social aspects, namely the distribution of “expensive” chivalric ideals among knights in the second half of 12th century. He explained knightly crisis for class as a whole in context of increasing social standards⁹. The Cambridge University Professor Michael Moissej Postan (1899-1981) considered a key economic factor in the knights insolvency to adapt to the challenges in society. He believed that rapid inflation of 1180-1220, which continued in 1220-1260 dramatically increased the cost of knights¹⁰. Postan M. explains

³ Thomas K. Keefe. *Feudal Assessments and the Political Community under Henry II and his sons*. (Berkeley : University of California Press, 1983), 57–59.

⁴ Nigel Saul. *For Honour and Fame: Chivalry in England, 1066–1500*. (London : The Bodley Head, 2011), 66.

⁵ Sally Harvey. The Knight and Knight’s Fee in England. *Past and Present*. № 49 (Nov. 1970), 15.

⁶ Ibidem, 15.

⁷ Noël Denholm-Young. *Feudal Society in Thirteenth Century: The Knights. Collected Papers on Medieval Subjects*. (Cardiff : University of Wales Press, 1969), 83–85.

⁸ Edward Miller, John Hatcher. *Medieval England – Rural Society and economic change 1086–1348*. (London and New York : Routledge, 2014), 254.

⁹ Rodney Howard Hilton. *A Medieval Society: The West Midlands at the End of the Thirteenth Century*. (London : Weidenfeld & Nicolson, 1966), 49–55.

¹⁰ *The Cambridge Economic History of Europe*. Ed. by Michael Postan, 2nd edition. (Cambridge: University Press, 1966), 590–595.

this phenomenon thus: the big landowners began to grow new crops to expand the range of agricultural products; less wealthy knights often had land in poor sites, so their main earnings consisted of the rent, which was not enough for investment in agriculture¹¹. The main achievement both historians was their views are sharply opposed to the earliest positions that the period of the 13th century was a time of prosperity for the knightly class.

Since the mid-twentieth century in the historiography there has been a shift of research's emphasis to pluralistic interpretations but with the continuance mass economic dominance and binding to land relations. So, Welsh historian Reginald Treharne (1901-1967) has noticed the contrast in the number of knights during the 13th century. He first emphasized that social status has gone up as a result of two baronial wars 1215-1217 and 1264-1267, as a result increased their participation in local government and role in the formation of the Parliament¹².

The emergence of local studies since the 1970s in the UK have confirmed the problems of "objectification" information about knights transformation at the 13th century, however with accents on knights as landowners. It is necessary to pay special attention to three articles: "Sir Geoffrey de Langley and the Crisis of the Knightly Class in Thirteenth-Century England" (1975) by P. Coss¹³, "Large and small landowners in thirteenth-century England: the case of Peterborough Abbey" (1970) by E. King¹⁴ and D. Carpenter's "Was there a crisis of the knightly class in the thirteenth century? The Oxfordshire evidence"¹⁵.

Professor Medieval History at the University of Sheffield Edmund King analyzed the sources of the Abbey of Peterborough, he noticed an important feature that kept the large landowners in the 13th century – the real estate market and use its preferences. The medievalist considers it a turning point in the integrity knight's fee, and as a result the efficiency and scale of knightly service¹⁶.

Medievalist Peter Coss (born 1946) developed Hilton's and Postan's conceptions. He focused on the problem of smallholders and their land. The researcher took into account the work of Henry Gerard Richardson, in which the knight crisis happened through growth debt obligations before moneylanders¹⁷. Historian P. Coss emphasizes the dramatic increase in the cost of equipment contributed to the dilution of the knightly class. This

¹¹ Ibidem, 593.

¹² Reginald Francis Treharne. The Knights in the period reform and rebellion, 1258–1267: a critical phase in the rise of a new class. *Bulletin of the Institute of Historical Research*. Vol. 21 (1946–48), 1–12.

¹³ Peter Coss. Sir Geoffrey de Langley and the Crisis of the Knightly Class in Thirteenth-Century England. *Landlords, Peasants and Politics in Medieval England*. Ed. by T. H. Aston. (Cambridge: University Press, 1987), 166–203.

¹⁴ Edmund King. Large and small landowners in thirteenth-century England: the case of Peterborough Abbey. *Past and Present*. № 47. (1970), 26–50.

¹⁵ David A. Carpenter. Was there a crisis of the knightly class in the thirteenth century? The Oxfordshire evidence. *English Historical Review*. Vol. 95. (1980), 721–752.

¹⁶ Edmund King. Large and Small landowners in thirteenth-century England, 45–50.

¹⁷ Henry Gerald Richardson. *The English Jewry Under Angevin Kings*. (London: Methuen, 1960), 161–172.

process, he explains, from a practical point of view: “*Some knight would seem to have been insufficiently endowed from the beginning. Some joined the baronial middlemen in demanding a reduction in their commitment*”¹⁸.

English historian David Carpenter (born 1947) criticized and complemented Coss’s conception. On his opinion, P. Coss underestimated ways to earning extra money for lesser knights, such as buying another land, strengthening of peasant oppression or opening local office¹⁹. Carpenter revealed the limitations Coss’s conclusions, because the focus on one family Geoffrey de Langley, whose manor, which he noted, was largely atypical for England²⁰. He initiated a new historical discourse, examined Oxfordshire’s knights in “crisis time”. Carpenter D. raised the question: “was there a crisis of the knightly class as a whole?”²¹. He is convinced if we talk about crisis during the 13th century it was “a crisis less of a class than of some individuals within it”²².

Economic and social mobility is important in further Coss’s researches. On base Warwickshire, he rejected the idea of “decline” through the variability of the knightly class between 1180 and Barons’ Wars and symptomatic between growth and decline knight’s number and landowner, because that’s was normal in feudal societies²³. Coss confirmed Carpenter’s hypothesis about non-linearity and specificity determine the knightly estate in the late 12th - early 13th century. According to his calculations, in the documents of the Royal Council 1222-1231, only 31 of the 97 knights were warriors with minor property interests in the county. Between 1200-1214 years there were 18 of the 41 knight²⁴. How to convinced P. Coss, they were mostly lesser knights which went to courts for earnings money and increasing the status²⁵. The focus of his attention is the courts as an institution with a distinct knightly interests.

British historian Richard Barber (born 1941) in his article “When is a knight not a knight” (1994) focused on plurality knightly identity²⁶. He sees draws a clear line between the civil rank of knight and a knight as soldier²⁷. Moreover, R. Barber accentuated the military definition: “*By the end of 12th century, the distinction between knights and mounted warrior is well-established...On the Battlefield, they well indistinguishable from*

¹⁸ Peter Coss. *Sir Geoffrey de Langley and the crisis of the knightly class in Thirteenth century England. Landlords, Peasants and Politics in Medieval England*. Ed. by T. H. Aston. (Cambridge : University Press, 1987), 189.

¹⁹ David A. Carpenter. Was their a crisis of the knightly class in the thirteenth century?, 723.

²⁰ Ibidem, 723.

²¹ Ibidem, 721.

²² Ibidem, 751.

²³ Peter Coss. *Lordship, Knighthood and Locality: A Study in English Society, c.1180-1280*. (Cambridge : University Press, 1991), 304.

²⁴ Peter Coss. *The Knight in Medieval England 1000-1400*. (Stroud: Sutton Pub Ltd., 1993), 38-43.

²⁵ Peter Coss. *The Origins of the English Gentry*. (Cambridge: University Press, 2003), 88.

²⁶ Richard Barber. When is a knight not a knight. *Medieval Knighthood V: Papers from the Sixth Strawberry Hill Conference 1994*. Ed. S. Church, and R. Harvey. (Woodbridge: The Boydell Press, 1994), 7.

²⁷ Ibidem, 9.

knights, and yet they were not knights: rank and function are treated as being quite distinct"²⁸.

Historians 1980-90-ies had interested in examine the status of knights. Researcher Kathryn Faulkner focused on a key period in the transformation of the knights – the late 12th - early 13th century, within which you should find answers to most questions regarding the “decline” of the knights, because the number of knights has sharply decreased from 6000 to 5000. She explained it the four reasons: the growth of administrative functions with generations of young sons who “refused” from knight’s title; the change in the relationship of lords to its knight-service; the poor economic situation in the country; peculiar nature of knight’s existence demanded changes²⁹. Kathryn Faulkner to divides on administrative and military knight, though many, who combined both roles. A characteristic feature is the fact that the military knights often left their country during military campaigns, but the administrative knights must remain, at this time, the number of civil knights in the country much more than warrior knights³⁰.

Researcher Jeremy Quick in the article “The Number and Distribution of Knights in Thirteenth-Century England” explains the broad spectra of the English knightly class. In his opinion, knights in the early of 13th century were variously supported, and had different components, including the base – as a warrior profession with an emphasis on service, but the status provided by wealth and connections³¹. The historian raised the rational questions of how many knights were at the beginning of the 13th century? When and why so many “knights” were thrown overboard knights-warriors? Jeremy Quick agreed with the Denholm-Young’s³² calculations in what was about 1250-1500 knights in any period between 1266-1322 years. At 1200-1272 he on the basis of the analysis of documents 27 counties counted 1539 knights, who included or participated in the Grand Assize 1256³³. He concluded the number of knights that participated in local government was around 1000-2000 at any one time. Historian Quick called counting conventions: undoubtedly, this number excludes barons, landless knights, and those knights who successfully avoided service by Grant Assize; hard to believe that these knights at any time had more than 2000³⁴.

Researcher Anna Polden analyzed knightly class Buckinghamshire. She noted the impact of relationships in the county on the development

²⁸ Ibidem, 13.

²⁹ Kathryn Faulkner. The Transformation of Knighthood in Early Thirteenth-Century England. *The English Historical Review*. Vol. 111, № 440. (Feb. 1996), 1–23.

³⁰ Ibidem, 20–23.

³¹ Jonathan Quick. The Number and Distribution of Knights in Thirteenth-Century England: The Evidence of the Grand Assize Lists. *Thirteenth-Century England I. Proceeding of The Newcastle upon Tyne Conference, 1985*. P. Coss and S. D. Lloyd. (Woodbridge : The Boydell Press, 1986), 114–124.

³² Noël Denholm-Young. Feudal Society in Thirteenth Century, 83–85.

³³ Jonathan Quick. The Number and Distribution of Knights in Thirteenth-Century England, 119.

³⁴ Ibidem, 119.

of knightly status: the role of family, the marriages important of “young sons”³⁵. Its main merit lies in drawing attention to everyday mercantile life in the growth knight’s prestige.

Historian N. Saul argued knighthood transformation in the 13th century, that period was rather peaceful and that knight’s inactivity paradoxically played a special role in the history of chivalry in England³⁶. According to his calculations, the beginning of the 13th century it was about 3600-4000 persons of knightly title, maximum – given the old “knightly quotas”– 5000, but after 70-80 years, they became 1250. The researcher proposed to identify these processes not as decline, but as a transformation³⁷. According to Saul, this is due to the fragmentation of knights’ fees for the purchase and sale of land that “ate” the knights from inside.

In the British historiography of the late 20th – early 21st centuries began discussions on the issue of reducing the number of knights as a military force in the context of feudal service to the king. Saul N. supported the view that many potential knights did not have received knights title through a series of major political and economic changes in a short period of time³⁸. Peter Coss examined the reaction writ of Henry III, 1224, 1234 and 1241 years, what included distraint men who had sufficient income to become knights, but still had not done it. The researcher indicates on the Royal worry after 1241, when for the long time distraint was extended to men who did not hold their fees directly from king³⁹. Historian David Crouch raised an interesting issue, how many men avoided a distraint, respectively, and the knight’s title with service⁴⁰. He first changes the discourse in a new direction, arguing that in fact the crown was worried about the number of civilian, not military knights. If there were not enough knights for war there were use squires who was equipped adequately as knight⁴¹. As proof, with 1294 all manor’s owners worth over J 40 had to serve, but not become a knights. David Crouch opens a new view in which the reasons refused to become a knight was the absence sufficient benefits⁴². This concept is opposed to N. Denholm-Young’s view. In this paradigm, increasing the knight’s status is not enough to attract to the knighthood more men. In our opinion, not heredity knighthood and “undermining” vertical vassal relations makes knights 13-century phenomenon.

Deserves attention the idea of selective knight’s crisis in the 13th

³⁵ Anne Polden. A Crisis of the Knightly Class? Inheritance and Office among the Gentry of the Thirteenth-Century Buckinghamshire. *Regionalism and Revision: The Crown and Its Provinces in England 1250–1650*. Ed. by P. Fleming, A. Gross and J.R. Lander. (London: The Hambledon Press, 1998), 29–31.

³⁶ Nigel Saul. *For Honour and Fame: Chivalry in England, 1066–1500*. (London: The Bodley Head, 2011), 60.

³⁷ Ibidem, 63.

³⁸ Nigel Saul. *For Honour and Fame: Chivalry in England*, 63.

³⁹ Peter Coss. *Lordship, Knighthood and Locality*, 241–244.

⁴⁰ Dennis Crouch. *The Image of Aristocracy: in Britain, 1000–1300*. (London: Routledge, 1992), 110.

⁴¹ Ibidem, 111.

⁴² Ibidem, 111.

century from historian Michael Prestwich. He counting knights which took part in grand assize proceeding in Shropshire in 1221 and 1256, the number fell from 41 to 17. The same in Warwickshire in 1221 and 1261, the number was reduced from 47 to 29. Conventionally, these trends were common to all counties. Medievalist concluded overall fall from 4000 in 1220-s to perhaps 2000 by the middle of the century⁴³. Some factor of counting knights at the start of 14th century impacted by 935 individual summonses to knightly men, who possessing at least 40 pounds of land, sent out in 1301 for Scottish campaign. As noted M. Prestwich, it is not known how it was drawn up, however, obviously it was the most active military knights⁴⁴. No doubt that key change in decline knightly number were in the first half of the 13th century during rapidly increasing population and wealth of large landowners, guesses Prestwich. On his opinion, all evidence is not sufficient to demonstrate that the knights was a ‘class’ – everything was individually for knightly families, that’s why the use idea of knightly crisis is debatable: the range of wealth variation was so great that they cannot be considered in the cohesive class; someone could be so rich as the lesser barons, the other to possessed the manors in several counties, else more to had no more than one manor at all⁴⁵. A large-scale study of Oxfordshire showed that there was not impoverishment of the knights as a whole. Evidence of many historians about the mass land sale of poor knights is not convincing through a minor character, at the same time, those lands primarily passed to other knights⁴⁶.

The transformation of the knighthood can be considered complete only with adding their political role. Despite the dominance in English historiography “political history” during the 20th century, knights for a long time was not examined as a political force. Yet, significant attention in the historiography at the second half of the 20th century given to the Household knights and their modifications from the time of King John (1199-1216).

With the 1960-ies started the “politicization” of the knightly class in historical thought. Cambridge Professor James Holt (1922-2014) believed that the rebellious barons and King John fought for the favor of the knights. He was convinced, when the Earl rises, his knights mostly join him; when the Earl remained loyal to the king, their behavior becomes less predictable, but when the knights acting autonomously – they show a trend in the direction of the rebels⁴⁷. Thus, knights were free to choose your path, and that the baron’s influence may be limited circumstances. Holt convinces, the knights influenced policy, because without them nothing would have happened⁴⁸. During the reign of King John, knight’s status

⁴³ Michael Prestwich. *Plantagenet England 1225–1360*. (Oxford University Press, 2005), 391.

⁴⁴ Ibidem, 391.

⁴⁵ Ibidem, 394.

⁴⁶ Ibidem, 395.

⁴⁷ James Clarke Holt. *The Northerners: A Study in the Reign of King John*. (Oxford: Clarendon Press, 1961), 37–60.

⁴⁸ James Clarke Holt. *Magna Carta*. (Cambridge : University Press, 1992), 292.

has acquired a different meaning: “the political independence which men of knightly status showed in the time of John became the basis of further beneficent and bureaucratic activities”⁴⁹. This idea deserves a lot of attention through the biographical analysis of many individual knights. With the opinion of Holt can agree and conclude that knight’s choice, not duty and loyalty, often became values. For example, the chronicler Ralph of Coggeshall wrote that after the capture of London in 1215 sixth earls and barons remained loyal to the king, but all their knights sided with the rebellious barons⁵⁰.

Researcher Kathryn Faulkner in the article “The knights in the Magna Carta Civil War” (1999) proves the political influence of the knights in 1215-1217. She focuses on the important issues: “*Did they follow the lead of their lords or did they act independently? Were the knights a separate ‘party’ or interest group with their own agenda?*”⁵¹. Historian K. Faulkner highlights the influence of the administrative knights of four counties on South-East. According to the lists of reversi recorded in the close rolls, 78 administrative men carried out service as knights in those counties in 1199–1230 can be identified as rebels⁵². Article opens the integration of the knights in their local space, where they were tied up administrative and judicial cases, and their campaign against King John can be explained by the increase of their own ambitions⁵³. For Faulkner “Magna Carta” (1215) was not clean baron’s document, because some clauses were beneficial to both – knights and magnates, but in practice it was a mirage. Faulkner substantiated by the fact that the knights were the holders of many lands from different lords, so his vassalage was diverse⁵⁴. She confirmed Holt’s hypothesis, events in 1215-1217 gave knights a political consciousness and gave carte blanche in the regulation of a local authority in its own interests.

Historian P. Coss insists that “*thirteenth-century knights had their own grievances against the crown, both personal and collective and that collective grievances beyond baronial ranks surfaced in Magna Carta*”⁵⁵. The researcher criticize the attribution of political consciousness as a property of the whole knightly class. Coss thinks the image of the knight is appropriate in view of the political inequality which was developed in England in ‘1200-1300s’ with a focus on the two civil wars (1215, 1258-1259) with the knights’ challenges in Parliament and the development of

⁴⁹ James Clarke Holt. *The Northerners*, 55.

⁵⁰ Radulphi de Coggeshall. *Chronicon Anglicanum*. Ed. by J. Stevenson. (London: Longman etc., 1875), 171.

⁵¹ Kathryn Faulkner. The knights in the Magna Carta Civil War. *Thirteenth century England VIII: Proceedings of the Durham Conference 1999*. Ed. by M. Prestwich, R. Britnell and R. Frame. (Woodbridge : Boydell Press, 2001), 1.

⁵² Ibidem, 1-2.

⁵³ Ibidem, 6.

⁵⁴ Ibidem, 3.

⁵⁵ Peter Coss. How did Thirteenth-Century Counter Royal Authority? *Thirteenth Century England XV. Authority and Resistance in the Age of Magna Carta: Proceeding of the Aberystwyth and Lampeter Conference, 2003*. Ed. by J. Burton, Ph. Schofield and B. Wieler. (Woodbridge: The Boydell Press, 2015), 3.

self-government in the counties. For his view, if Simon de Montfort or Edward I (1272-1307) tried to win, it was necessary to join the knight's support⁵⁶.

A specialist in the history of parliamentarism in Medieval England John Maddicott assumes, than knight's representation at Parliament in the middle of the 13th century responded the needs of the time⁵⁷. The historian argues that the continuity and preconditions for these processes are quite long, and assume the appearance of a political component as result events of the first quarter of the 13th century is not necessary, as well as its complete formation, because it is a long process. John Maddicott sees the foundation of the knights' politicization from the reign of Henry II through participation in the Great Councils, where the knights serving as officials and judges in the local structure could provide accurate information about businesses in their counties for coordinate the taxes and can easily to replace each other. The researcher believes that the Parliament of Henry III, was adapted to the old system, and the emergence of the knights as a political class, we can establish only with 1258-1265⁵⁸. The growth of knight's status forced the crown to give preference to the knights, and not the vassals-landowners to challenge in Parliament, although in the middle of the 12th century it was much difficult to find the difference between these two groups, concludes Meddicott⁵⁹. The political interests 'new' knights were instituted in the mid-thirteenth century increasing the prestige of the title and expanded the hierarchy horizons inside a class.

Historian Reginald Treharne noticed the knights' influence in the period of reform and rebellion 1258-1267 with emphasis on the formation of a new class⁶⁰. In his understanding, the knights were little cohesive and wealthy class of people who were confident in the safety and respected among surrounding; experts in local authorities, they knew the strengths and weaknesses at the system⁶¹. The Medievalist P. Coss, in his book "The Origins of the English Gentry " (2003) revealed the function of the knights in new ways. So, knights in the grand jury and the local administration were intermediaries from the counties. The appointment received a limited number of knights, who enjoyed the confidence of the counties. The transformation of the knights peaked in the mid-thirteenth century, strengthened and determinable elite mentality⁶². Researcher P. Coss is a adherent non-political vision of the knights as a class. It did

⁵⁶ Peter Coss. Sir Geoffrey de Langley and the Crisis of the Knightly Class in Thirteenth-Century England. *Past and Present*. № 68. (Aug. 1975), 29.

⁵⁷ John Robert Maddicott. An Infinite Multitude of Nobles: Quality, Quantity and Politics in the Pre-Reform Parliaments of Henry I. *Thirteenth Century England VIII: Proceeding of the Durham Conference, 1997*. Ed. by M. Prestwich, R. Britnell and R. Frame. (Woodbridge: Boydell Press, 1999), 37.

⁵⁸ Ibidem, 39.

⁵⁹ Ibidem, 43.

⁶⁰ Reginald Francis Treharne. The Knights in the Period of Reform and Rebellion: A Critical Phase in the Rise of New Class. *Bulletin of the Institute of History Research*. Vol. 21. (1946), 1-12.

⁶¹ Ibidem, 10.

⁶² Peter Coss. The Origins of the English Gentry, 12.

not support the idea that the widespread and spontaneous participation to promote reforms of the 13th century made cohesive knightly class, and their participation in judicial and administrative activities was more variegated than it shows Treharne⁶³.

Medieval researchers P. Coss and N. Saul investigated the separation of the individual lines in knightly “class” – gentry. For P. Coss, we are talking about the transformation lesser nobles of knightly origin in gentry. The knights subsequently became a later form of the higher gentry⁶⁴. The historian drew attention to the study of the social and economic climate and came to the conclusion: The biggest social phenomenon, that gentry arose through the high cost of chivalry⁶⁵. Saul N. noticed that this process is more appropriate from the end of 13th century, when the phenomenon became more widespread and a lot of knights were going by the gentry, the so-called ‘elite landowners in the local area’⁶⁶.

On the Carpenter’s opinion, the economic position of the knightly class were reflected in the social scale. You should first pay attention to the definition of “knightly class” or “gentry”, the owner of one or more manors. In the 13th and 14th centuries barons, knights and esquires, who held no military rank was called “gentry”. David Carpenter considers it inappropriate to combine the knights into a one category: “*The class cannot be confined to those who were technically knights – that is, had been girded with the sword of knighthood – since this was a group of rapidly diminishing size which lacked any real unity*”⁶⁷. According to Carpenter, in the early 13th century almost all lords-landowners were knights, but after 100 years, the chivalry became narrowly limited to those who had 2-3 or more estates. The researcher focuses attention on the knight’s universalism in the 13th century – they busy in a local administration as a coroner, forest official, sheriff or undersheriff⁶⁸. Big part of local power was concentrated in knights hands, considering the military, judicial and political activities. The scientific achievement of D. Carpenter is in expanded the plurality of knights issues where artificial knightly ‘class’ covers a wide social and material spectra.

The military aspect of the classic chivalry remains relevant in the historiography. Considerable attention is paid to the effect of ‘scutage’ on the change quantity and status of knight. You should pay attention to the trend of ‘payoff’ from the service and development of the household knights with their responsibilities and capabilities. Historian Brian Fee-ney researched scutages in the reign of John for example on East Anglian. According to his vision: “*Military obligation, the original basis for scutage, had been a bone of contention between a king and major tenets-in-chief be-*

⁶³ Ibidem, 13.

⁶⁴ Ibidem, 45.

⁶⁵ Ibidem, 27–28.

⁶⁶ Nigel Saul. *For Honour and Fame: Chivalry in England, 1066–1500*, 70.

⁶⁷ David A. Carpenter. *The Reign of Henry III*. (London and Rio Grande :The Hambledon Press, 1996), 350.

⁶⁸ Ibidem, 351.

fore the date monetary inflation was identified by modern historians”⁶⁹. Changes were necessary to cope with the protection of the boundaries in the great Angevin Empire, which required military service above 40 days with a compact fixed power, and not large feudal army⁷⁰. The Author of *Dialogus de Scaccario* give a confident definition of scutage: “*It happens sometimes when the realm is threatened or attacked by enemies, that the king decrees that a certain sum, usually one mark or a pound, shall be paid from each knight’s fees, and from this source are derived the soldiers’ wages. For the king prefers to expose foreign mercenaries rather than his own knights to the fortunes of war*”⁷¹. Historian Brian Feneey explains, or felt threatened by the knights of the mainland of England during the attack south-eastern border of Normandy, let alone Poitou? Was it for the English knight’s equally serve in Ireland or Aquitaine⁷²? In this plane should seek the origins of mercenary troops and the overflow feudal duties of the knights in the contract service. Inflation, decline of knightly quotas, the temptation to pay scutage and the need campaigns for more than 40 days to protect the borders, weakened position of military knights’ status in practice.

Specialist of “military history” Christopher Gravett sees in the 13th century. the beginning some ‘flexibility’ of feudal relations. According to Gravett: “*By the late of 13th century there was a rapid turnover of membership of retinues, men serving a several lords on each campaign, and personal loyalty was*”⁷³. We mean knights-mercenaries, who began to become the norm, because about 80% of landed knights in the 13th century paid off from the knightly service using scutage⁷⁴. In this context, these mercenaries with knightly rank had reduced the feudal combination with the creation of horizontal networks of loyalty with a small predisposition to the traditional honor.

Historians have been extensively studied of the Royal army, where the leading place was occupied by knights. David Crouch notes that in the 13th century we have more correct record about active knights in the Royal army – 300-400 knights, that’s all that could count kings John and Henry III in their campaigns. King Edward I (1272-1307) not had more, but at the expense of other horsemen (sergeants and esquires) it was possible to increase the number of cavalry in his army to 1000⁷⁵.

Professor at the University of East Anglia Stephen Churh convinced the number of household knights of the king is fundamental in assess-

⁶⁹ Brian Feneey. The Effects of King John’s Scutages on East Anglian Subjects. *Reading Medieval Studies: East Anglian and Other Studies Presented to Barbara*. Vol. XI. (Graduate Centre for Medieval Studies University of Reading, 1985), 51.

⁷⁰ *Ibidem*, 51.

⁷¹ *English Historical Documents*. Vol. II: 1042–1189. Ed. by D.C. Douglas & S. W. Greenaway. (London : Eyre Methuen/OUP, 1981), 559.

⁷² Brian Feneey. The Effects of King John’s Scutages on East Anglian Subjects, 52.

⁷³ *Ibidem*, 14.

⁷⁴ *Ibidem*, 9.

⁷⁵ Dennis Crouch. *The Image of Aristocracy: in Britain, 1000–1300*, 110.

ing the military strength of the royal armies⁷⁶. As noted by S. Church, the household knights can for a long time to held positions in the royal service. Not all of knights who accompanied him in the campaign, many of the knights have served in local and king's administration. They often carried out key management and financial functions during the campaigns of king John. From the 13th century spreaded knights who never fought 'de facto', however, belonged to the household knights. Moreover, this knights had the opportunity for career growth: in the some lists person was as warrior, in others already had not⁷⁷. David Carpenter analyzed the career of Godfrey of Crowcombe, who was a knight at court of John and Henry III. The researcher described Godfrey's evolution from diplomat and warrior to steward of the household under Henry III⁷⁸. Historian Kenneth Lightfoot exploring the knights of young king Henry III said that the family of royal knights played an integral role in the governance of England, occupying the posts of sheriffs, administrators of the castles, as ambassadors and prisoner's guards⁷⁹.

Researcher John Morris in the beginning of the 20th century for the first time emphasized the importance of the household knights of Edward I⁸⁰. Professor University of Manchester Thomas Tout in the 1920s based on Morris's thoughts, elaborated further on the versatility of the knight's duties⁸¹. Historian Michael Prestwich debating Edwardian courtyard wrote: the knights were used as diplomats, counselors, and leaders⁸². Having studied household knights of Edward I, historian Ruth Ingamells called Norman Darcy a typical Edward I's knight. She describes it this way: "*Darcy received fees and robes as a banneret of the household during 1280s. He served in the second Welsh war (1282-3) with the retinue of 5 squires and one knight... In 1290, Darcy went to France as a messenger to the cardinal legats. In the following year, Norman accompanied the king to Scotland. The castle of Sterling was entrusted to him while Edward decided between the different claimants to the Scottish throne*"⁸³. However, knight's main function still was to fight in the royal wars. She noted that king Edward I mobilize the household knights on parliamentary activity

⁷⁶ Stephen D. Church. The Knight of the Household of King John: A Question of Number. *Thirteenth Century England IV: Proceeding of the Newcastle Upon Tyne Conference, 1991*. Ed. by P. R. Coss and S. D. Lloyd. (Woodbridge: Boydell Press, 1992), 151.

⁷⁷ Ibidem, 155

⁷⁸ David A. Carpenter. The Career of Godfrey of Crowcombe: Household Knight of King John and Steward of King Henry III. *War, Government and Aristocracy in the British Isles, c. 1150-1500: Essays in Honour of Michael Prestwich*. Ed. by Chris Given-Wilson, Ann Kettle and Len Scales. (Woodbridge : The Boydell Press, 2008), 29.

⁷⁹ Ibidem, 26.

⁸⁰ Jennifer E. Morris. *The Welsh Wars of Edward I*. (Oxford: Clarendon Press, 1901), 84.

⁸¹ Thomas Frederick Tout. *Chapters in the Administrative History of Medieval England: the Wardrobe, the Chamber and the Small Seals*. Vol. 2. (Manchester University Press, 1920), 135.

⁸² Michael Prestwich. *Edward I*. (London: Methuen, 1988), 154.

⁸³ Ruth Ingamells. The Political Role of the Household Knights of Edward I. *Thirteenth Century England V: Proceeding of the Newcastle Upon Tyne Conference, 1993*. Ed. by P. R. Coss and S. D. Lloyd. (Woodbridge: Boydell Press, 1995), 29–30.

despite resistance of the opposition. In the Edward I's days 52 knights-bannerets received individual writs of summons to parliament, representing royal interests⁸⁴. Of change the knightly status also showed that by the end of 13th century compulsory part of the knight was a blazon⁸⁵. In our opinion, this means that the shires knights had not huge political weight in contrast of household knights. Knights of the end of 13th century had the phenomenon of the middle ages – universality, which gave the opportunity to strengthen the prestige and status of titled persons.

Historian M. Prestwich revealed the specificity of knightly estate: *“He was someone who had been through a formal process of being knighted... Knighthood of England was not hereditary, but there was an expectation than the son of a knight would himself take up knighthood”*⁸⁶. He noticed a paradox: it was difficult to distinguish between administration and military knight. Prestwich for example, called John Storon, who at the beginning of the 14th century was a man of war and weapons, but never used it in practice, and was all the time engaged on the business of royal justice. The knights were leading members of the county courts. They regularly participated in courts as juries and criminal investigations. The researcher accented the important knightly role in the establishment of law and order. According to him, the knighthood was not merely a question of economic status, because they were part of a special world⁸⁷. In our opinion, such tendencies were not precedential, despite the long existence of the principle, when eldest son had priority in the inheritance, but it became more popular through pressure economic difficulties, for which the young knights looking for success in public service or the army spraying that conditional unity which existed in the 12th century.

At the reign of Edward I, knights monopolized key positions in local governance. So, lecturer at University of Hull Richard Gorski on the basis of archival materials showed that in 1300-1309 in England was appointed 139 sheriffs of counties, of which 65 were knights, 37 future knights⁸⁸. Without a doubt, in addition to the political role, knights have to become politicians in the sense of leadership and management.

The question of knight's status ceased to be on the margins in the historiography only at the end of the 20th century. This issue is in dire need of generalization, and colligation of knowledge for the formation of a holistic view about knightly impact at Empire development. Persons with a knightly rank of the 13th century were divided into military and administration man with different status in society and power. During ‘century’ knights transformed and evolved due to the rapid social and economic peripeteias, along with the increasing demand for knights in authorities structures. They have become stronger than predecessors through “the

⁸⁴ Ibidem, 30.

⁸⁵ Nigel Saul. *For Honour and Fame: Chivalry in England, 1066–1500*, 67.

⁸⁶ Michael Prestwich. *Plantagenet England 1225–1360*. (Oxford University Press, 2005), 389.

⁸⁷ Ibidem, 389.

⁸⁸ Richard Gorski. *The Fourteenth-Century Sheriff: English Local Administration in the Late Middle Age*. (Woodbridge : The Boydell Press, 2003), 87.

loss of the weak and poor persons”. Knights can be considered only in the context of groups, not class, because still the open question of cohesion in historiography. Interaction of knights and their status in the 13th century flows into the mainstream of usualness, to a greater extent, “demilitarizing” existence.

**Роман КШАНОВСЬКИЙ.
ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ЛИЦАРСТВА
В АНГЛІЇ XIII СТОЛІТТЯ.**

У статті проаналізовано неоднозначні процеси еволюції лицарського стану в Англії XIII століття з погляду новітньої історіографії. Дослідження має на меті розширити історичний дискурс про місце лицарів в соціальній ієрархії. Акцент був зроблений на ідеях істориків XX- початку XXI століття щодо нових процесів диференціації лицарів у військових і цивільних сенсах. Автор тексту опираючись на авторитетних британських істориків намагається визначити множину інтересів лицарства та початок демілітаризації їхнього життя. Стаття презентує концепції різних шкіл історіописання стосовно розвитку лицарів під поглядом викликів часу.

Ключові слова: лицарство, еволюція, Англія XIII століття, дискусійні проблеми.

Леонтій Войтович
д. і. н., проф.,
Львівський національний університет імені
Івана Франка,
Інститут українознавства імені Івана
Крип'якевича НАН України

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО І КОРОЛІВСТВО РУСІ ТА МОНГОЛИ

Дослідження присвячене аналізу стосунків Галицько-Волинського князівства, яке в середині XIII ст. трансформувалося у королівство Русі, з монголами починаючи від першого контакту у 1223 р. до кінця XIV ст. Ці стосунки розглядаються на широкому фоні політичного життя Центрально-Східної Європи. Від самих початків, коли після поїздки в Орду у 1245 р. князь Данило Романович переконався, що монголи не збираються допустити до відродження Русі навіть як васальної держави, галицько-волинська еліта спрямувала всі зусилля на звільнення від ординської опіки. Прийняття Данилом Романовичем королівської корони від римського папи і претензійного титулу короля Русі викликало довгу війну 1254–1260 рр., яка завершилася поразкою. Князь Лев Данилович зумів налагодити співпрацю з потужним причорноморським улусбеком Ногаєм і з допомогою ординських військ проводити успішні походи в сусідні землі, тримати в покорі васалів і розширити територію королівства. Але через це він був втягнений в ординські усобиці і двічі опинявся на межі повного краху. Його наступник Юрій Львович взагалі звільнився від ординської опіки, будучи коронованим як король Русі. Наступні Романовичі змушені були балансувати між Золотою Ордою і агресивними сусідами, а Болеслав-Юрій Тройденевич навіть відмовився від претензійного титулу, вперше іменуючи себе володарем Малої Русі. Допомога ординських військ дозволяла довший час Болеславу-Юрію Тройденевичу та Любарту-Дмитру Гедиміновичу протистояти польсько-угорському альянсу. Після розгрому Мамай Золота Орда втратила вплив на правобережні землі. Ординський фактор перестав впливати на політичне життя Центрально-Східної Європи, що, поряд з іншими чинниками, допомогло Польщі перемогти у протистоянні з Угорщиною і врешті анексувати галицьку частину королівства Русі, утворивши на цих землях Руське і Подільське воєводства.

Ключові слова: монголи, Золота Орда, Галицько-Волинська держава, королівство Русі, Данило Романович, Бату, Лев Данилович, Ногай, Любарт-Дмитро Гедимінович

Стосунки Галицько-Волинського князівства та Королівства Русі

з Золотою Ордою та монгольськими улусами через брак джерел досліджені фрагментарно і значною мірою залишаються дискусійними. Останнім часом завдяки казанському науковому осередку імені Шігабудіна Маржані (16.01.1818–18.04.1889), який групує дослідників з монгольської і татарської історії та здійснює академічні видання значної кількості джерел, дослідження цих проблем переживає новий етап піднесення. На жаль, багато його авторів не знайомі з українськими та польськими працями і не вникають у тонкощі становища і взаємовідносин країн Центральної і Західної Європи у цей період¹. Зростання зацікавленості дослідників до даної проблематики має і зворотній бік у творенні нових міфів, зокрема щодо “колаборанта” галицько-волинського князя Данила Романовича, який начеб-то їздив до угорського короля Бели IV вмовляти останнього капітулювати перед монголами².

Пропоноване дослідження є продовженням авторських попередніх розвідок³ через призму новішої літератури перш за все казанського осередку.

Перше знайомство. У 1223 р. Русь вперше зіткнулася з монголами. На Русі майже нічого не знали про монголів. Після того як у 1206 р. Темуджин на *курултайі* племен був проголошений *кааном* (великим ханом) Чингіз-ханом новоствореної Монгольської імперії – *йеке монгол улус* – життя імперії було підпорядковане одному головному завданню. Монголи вірили, що їх *Тенгри* (Небо), який “розподіляє терміни життя” – верховний Бог усіх народів, які хто більше, а хто менше вірили у нього через своїх богів, тому вони толерантно відносилися до всіх релігій. *Тенгри* прагнув процвітання всіх народів, але для цього потрібно

¹ Це стосується і таких солідних праць цього осередка: Роман Хаутала. *От “Давида, царя Индий” до “ненавистного плебса сатаны”*. Анталогія раних латинских сведений о татаро-монголах. (Казань, 2015), 496 с.

² Александр Майоров. Даниил Галицкий и “принц Тартар” накануне нашествия Батыя на Южную Русь. Данные венгерских и русских источников о контактах Даниила с татарами. *Русин*. № 1(35). (Кишинев, 2013), 53–77; Его же. “Двойные” известия Галицко-Волинской летописи. *Русская литература*. (2013), № 3, 87–99; Его же. Монгольское завоевание Волыни и Галичины: спорные и нерешенные вопросы. *Русин*. № 1(39). (Кишинев, 2015), 12.

³ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*. (Львів, 2004), 249 с.; Його ж. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство. *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*. (Київ, 2008), 71–78; Його ж. Остання еміграція короля Данила Романовича. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 13. (Луцьк, 2009), 89–96; Його ж. Формування кримськотатарського народу. *Вступ до етногенезу*. (Біла Церква, 2009), 214 с.; Його ж. Формування кримськотатарського народу і утворення Кримського ханства: історична правда та стереотипи сприйняття. *Історичні міфи та стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / За ред. Л. Зашкільняка*. (Львів, 2009), 352–436; Його ж. Галицько-Волинське князівство і монгольські улуси у XIII столітті. *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 11. (Львів, 2010), 151–170; Його ж. Гіреї як спадкоємці Чингізидів-Джучидів. *Орієнтальні студії в Україні*. До ювілею Л.В.Матвеевої. (Київ, 2010), 126–146; Його ж. Відносини Галицько-Волинського князівства з монголами. Перший етап (1223–1245). *Colloquia Russica. Series II. Vol. 3*. Далило Романович і його часи. (Івано-Франківськ–Краків, 2017), 79–102; Його ж. Чи було зруйновано Успенський собор у Галичі 1241 року. *Успенський собор Галича: минуле, сучасне, майбутнє*. (Галич, 2017), 3–22; Його ж. Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі. *Галич*. Збірник наукових праць. Вип. 3. (Івано-Франківськ, 2018), 107–118.

було об'єднати їх під егідою єдиного правильного закону – *Яси* Чингіз-хана. А тих, хто не хотів об'єднатися добровільно, належало об'єднати силою⁴. І це нелегке завдання *Тенгри* доручив Чингіз-хану поки “Силою вічного Бога від сходу сонця і до заходу весь світ стане єдиним в мирі і радості...”⁵.

У квітні 1219 р. в ході війни проти хорезм-шаха Алла ед-Діна Мухаммада II старший *оглан* (царевич) Джучі або й сам Чингісхан, послав слідами розгромленого хорезм-шаха два тумени добірного монгольського війська (20 тис.), які очолювали кращі монгольські полководці Джебе-нойон (1181 – бл. 1225 чи 1231) та Субедей-багатур (1176–1248). Враховуючи пізніше значення Субедей-багатура, який був фактичним керівником походу Бату у 1238–1241 рр., дослідники вважають його і керівником виправи 1222–1223 рр. Однак джерела таких підстав не дають. Скрізь Джебе-нойон стоїть попереду, що означає, що після з'єднання обох туменів, саме йому було довірено верховне командування. У 1201 р. Чингіз-хан серед полонених тайджиутських воїнів відзначив Джірогадая (Зургаадаю), який сміливо признався, що саме його стріла влучила у шию ханського коня. Він взяв його до свого війська десятником, давши ім'я Джебе, тобто “стріла”. У 1206 р. Джебе вже командував тисячею, а з 1218 р. – туменом (10 тис.). Джебе відзначився у війнах проти кереїтів, найманів і чжурдженив, завоював каракитаїв і успішно воював проти хорезм-шаха⁶. Успіхи Субудай-

⁴ Див.: Леонид Потапов. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных. *Тюркологический сборник*. 1972. (Москва, 1973), 265–286; Георгий Вернадский. *Монголы и Русь*. (Тверь, 1997), 108–115; Эренжен Хара-Даван. *Чингис-Хан как полководец и его наследие*. (Элиста, 1991), 278; Юрий Сочнев. Христианство в Золотой Орде в XIII в. *Из истории Золотой Орды*. (Казань, 1993), 107–118; Галина Галданова. Эволюция представлений о тэнгри (по текстам монголоязычных обрядников). *Средневековая культура Центральной Азии: письменные источники*. (Улан-Удэ, 1995), 94–107; Иван Белозеров. К вопросу о восприятии чужих религий монголами времен империи (XIII в.). *Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии*. Т. 2. (Улан-Удэ, 2000), 32–40; Николай Абаев, Владимир Фельдман, Любовь Хортек. “Ак чаян” и “тэнгрианство” как духовно-культурная основа кочевнической цивилизации тюрко-монгольских народов. *Мир Центральной Азии. Культурология. Философия. Источниковедение*. Т. 3. (Улан-Удэ, 2002), 23–31; Наталья Аюрова. Религиозная ситуация в Великой Монгольской империи. *Чингиз-хан и судьбы народов Евразии*. (Улан-Удэ, 2003), 409–413; Турсун Султанов. *Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть*. (Москва, 2006); Юлий Дробышев. Мандат Неба в руках монголов. *Vasileus: сборник статей, посвященный 60-летию В. В. Васильева*. (Москва, 2007), 137–156; Александр Юрченко. *Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневноности*. (Санкт-Петербург, 2012), 40–45, 64–100; Ігор Печенюк, Наталія Черкас. Военно-правовы засади військової організації Монгольської імперії. *Сіверщина в історії України*. Вип. 6. (Київ–Глухів, 2013), 148–154.

⁵ Hermann Herbst. *Guilermus de Ruysbroeck, der Bericht über seine Reise in das Innere Asien*. (Leipzig, 1934), 56.

⁶ Сергей Козин. *Сокровенное сказание*. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongzol-un niuča tobčiyan. Юань чаа би ши. Монгольский обиденный изборник. Т. 1. Введение в изучение памятника. Перевод. Тексты. Глоссарии. Москва–Ленинград, 1941. §§ 202, 231, 237, 247, 251, 252, 257; *Мэн-да бэй-лу* (“Полное описание монголо-татар”). Перевод и примечания Н. Ц. Мункуева. (Москва, 1975), прим. 305; Борис Владимирцев. *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм*. (Ленинград, 1934), 87; Stanisław Kałużński. *Dawni Mongołowie*. (Warszawa, 1983), 33–34; Александр Доманин. *Монгольская империя Чингизидов*.

багатура до 1221 р. були менш помітними, хоча він, будучи сином коваля Чжарчудая з монгольського племені урянхаїв, теж з рядових нукерів дійшов до високого чину темника⁷.

Довідавшись про загибель хорезм-шаха на одному з островів Каспійського моря, обидва темники відправили естафету до свого володаря, а самі продовжили похід, попередивши, що за один-два роки сподіваються обійти Каспій і через Дербент та Дешт-і-Кипчак повернутися до Монголії. Скоріше ця глибока експедиція була стратегічною розвідкою майбутніх завоювань⁸ ніж елементом глибокого охоплення половців у процесі завоювання гігантського степу Дешт-і-Кипчак⁹.

Дякуючи досконало організованій розвідці на базі переважно купецької інформації¹⁰ монголи знали про Русь достатньо багато. За гіпотезою Ярослава Дашкевича, у сформованій до 1240 р. (тобто до завоювання Києва і галицько-волинських земель) “Таємній історії” крім Урусут (Русі), яка згадується 6 разів, та Києва, згаданого 3 рази, двічі

Чингизхан и его преемники. (Москва, 2005), 415. У біографії Джебе-нойона дискусійними залишаються тільки дата і місце загибелі. За “Таємною історією” (§ 272) у 1231 р. Джебе очолив авангард у поході великого каана Угедея на Китай. Але за іншими версіями він загинув від половецької стріли поблизу Хортиці невдовзі після битви на Калці 23 травня 1223 р.: Stepen Pow. *The Last Campaign and Death of Jebe Noyan.* *Journal of the Royal Asiatic Society.* Vol. 27. (2016). No 1, 49) або у 1224-1225 рр. на війні з булгарами: James Chamber. *The Devil's Horsemen: The Mongol Invasion of Europe.* (Pennsylvania: Castle Books, 1979), 8; Peter B. Golden. “I Will Give the People unto thee”: The Činggisid Conquests and Their Alfermath in the Turkic world. *Journal of the Royal Asiatic Society.* Vol. 10. (2000). No1, 30; P. D. Buell. *Historical Dictionary of the Mongol World Empire.* (Lanham, Maryland, Oxford, 2003), 25–26, 33–34; Chris Peers. *Genghis Khan and the Mongol War Machine.* (Barnsley, 2015); Frank J. McLynn. *Genghis Khan: his conquests, his empire, his legacy.* (Boston, 2015).

⁷ Борис Владимирович. *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм*, 87; Peter B. Golden. “I Will Give the People unto thee”, 21–41; James Chamber. *The Devil's Horsemen: The Mongol Invasion of Europe*, 8; Richard A. Gabriel. *Subotai the valiant: Genghis khan's greatest general.* (Greenword Publishing Group, 2004), 164 p.; Роман Храпачевский. *Военная держава Чингисхана.* (Москва, 2005), 325–335; Александр Доманин. *Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники.* (Москва, 2005), 415; Валерий Злыгостев. *Субэдэй. Всадник, покоривший вселенную.* (Уфа, 2011), 396 с.; Stepen Pow. *The Last Campaign and Death of Jebe Noyan.* *Journal of Royal Asiatic Society.* Vol. 27. (2016). No. 1, 31–51.

⁸ Георгий Вернадский. *Киевская Русь.* (Тверь, 1999), 259; Эренжен Хара-Даван. Чингис-Хан как полководец и его наследие. – С. 113–115; Сергей Переслегин. Решающие войны прошлого. Структура и хронология военных конфликтов минувших эпох. *Лиддел-Гарт Б. Г. Энциклопедия военного искусства.* (Москва, 2003), 444; Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів.* (Львів, 2004), 85–86.

⁹ Лев Гумилёв. *От Руси к России.* (Москва, 2002), 144; Роман Бабенко. Борьба народов с монгольской агрессией в Східну Європу у 1229–1236 рр. *Наукові записки Національного педагогічного ун-ту ім. М.П.Драгоманова.* Вип. 49. (Київ, 2002), 198–204; Його ж. Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст. *Дис. к. і. н.* (Київ, 2004), 60–65; Павло Єремеев. Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе (напередодні першого русько-монгольського зіткнення). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* Вип. 11. (Харків, 2008), 36–44.

¹⁰ С. С. Уолкер [Cyril Charles Walker] *Чингис-хан.* Пер. с англ. А. И. Глебова-Богомолова. (Ростов-на-Дону, 1998), 40–41; Роман Храпачевский. *Военная держава Чингисхана.* (Москва, 2004), 257–262; Александр Юрченко. Марко Поло: записки путешественника или имперская космография? (Санкт-Петербург, 2007), 854 с.

згадується *керел* [§ 262 та § 270], тобто Галицьке королівство Калмана, яке не визнавало зверхності Києва¹¹. При всій дискусійності глосарія “Таємної історії” важко знайти інше пояснення цього терміну.

Долучаючи по дорозі до свого війська загони підкорених кочовиків-тюрків, монгольські полководці не тільки компенсували свої втрати, але й збільшили загальну чисельність. Джебе-нойон та Субедей-багатур зайняли південь каспійського узбережжя, Рей, Хамадан, здобули Казвін і пройшли через Азербайджан, а далі розбили грузинське військо. Використовуючи протиріччя дрібних володарів, вони здобували одне за одним кавказькі князівства. Через Дербент монголи вийшли у Степ, поодинокі розбили аланів і половців, увійшли до Криму, розорили Сугдею (Судак) і навесні 1223 р. вийшли на нижню течію Дніпра¹². Половецький хан Котян, тесть галицького князя Мстислава Удатного, через зятя звернувся до руських князів за допомогою¹³.

Володимир Пашуто датував перше зіткнення з монголами та битву на Калці 1219 р., виходячи з фрагменту, присвяченому битві, у Галицько-Волинському літописі, де сказано, що Данилові Романовичу було тільки 18 років, та виступу Петра Аскеровича на Ліонському соборі у 1245 р., який говорив, що монголи пустошили Русь 26 років тому¹⁴. Окремі дослідники, спираючись на джерела, які тільки побічно можна пов’язати з самою битвою, відстоюють інші дати, зокрема Олександр Салтиков – 31 травня 1224 р.¹⁵, а Сергій Циб – 16 червня 1226 р.¹⁶ Але співставлення докладних мусульманських джерел з руськими літописами явно на користь традиційної дати 31 травня 1223 р. Опис битви на Калці належать очевидцям, що зауважив ще Арист Кунік¹⁷. Остаточна редакція цієї “воїнської повісті”, як назвав її Микола Котляр, скомпонована з волинського (близького до Мстислава Німого, в якому критично оцінена роль Мстислава Удатного), галицького, турово-пінського та інших варіантів з великою перевагою волинського варіанту¹⁸.

¹¹ Ярослав Дашкевич. Монгольське (іранське) тюркське “керел”: етимологія і семантика етнопоніму (XIII–XIV ст.). *V Сходознавчі читання А. Кримського*. (Київ, 2001), 85–86; Його ж. “Секретна історія монголів” як джерело до історії України XIII ст. *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*. (Київ, 2008), 11–15; Його ж. *Майстерня історика*. (Львів, 2011), 165–169.

¹² Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана*, 85–87.

¹³ Олександр Головка. Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. *Хазарський альманах*. Вып. 5. (Київ–Харьков, 2007), 78–87.

¹⁴ Володимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. (Москва, 1950), 205.

¹⁵ Олександр Салтиков. Хронологія битви при Калке. *Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. Т.4. (Москва, 1929), 3–12.

¹⁶ Сергей Цыб. Когда была битва на Калке (историография вопроса). *Известия Алтайского гос. ун-та. История. Исторические науки*. № 4-2 (60). (2008), 217–222; Его же. Когда была битва на Калке. *Там же*. № 4–3 (64). (2009), 240–245; Его же. Хронологические показания судакского Синаксария и датировка монгольского похода на Южную Русь. *Там же*. № 4-2 (84) (2014), 242–247.

¹⁷ Арист Кунік. О признании 1223 года временем битвы при Калке. *Уч. зап. имп. АН по первому и третьему отделениям*. Т. 2. Вып. 5. (Санкт-Петербург, 1854), 779–781.

¹⁸ Алексей Шахматов. *Общерусские летописные своды XIV и XV вв.* *Журнал Министерства*

У березні – на початку квітня 1223 р. у Києві зібрався снем 23 князів¹⁹. Мстиславу Удатному і половецькому ханові Котяну вдалося переконати їх виступити у Степ назустріч монголам (“лоуче ны бы есть приати ка на чюжеи землѣнежели на своєї”²⁰).

Увесь квітень сходилося військо у трьох центрах: Києві (київські, смоленські й турово-пінські дружини), Чернігові та Галичі (галицькі і волинські дружини). Монголи довідалися про приготування до походу і запропонували спільно виступити проти половців. Київський князь наказав монгольських послів стратити. (“Князи же Русіи того не послу-

народного просвещения. (Санкт-Петербург, 1900), Отд. 2, 160; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 2. (Львів, 1905), 345; Лев Черепнин. *Летописец Даниила Галицкого. Исторические записки.* Т. 12. (Москва, 1941), 244–245; Лидия Сердобольская. К вопросу о хронологии похода русских князей против татар и битвы при реке Калке. *Сборник трудов Пятигорского гос. пед. ин-та.* Вып. 1. (Ставрополь, 1947), 135–143; Дмитрий Лихачев. Летописные известия об Александре Поповиче. *Труды Отдела древнерусской литературы.* Т. 7. (Ленинград, 1949), 23–24; Антін Генсьорський. *Галицько-Волинський літопис. (Процес складання, редакції і редактори).* (Київ, 1958), 19–20; Анатолий Эммаусский. Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу. *Ученые записки Кировского государственного педагогического института.* Т. 1. Вып. 17. (Киров, 1958), 69–90; Михаил Свердлов. К вопросу о летописных источниках “Повести о битве на Калке”. *Вестник ЛГУ, серия истории, языка и литературы.* № 2, вып. 1. (Ленинград, 1963), 139–144; Арсений Насонов. *История русского летописания XI – начала XVIII в. Очерки и исследования.* (Москва, 1969), 230–236; Виктор Романов. Стаття 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи. *Летописи и хроники.* 1980 г. (Москва, 1981), 79–103; Микола Котляр. Найдавніша повість про Данила Галицького. *Київська старовина.* (1992). № 1, 75–78.

¹⁹ На Київському снемі головував великий князь київський Мстислав-Борис Романович, якому на той час було 61–67 років (Даріуш Домбровский. *Генеалогія Мстиславичей. Первые поколения (до начала XI в.).* (Санкт-Петербург, 2015), 474). Але найбільш активним учасником снему був галицький князь Мстислав Мстиславич Удатний (Головко О. *Галицький князь Мстислав Мстиславич “Удатний”.* (Біла Церква, 2016), 117–133; Его же. Рейд туменов Джебе и Субедея в Восточную Европу (1222–1223 гг.) в процессе формирования Монгольской империи и Рах Mongolica. *Вестник Удмуртского ун-та. История и филология.* Т. 26. Вып. 1. (Ижевск, 2016), 46–58; Його ж. *Князь Мстислав Мстиславич “Удатний” і його доба.* (Кам’янець-Подільський, 2017), 140–163). Мстислав Мстиславич прибув на снем із своїм зятем володимирським князем Данилом Романовичем. Третьою важливою особою був чернігівський князь Мстислав Святославич. У складі київської делегації, схоже, були молодші сини великого князя Всеволод і Ростислав Мстиславичі, обидва зяті київського князя туровський князь Андрій Іванович та дубровицький князь Олександр Глібович та їх родичі яненський князь Святослав Ярославич та несвізький князь Юрій Ярополкович, які пізніше взяли участь у битві на Калці. З чернігівським князем прибули Михайло Всеволодович (Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. (Москва, 2001, 741) та козельський князь Василько-Дмитро Мстиславич, курський князь Олег Святославич і пугивльський князь Ізяслав Володимирович, які теж взяли участь у битві на Калці. Решту склали удільні волинські та чернігівські князі. Володимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович, який був добре поінформований про монгольську експедицію, так як його родич половецький хан Юрій Кончакович загинув у бою з монголами (Олександр Головко. *Князь Мстислав Мстиславич “Удатний” і його доба,* 146.), будучи зацікавленим в ослабленні трьох Мстиславів, вирішив залишитися спостерігачем. Можливо, що на снемі був його представник ростовський князь Василько Костянтинович, який пізніше очолив допомогу, яка встигла дійти тільки до Чернігова (Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 1. (Москва, 2001), 446–447).

²⁰ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. (Москва, 2001), 741.

шаше, но и послы Татарськія избиша”²¹). Страта монгольських послів сенсу не мала: за подібні речі монголи мстили досить суворо, можливо і страта князів, полонених у битві на Калці, була відповіддю на цей акт. Наступних монгольських післанців князі відпустили (“И послаша Татарове другыя послы, глаголюще: “аще есте послушали Половецъ и послы есте наши избили, а идете противу намъ, то вы поидите; а мы васъ не замали ничемъ, а всъмъ намъ Богъ”; и отпустиша послы ихъ”²²).

У Степ князі виступили трьома потоками без єдиного командування. Кожен з трьох Мстиславів (київський Мстислав Романович, галицький Мстислав Мстиславович Удатний і чернігівський Мстислав Святославович) вважав себе головним. Галицькі дружини Юрія Домажирича і Держикрая Володиславовича на тисячі лодій спустилися Дністром, через Олешшя увійшли у Дніпро й піднялися до Хортиці, очікуючи решту війська.

Співвідношення сил залишається дискусійним. Чисельність монголів навряд чи перевищувала 20-25 тис.²³ Русько-половецьке військо було більш чисельним, але, навряд, чи сумарно сягало більше 30–35 тис. У поході в Степ брали участь крім половців кінні князі дружини професійних лицарів, а не піхота, яка у XIII ст. виконувала допоміжну роль і використовувалася переважно для оборони²⁴. Тому версія про 40 тис. руських воїнів і 20–25 тис. половців та чорних клобуків²⁵ виглядає необгрунтованою.

Не приймаючи бою, монгольські авангарди відступали. Руське військо переслідувало їх 12 днів, значно розтягнувшись вздовж Дніпра. 30 травня 1223 р. Мстислав Удатний з тисячею галичан переправився через Дніпро і легко розгромив монгольський сторожовий підрозділ. Полоненого командира Гемябека видали половцям на розправу. Галицькі й волинські дружини йшли вниз Дніпром на човнах і монголи з берега з цікавістю оглядали руську флотилію. Сили противника ніхто з князів не знав, тоді як монгольські командири могли спокійно перелічити

²¹ Воскресенская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 7. (Москва, 2001), 130.

²² Там само, 130.

²³ Тумени Джебе і Субудая рухалися без родин і великих обозів, що відзначив добре поінформований цистеріанський хроніст Альберік де Труа-Фонтен (+ після 1252) (*Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monaco Novi Monasterii Hoiensis interpolata*. Ed. Scheffer-Boichorst P. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Vol. 23. (Hannover, 1874), 647; Charles F. Beckingham. *The Achievements of Prester John. Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*. (Aldershot–Burlington–Ashgate, 1996), 11). “. . . Вони прийшли без жінок. . .” (“. . . Qui venerant sine uxoribus. . .”: *Chronica Albrici*, 889). Тобто у похід виступило до 20 тис. воїнів. Втрати, понесені в боях з грузинами, аланами і половцями, обидва темники могли поповнити за рахунок підпорядкованих в ході кампанії кочовиків-тюрків Північного Кавказу, але не більше ніж до 25 тис. осіб.

²⁴ Леонтій Войтович. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович. *Вісник Національного Університету „Львівська політехніка”*. № 502. Держава та армія. (Львів, 2004), 13–18; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. Там само. № 571. Держава та армія. (Львів, 2006), 89–93; Його ж. *Князь Лев Данилович*. (Львів, 2012), 41–50; Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*. (Біла Церква, 2013), 112–116.

²⁵ Роман Бабенко. Бойові дії монгольських військ на території Південно-Західної Русі в 1240–1241 рр. *Східний світ*. (2011), № 4, 58.

дружини руських князів під час переправи. Військо йшло безпечно, тільки половці Яруна несли сторожу. З полководців лише Юрій Домажирич вважав противників сильними воїнами. Так дійшли до р. Калки, яку більшість дослідників ототожнюють з одним з притоків Калміуса – Кальником²⁶.

Перша сутичка на Калці, у якій загинули боярин Іван Дмитрович з двома іншими достойниками, завершилася відступом монголів, які заманювали противника далі в степ, де відпочивше військо Джебе-нойна і Субудай-багатура очікувало противника. “Татаром же ѿѣхавшимъ на прочне рѣцѣ Калкѣ оустрѣтоша и Тотарове Половецкѣя полкы Роускѣя”²⁷.

Основна битва розпочалася 31 травня 1223 р. Досвідчений полководець Мстислав Удатний повів себе як хлопчисько уже у першій її фазі. Виїхавши на розвідку у степ, він нашттовхнувся на головні сили противника. Не попередивши з’єднання київського і чернігівського князів, які щойно ставали табором за Калкою, він вирішив атакувати противника силами одних галичан і волинян. “... а княземъ Мъстиславу и другому Мстиславу, сѣдящимъ во стану, а не вѣдушимъ того, не повѣда бо има Мстиславъ Мстиславичъ зависти ради, бѣ бо котора межи има велика”²⁸.

Першою розпочала битву волинська дружина Данила Романовича, якому допомагали досвідчені воєводи Семен Олюєвич та Василько Гаврилович²⁹. Монголи відповіли сильним контрударом. Монгольські списи пробили доспіхи князя Данила Романовича і боярина Василька Гавриловича. Луцький князь Мстислав Німий³⁰ та галичани негайно підтримали атаку володимирської дружини. До них приєднався курський князь Олег Святославович, який очолював чернігівський авангард. Але монголи зім’яли половців. Ті, втікаючи, розладнали бойові порядки чернігівських та київських військ, які щойно тоді зрозуміли, що розпочалася генеральна битва. Зазнаючи втрат, галицькі і волинські дружини почали відступати. Князь Данило Романович під’їхав до Калки, зачерпнув шоломом води і тільки тут зауважив, що він поранений і сили його покидають. Вслід за галицькими і волинськими дружинами почали втечу і чернігівські³¹.

Шість князів загинуло або потрапило до полону під час цієї втечі: чернігівський князь Мстислав Святославович з сином козельським кня-

²⁶ Константин Кудряшов. *Половецкая степь. Очерки исторической географии*. (Москва, 1948), 69–71.

²⁷ Ипатьевская летопись, 743.

²⁸ Воскресенская летопись, 131.

²⁹ Хоча Данилу Романовичу вже було 22 роки (літописець помилково вказав, що йому було тільки 18 років: Ипатьевская летопись, 743; Воскресенская летопись, 131) і “крѣпокъ бѣ на брань” він мав, як було прийнято в ті часи, двох досвідчених воєвод, які допомагали йому командувати дружиною.

³⁰ Мстислав Ярославич Німий (бл. 1165–1226) був одним з найдосвідченіших полководців у руському війську, який вже у 1173 р. перебував з батьком у Києві (Ипатьевская летопись, 579; Николай Бережков. *Хронология русского летописания*. (Москва, 1963), 190), а у 1183 р. очолював пересопницьку дружину у поході на половців (Ипатьевская летопись, 631).

³¹ Андрей Астайкин. *Первое столкновение русских с монголами. Русский разлив*. Т. 1. (Москва, 1996), 445–456.

зем Васильком, дорогобузький князь Ізяслав Інгваревич та шумський князь Святослав Інгваревич з волинського війська, каневський князь Святослав (напевно, – Ярославович, який у 1207 р. тримав Трипільське князівство³²) і несвізький князь Юрій Ярополкович³³ з київського війська, авангард якого, ймовірно, вирушив на допомогу галицьким, волинським і чернігівським дружинам, але був зім'ятий відступаючими. Можливо також, що під час цього відступу загинув і путивльський князь Ізяслав Володимирович³⁴. Добравшись до Дніпра, Мстислав Удатний негайно переправився і наказав спалити лоді³⁵.

Тим часом київський князь Мстислав Романович загородився водами над рікою Калкою і три дні успішно відбивав атаки Чегиркана і Шарукана, яких Джебей-нон залишив на Калці. Воєвода *бродників*³⁶ Плоскіня присягнув на хресті, що монголи за викуп дадуть можливість князям повернутися на Русь. З Мстиславом Романовичем здалося ще чотири князі³⁷: його зяті турівський князь Андрій Іванович³⁸ та дубровицький князь Олександр Глібович³⁹, янівський князь Святослав Ярославич⁴⁰ і неговорський князь Ярослав Юрійович⁴¹. Полонених князів монголи поклали на траву і поверх них настелили дошки і справили учту на честь перемоги. Нещасні померли у тяжких муках⁴². Монгольські джерела дозволяють стверджувати, що самого великого князя Мстислава Романовича в якості трофея переможці привезли у ставку оглана Джучі, старшого сина Чингіз-хана, де він був страчений⁴³.

Втрати обох сторін були великими, але оцінити їх неможливо. Воскресенський літопис перелічив тільки князів, які не повернулися з походу, додавши “и погибе множество людей, и бысть вопль и въздыханіе и почаль по всѣмъ градомъ и по волостемъ; и глаголяху же сице, яко единѣх Кіань

³² Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі. Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 465.

³³ Там само, 362.

³⁴ Там само, 411.

³⁵ Воскресенская летопись, 132.

³⁶ Навколо бродників тривають дискусії: це окреме плем'я, яке населяло низини Дніпра та Дністра, або своєрідна корпорація, що обслуговувала переправи і броди та займалася рибальством й іншими промислами в цьому регіоні або ж попередники козацтва (Див.: Федор Успенский. *Образование Второго Болгарского царства*. (Одесса, 1879). Приложение 5, 35–36; Федор Брун. *Черноморье*. Т. 2. (Одесса, 1880), 359–362; Микола Котляр. Хто такі бродники. *Український історичний журнал*. (1969), № 5, 89–95; Пламен Павлов. *Древнеруските бродници в българската история (XII–XIV в.)*. *Българо-украински връзки през вековете*. (София, 1983), 219–237; Олег Бубенок. *Ясы и бродники*. (Київ, 1997); Христо Димитров. *Българо-унгарски отношения през средновековето*. (София, 1998), 208–209.

³⁷ Воскресенская летопись, 131–132.

³⁸ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 361.

³⁹ Там само, 362.

⁴⁰ Там само, 361–362.

⁴¹ Там само, 362.

⁴² Воскресенская летопись, 132.

⁴³ *Золотая Орда в источниках*. Т. 3. Китайские и монгольские источники. Пер. Л. П. Храпачевского. (Москва, 2009), 223; Борис Черкас. *Территориальное устройство Улуса Джучи (территория западнее Дона)*. *Золотая Орда в мировой истории*. (Казань, 2016), 157.

изгибе тогда 10000”⁴⁴. Напевно, ця інформація має однакове джерело з інформацією Лаврентіївського літопису (“а боларъ и прочїи вои много мноство глю бо тако ѡко Кыпанъ шдинѣх изгибло на полкѣ то 10 тысячъ”⁴⁵). Ці чутки принесли воїни з дружини ростовського князя Василька Костянтиновича, яка спізналася і дійшла до Чернігова, коли вже битва відбулася і з Києва пішов потік панічних чуток: “но бывшу ему у Черньнигова и слыша зло, створившеся надъ Рускыми князи, и возвратися воспять”⁴⁶. Зрозуміло, також, що найбільші втрати понесли саме війська київського князя Мстислава Романовича, до складу якого входили крім київських ще й туровські і смоленські дружини. Вони загинули майже всі, окрім тих, кому вдалося вирватися з князем Володимиром Рюриковичем.

Ще менш достовірне повідомлення пізнього Густинського літопису, яке стосується галицько-волинського війська: “а от всѣхъ вой едва десять утече, но и сихъ на пути Половци пообдираша”⁴⁷.

Немає жодних вказівок на втрати і у монгольських джерелах⁴⁸. У донесенні брата Бенедикта з францисканської місії 1245 р., який спілкувався з учасниками битви, занотувавши деякі унікальні відомості, щодо втрат зазначено: “Крові з обох сторін було пролито до самих кінських вуздечок, як передавали ті, хто брав участь у битві”⁴⁹. Близький по часу до описуваних подій арабський історик Ібн ал-Асір (+ 1233), який детально описав похід і битву, теж не повідомив про втрати сторін⁵⁰.

У західних джерелах, які інформують про цю битву, відомостей про втрати сторін немає⁵¹, вони або надто загальні, як у другому продовженні *Анналів августинського монастиря Клостернойбурга* (бл. 1224–1225) “... Також він знищив багатьох русів, які хотіли надати їм (половцям) допомогу...”⁵² або фантастичні: у *Хроніці нотаріуса Рікардо із Сан-Джермо (Кассіно)*, сформованій у 1227–1228 рр., “і в один день вони перебили двісті тисяч руських і плавтів (половців)” чи у трактаті цистеріанського пріора Цезарія з Гейстербаха (бл. 1223–1224) “...Також і у минулому році якийсь народ проник у королівства русів і знищив весь там живучий народ”⁵³.

У *хроніці Генріха Латвійського*, сформованій у 1225–1227 рр. подана ширша інформація: “І впав великий король Мстислав з Києва з

⁴⁴ Воскресенская летопись, 132.

⁴⁵ Лаврентьевская летопись, 446–447.

⁴⁶ Воскресенская летопись, 132.

⁴⁷ Густынская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 40. (Санкт-Петербург, 2003), 116.

⁴⁸ Евгений Кычанов. Сведения “Юань-ши” о завоевании Руси монголами. *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. Вып. 18. (Санкт-Петербург, 1999), 161.

⁴⁹ *Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года*. (Санкт-Петербург, 2002), 109, 235–240.

⁵⁰ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1884), 27.

⁵¹ Denis Sinor. Les relations entre les Mongols et l'Europe jusqu'à la mort d'Arghoun et de Béla IV. *Cahiers d'Historie Mondiale. Journal of World History*. Т. 3. (Neuchatel, 1956), no. 1, 40.

⁵² Роман Хаутала. *От “Давида, царя Индий”*, 133–134.

⁵³ Там само, 131–133, 135–136.

сорока тисячами воїнів, що були при ньому. Інший же король, Мстислав Галицький, врятувався втечею. З решти королів впало в цій битві біля п'ятидесяти. І гналися за ними татари шість днів і перебили у них більше ста тисяч осіб (*а точне число їх знає один Господь*)⁵⁴, яка, безперечно, базувалася на чутках⁵⁵. Ці чутки могли потрапити від руських інформаторів з Полоцька чи Смоленська, але це не змінює достовірності самої інформації⁵⁶. Сто тисяч озброєної польової рати в доспіхах, враховуючи вартість останніх, могла би виставити хіба вся християнська Європа. Тому ставитися до цієї інформації з повною довірою, як це робить Роман Бабенко⁵⁷, навряд чи доцільно.

Після перемоги на Калці монголи відступили далеко в Степ, а князі повернулися до звичних усобиць. Ще один учасник битви на Калці овруцький князь Володимир-Дмитро Рюрикович (1187–3.03.1239) зумів вирватися і поспішив до Києва, зайнявши київський престол після того як стало відомо про загибель Мстислава Романовича⁵⁸.

Перед вторгненням. У 1238 р. завершилася боротьба за Галицьку спадщину, яка тривала від загибелі Романа Мстиславича під Завихвостом 19 червня 1205 р. Його син Данило Романович зумів нарешті відновити Галицько-Волинське князівство. Зимою 1239/1240 р. галицько-волинський князь став і київським князем. Але ще до того пізньою осінню 1237 р. на Русь вторгнулися монголи, очолені внуком Чингізхана – Бату. До літа 1240 р. монголи здобули і розорили послідовно Рязанську, Володимиро-Суздальську, Новгородську і Чернігівську землі. До того часу галицько-волинські війська участі в боях з монголами не брали.

Оцінка сили сторін до сьогодні залишається дискусійною. Напевно слід відкинути можливу чисельність монгольських сил у 600 тис. осіб⁵⁹, 130–150 тис.⁶⁰, 120–150 тис.⁶¹, 100–150 тис.⁶², 120–140 тис.⁶³ та 120 тис.⁶⁴ Враховуючи, що монгольське військо було кінним, елементарний підрахунок кількості коней і потрібного для них корму дозво-

⁵⁴ Генрих Латвійський. *Хроника Ливонии*. Изд. и пер. С.А.Аннинский. (Москва-Ленинград, 1938), XXVI.1; Роман Хаугала. *От "Давида, царя Индий"*, 136–139.

⁵⁵ Арист Куник. Выписки из Генриха лотышского о русских событиях 1221–1223 годов. *Уч. зап. имп. АН по первому и третьему отделениям*. Т. 2. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1853), 317–330.

⁵⁶ Jüri Kivimäe. *Henricus the Ethnographer: Reflections on Ethnicity in the Chronicle of Livonia. Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. (Farnham–Burlington, 2011), 103–104.

⁵⁷ Роман Бабенко. *Бойові дії монгольських військ на території Південно-Західної Русі в 1240–1241 рр.*, 58.

⁵⁸ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 522.

⁵⁹ Михаил Иванин. *О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане*. (Санкт-Петербург, 1875), 180.

⁶⁰ Вячеслав Кощев. *Ещё раз о численности монгольского войска в 1237 году. Вопросы истории*. (Москва, 1993), № 10, 132.

⁶¹ Эренжен Хара-Даван. *Чингис-Хан как полководец и его наследие*, 156.

⁶² Анатолий Кирпичников. *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.* (Ленинград, 1976), 5.

⁶³ Вадим Каргалов. *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси*. (Москва, 1967), 73.

⁶⁴ Георгий Вернадский. *Монголы и Русь*, 57.

ляє зменшити чисельність війська до 50–55 тис. воїнів⁶⁵. Тому оцінки чисельності у 50 тис.⁶⁶ чи 40–50 тис.⁶⁷ видаються більш обгрунтованими. Однак і ці підрахунки не можна вважати до кінця коректними. Напевно, був правий Лев Гумільов, вважаючи, що на кожного воїна припадало щонайменше 3 коней, і оцінюючи монгольське військо у 30 тис. осіб⁶⁸. Тогочасні західноєвропейські лицарі (і, відповідно, галицькі та волинські бояри) теж мали трьох коней: крім бойового коня (*destrieger*), здатного нести на собі власні доспіхи та лицаря з повним озброєнням, важкий кіннотник мусив мати ще коня для маршу (*roncin*) та коня для перевезення обладунку (*coursers*)⁶⁹. У монгольському війську, враховуючи здатність останнього до довгих виснажливих маршів, а також того, що командири мали більше коней, слід при розрахунках приймати щонайменше 4 коні на одного бійця. До цього слід додати, що з військом рухалися на кибитках родини, а також раби⁷⁰ з усіма статками і стадами. Ці великі обози забезпечували лікування і відновлення поранених, часткове поповнення у критичних ситуаціях особовим і кінським складом та запасами стріл⁷¹, але вони теж потребували виділення охорони і споживали масу фуражу.

Стандартними в монгольському війську були бойові порядки у п'ять рядів. Сотні між собою розділялися інтервалами. Перші два ряди складали важкоозброєні лицарі з ударними списами, мечами і булавами, при чому не тільки вершники, але й коні були захищені доспіхами. Три наступні ряди складала кіннота в легких доспіхах, озброєна дротиками і луками. Луки були також і в важкій кінноті. На початку битви легка кіннота висувалася через проміжки і закидувала противника стрілами та дротиками, рівночасно намагаючись охопити його фланги і зайти в тил. Якщо ця атака не досягала цілі, монголи відходили назад, а удар повторювали свіжі сили. Ударні ряди вступали в бій, коли вдавалося розладнати лінію противника⁷². Власної піхоти

⁶⁵ Дмитрий Чернышевский. “Приидоша бесчислены яко пружы”. *Вопросы истории*. (Москва, 1989), № 2, 126–131.

⁶⁶ Роман Бабенко. Оборона міст Південно-Західної Русі під час монгольського вторгнення 1240–1241 рр. *Вісник аграрної історії*. (2013), вип. 3–4, 190.

⁶⁷ Чойжилжавын Чойсамба. *Завоевательные походы Бату-хана*. (Москва, 2006), 68.

⁶⁸ Лев Гумилёв. *Древняя Русь и Великая Степь*. (Москва, 1992), 350.

⁶⁹ Див.: Leszek Kajzer. *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. (Wrocław, 1976); Andrzej Nadolski. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*. (Wrocław, 1979); Jean Flori. *Lessor de la chevalerie XI–XII siècles*. (Cenève, 1986); Andrzej Nowakowski. *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*. (Toruń, 1991); Kelly De Vries. *Medieval Military Technology*. (Peterborough, 1992); Richard Barber. *The Knight and the Chivalry*. (Woodbridge, 1995); Matthew Strickland. *War and Chivalry*. (Cambridge, 1996); Richard W. Kaeuper. *Chivalry and Violence in Medieval Europe*. (Oxford, 2001); *Rycerze. Historia i legenda*. Red. naukowy Constance Brittain Bouchard. (Warszawa, 2010), 73–160.

⁷⁰ *Христианский мир и Великая Монгольская империя*, 123–124.

⁷¹ Александр Медведев. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе. *Советская археология*. № 2. (Москва, 1966), 50–60.

⁷² Юрий Худяков, Юрий Рерих. О военном искусстве и завоеваниях монголов. *Рериховские чтения*. 1984 г. (Новосибирск, 1985), 293–298; Роман Храпачевский. *Армия монголов периода завоевания Древней Руси* (Москва, 2011), 264 с.

у монгольському війську не було. При потребі монгольські воїни спішувалися. Але у штурмах рішачою роль відіграло інженерне забезпечення, метална настільна і навісна артилерія, для обслуговування яких використовувалися також раби і полонені. При штурмах використовували і також і підрозділи *хашару*, набрані з завойованих територій, які визнали монгольську зверхність⁷³. Жодних найманців у монгольському війську не було. Контингенти правителів, які визнали монгольську зверхність і отримали відповідні ярлики, несли службу своїм коштом, отримуючи за це тільки частку військової здобичі. Тому чисельність монгольського війська у Західному поході 1240–1241 рр. не перевершувала 30–40 тисяч осіб, причому власне монголів у цьому війську було не більше 5 тис., решта складали кочовики-тюрки, переважно половці з Дешт-і-Кипчаку⁷⁴. Половці хана Котяна напередодні цього походу з правобережного Подніпров'я перекочували в Угорщину. Загалом проблема була не у чисельній перевазі монгольського війська. Монголи підпорядковувалися єдиному командуванню і могли зосередити в кожному потрібному місці потужний ударний кулак, який забезпечував їм чисельну перевагу⁷⁵.

Оцінка чисельності галицько-волинських військ у 50 тис. осіб⁷⁶ видається завищеною. У XIII ст. війська князів (як князів земель, так і удільних князів) склалися із своїх власних дружин та “списів” – малих дружин васалів. “Спис” (“копье”, “копие”, “коріе” – польськ.) вперше зазначений у літописі під 1153 р., потім згадується аж до початку XVI ст. Аналогія з наявністю “списів” у польських та німецьких землях, де відома їх чисельність, дозволяють припускати, що ці підрозділи налічували від 3 до 20 бійців. “Списи” бояр-васалів, подібно як у європейських країнах, зводилися у “стяги” (“хорогви”), напевно, за територіальним принципом. Недостатня чисельність власних військ і військ васалів призводила до того, що під час усобиць вони залучали *чорних клобуків* (торків, берендеїв, коуїв, турпеїв і печенігів) або приводили половців. Але після монгольської навали чорні клобуки та половці були включені в ординську військову систему. Відтак князі не могли більше використовувати такі сили. Залишалася третя складова війська – земське ополчення. Воно складалося з вільних селян і місти-

⁷³ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1884), 18.

⁷⁴ Микола Веселовський (1848–1918) вважав, що все військо Бату, яке виступило у Західний похід у 1237 р. нараховувало 30 тис., включаючи 4 тис. власне монголів. 25 тис. налічували *татари* з родинами, які склали основну частину цього війська (Николай Веселовский. *Золотая Орда. Энциклопедия Ф. А. Брокгауза и А. Евфрона*. Т. 24. (Санкт-Петербург, 1894), 633–634). З загальною оцінкою цього дослідника можна погодитися. Але за 1237–1240 рр. монголи отримали підкріплення і залучили у свою військову систему більшу частину половецького і аланського населення з Дешт-і-Кипчаку, що дозволило повністю компенсувати втрати і, напевно, навіть збільшити загальну чисельність військ.

⁷⁵ Анатолий Киричников. *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.*, 5.

⁷⁶ Михаил Тихомиров. *Древнерусские города. Ученые записки Московского гос. ун-та*. Вып. 99. (Москва, 1946), 139–141; Роман Бабенко. *Оборона міст Південно-Західної Русі під час монгольського вторгнення 1240–1241 рр.*, 191.

чів. Опираючись на окремі статті “Руської правди”, можна твердити, що перші з них виконували роль легкої кавалерії або кінних стрільців, а інші діяли як піхота. Очоловав земське ополчення тисяцький, якому підпорядковувалися соцькі та десяцькі. Поділи міського населення за професійними ознаками на сотні та ряди відбивають саме таку архаїку міського ополчення. З розвитком військової техніки та ускладненням озброєння (особливо захисних обладунків) важливість земського ополчення поступово зменшувалася. Міську піхоту почали використовувати переважно для оборони самих міст. А легка кавалерія смердів без надійного захисного озброєння не відіграла майже ніякої ролі. Дорого-вартісні захисні обладунки і зброя були недоступними смердам, а княжа скарбниця теж була неспроможна забезпечити їх своїм коштом⁷⁷. Крім цього використання такого озброєння потребувало тривалих навчків і постійних тренувань. Дружина князя Данила Романовича та “списи” його васалів не налічували більше 3 тис. бійців. Щоправда, у 1241 р. печатник Кирило привів до князя Данила Романовича три тисячі піхотинців і триста вершників. Але це, мабуть, було земське ополчення з усього Середнього Подністров’я. У 1231 р. князь Данило мав взагалі усього 18 отроків. Белзький князь, враховуючи розміри свого уділу, міг мати 300–400 воїнів (з васалами без ополчення). Перемишльський князь – 600–800 воїнів. Княжа дружина мала найкраще озброєння і була найкраще навченою. “Списи” галицьких боярів княжому війську не поступалися нічим. Загальна чисельність галицько-волинського війська з гарнізонами і ополченням (за умови збирання усіх князів разом з боярами) у часи Данила Романовича сягала до 30 тис. польової раті. Більше тоді не могла протиставити жодна земля на Русі. Для боротьби з сусідніми польськими князями чи угорцями цього було достатньо. Але проти монголів, які могли зосередити в одному місці все своє війська, таких сил було замало, враховуючи, що ці сили були розкидані і зібрати їх в кулак було надзвичайно важко. Крім цього окремі удільні князі, а також галицькі бояри з власними “списами”, не завжди слухали свого князя. Вони не тільки не прибували до його війська, а часто і приєднувалися до ворожого⁷⁸. Звичайно, не можна погодитися з висновками Р. Бабенка, що за 17 років після битви на Калці військовий потенціал галицько-волинських земель не зміг відновитися⁷⁹.

⁷⁷ Леонтій Войтович. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету “Львівська політехніка”*. № 571. Держава та армія. (Львів, 2006), 89–93.

⁷⁸ Леонтій Войтович. *Князь Лев Данилович*. (Львів, 2012), 43–45.

⁷⁹ Роман Бабенко. *Оборона міст Південно-Західної Русі під час монгольського вторгнення 1240–1241 рр.*, 191. На підтримку своїх висновків автор висунув 7 тез: 1. *Економіка Русі не змогла відновити втрачену зброю та обладунки* (але тут був задіяний не тільки потенціал зброярських ремесел регіону, який дослідник не аналізував, але й потужні можливості імпорту, які дозволяли, зокрема, волинській дружині носити “шеломі латинські”, а також трофеї під час успішних війн, допомогу смоленської династії і інші фактори); 2. *Велика кількість новобранців загинула у 1223 р.* (жодних новобранців на Калці не було, носіння доспівів і володіння лицарською зброєю вимагає довгої підготовки з дитинства, число втрат незнане, найбільшими вони були у київському війську, а за 17 років заміна загиблим була підготована і отримала досвід у

Так само не можна погодитися з версією Олександра Майорова, що галицько-волинський князь Данило Романович наприкінці 1239 р. визнав зверхність монголів і напередодні їх вторгнення виїхав в Угорщину (“вірний своїм зобов’язанням перед татарами, галицько-волинський князь завчасно покинув територію, не очікуючи ворожого вторгнення, а повернувся на Волинь тільки після того, як отримав звістку про відхід монголів за межі Русі”⁸⁰), де безуспішно переконував Белу IV піддатися монголам.

Новгородські літописи першої половини XV ст.⁸¹, інформація яких служить підставою для цієї гіпотези, зберегли повідомлення (яке майже дослівно збігається у всіх трьох джерелах, тобто походить з одного протографу) про монгольське посольство відправлене після здобуття Глухова наприкінці 1239 р. до Києва, де було укладено мир чи перемир’я з руськими князями Мстиславом Глібовичем, Володимиром Рюриковичем та Данилом Романовичем⁸². Ці тексти не дають жодних підстав трактувати ці переговори як підданство і, навіть, припускати особисту зустріч Данила Романовича з огланом Менгу, як це робить російський дослідник⁸³. Далі літопис інформує про підхід до Києва літом 1240 р.

численних війнах). 3. *Смерть князів спровокувала боротьбу за княжі стoli із втратами дружинників* (загибель дрібних волинських князів, які не повернулися з Калки не спровокувала жодних усобиць, зафіксованих у джерелах, а смерть і важкі рани дружинників було звичайним явищем впродовж усіх середніх віків і період 1223–1240 рр. у галицько-волинських землях нічим не відрізнявся від попередніх). 4. З ослабленням власне Києва у плані оборони можна згодитися. 5. *В умовах посилення феодальної експлуатації надавати зброю селянам було надто ризиковано* (автор сприймає феодалізм у класичному радянському варіанті; зрозуміло, що це зовсім не так в цілому і, особливо, стосовно Галицької землі, див: Леонтій Войтович. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. Наукові студії. (Київ, 2004), 385–394; Леонтій Войтович, Назар Козак, Юрій Овсінський, Модест Чорний. *Medium aevum: Середні віки*. (Львів, 2010), 13–14; Леонтій Войтович. *Лев Данилович, князь галицько-волинський* (бл. 1225 – бл. 1301). (Львів, 2014), 13–30). 6. *Низька купівельна спроможність не давала змоги придбати озброєння і обладунки* (це продовження попередньої тези; озброєння та обладунки замовляли і купляли власники феодів і бенефіцій та міські корпорації, які володіли подібними ресурсами). 7. *Навіть за умови тотальної мобілізації, руська армія в переважній більшості була піхотною, що робило її неефективною в боротьбі з легкою кіннотою* (зрозуміло, що жодних тотальних мобілізацій протягом середніх віків не могло бути і у принципі, але не зрозуміло на підставі чого автор вирішив, що у XIII ст. на Русі була тільки піхота, а у монголів легка кіннота: це була епоха повного панування на полях польових битв кавалерії, причому важкої з обох боків).

⁸⁰ Александр Майоров. Монгольское завоевание Волыни и Галичины: спорные и нерешенные вопросы. *Русин*. № 1(39). (Кишинев, 2015), 12.

⁸¹ Яков Лурье. *Общерусские летописи XIV–XV вв.* (Ленинград, 1976), 67–121.

⁸² “И оттуда приидоша съ миром Киеву, смирившеся съ Мъстиславомъ, и съ Володимеромъ, и съ Даниломъ” (Новгородская четвертая летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 4. (Санкт-Петербург, 1848), 35); “... и смирившася съ Мъстиславомъ, и съ Володимеромъ, и съ Даниломъ” (Софийская первая летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 5. Вып. 1. (Ленинград, 1925), 219); “а оттуда приидоша с миром к Киеву, и смирившеся съ Мъстиславомъ, и съ Володимеромъ, и съ Даниломъ” (Новгородская Карамзинская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 42. (Санкт-Петербург, 2002), 115).

⁸³ Александр Майоров. Даниил Галицкий и “принц Тартар” накануне нашествия Батые на Южную Русь. Данные венгерских и русских источников о контактах Даниила с татарами. *Русин*. № 1(35). (Кишинев, 2013), 53–77; Его же. “Двойные” известия Галицко-Волинской летописи.

оглана Менгу, про страту ординського посольства князем Михайлом Всеволодовичем, втечу цього князя, прихід Ростислава Мстиславича і, нарешті, заняття Києва Данилом Романовичем⁸⁴. Монголи допускали тимчасові перемир'я з противниками, яким і завершилися переговори з князями у 1239 р. після падіння Чернігова та Глухова. Мир з ними міг означати тільки визнання зверхності імперії. Але в такому разі всі три правителі отримали б ярлики на свої володіння і під час походу Бату їм належало не втікати, а зустрічати свого володаря і, якщо не приєднуватися до його війська, то забезпечити перехід останнього через свою територію провіантом та фуражом. Навіть, якщо погодитися, що Данило виконував в Угорщині доручення Бату, то чого ж тоді монголи вибрали шлях і спустошили саме його *родинну* волинську частину володінь? І чому ж він тоді відразу з Синевидного не рушив назустріч монголам, а через польські землі вертав назад?

Олександр Майоров підкріплює свою аргументацію посиланням на грамоту угорського короля Бели IV Міклошу, сину Обічка, із Суді від 22 квітня 1244 р.⁸⁵, у якій до заслуг цього дипломата королівська канцелярія віднесла “детальну розповідь світлішого герцога Данила, який, зустрівшись з принцом Татар, вертався додому і тому бачив і довідався про стан справ у тартар і при допомозі пера доніс розвідане”⁸⁶. Як дипломат Міклош також вів якісь переговори в Болгарії, аналізуючи болгарсько-угорські стосунки в потрібному йому руслі, російський історик прийшов до висновку, що зустріч Міклоша з князем Данилом відбулася у 1239 р., коли князь повертався після зустрічі з огланом Менгу під Києвом⁸⁷. Цікаво, що інші дослідники датували грамоту 1246 р.⁸⁸ і, навіть, 1254 р.⁸⁹ На підставі цього диплому історики також допускали можливість безпосередніх контактів Данила Романовича з Чингізидами до його поїздки в ставку Бату, датуючи їх 1243 р.⁹⁰ Погоджуюся з

Русская литература. (2013), № 3, 87–99.

⁸⁴ Новгородская Карамзинская летопись, 116.

⁸⁵ Залишаємо в стороні дискусію стосовно збереження оригіналу, підтверженого королівською канцелярією у 1281, 1291 і 1296 рр., яка виникла через сумнівний королівський титул і плутанину в даті тексту (див.: Мирослав Волощук. Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелознавчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р. *Дрогичинь 1253.* (Івано-Франківськ, 2008), 18–36), погоджуючись з Ярославом Дашкевичем, що пізніша фальсифікація, якщо така мала місце, не вплинула на саму інформацію, яка стосується Данила Романовича (Ярослав Дашкевич. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела. *Ярослав Дашкевич. Постаті.* (Львів, 2007), 47–48).

⁸⁶ *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (Árpádkori új okmánytár).* Ed. Gustav Wenzel. (Pest, 1859), 164.

⁸⁷ Александр Майоров. Даниил Галицкий и “принц Тартар” накануне нашествия Батые, 69–71.

⁸⁸ Gyula Pauler. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* Köt. 2. (Budapest, 1899), 520; Toru Senga. IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett “tatár-levele”. *Századok.* Evf. 121. (Budapest, 1897), Sz. 4, 590; Марта Фонт. Венгры на Руси в XI–XIII вв. *A se ero srebro.* Збірник праць на пошану чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. (Київ, 2002), 97.

⁸⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis.* Ed. Györdy Fejér. T. 9. Vol. 5. (Budae, 1834), XXV; Moor Wertner. Die Regierung Béla's des vierten. Nach urkundlichen Quellen bearbeitet. *Ungarische Revue.* Bd. 13. (Budapest, 1893), 380.

⁹⁰ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 3. (Львів, 1905), 66; Владимир Пашуто. *Очер-*

Я. Дашкевичем⁹¹, що згадана в документі зустріч Данила Романовича з ординським огланом мала місце взимку 1243-1244 рр. під час волинського походу ординських царевичів Меркана (“Манъмана”) та Балакана (“Балаа”)⁹². Звертаю увагу, що жодне джерело не підтверджує зустрічі Данила Романовича з Менгу у 1239 р. (у Київ прибуло посольство монгольського полководця, а не він особисто), а текст угорського диплому аж ніяк не говорить про визнання монгольської зверхності князем Данилом, скоріше навпаки: сусід ділиться цінною інформацією напередодні ворожого вторгнення.

Олександр Майоров також спробував довести, що Західний похід монголів був здійснений у порозумінні з імператором Фрідріхом II, який зірвав хрестовий похід і, скориставшись монгольським вторгненням значно укріпив свої позиції, а монголи, які атакували землі його противників, несподівано відступили, відмовившись від завоювання німецьких земель⁹³. Аргументація історика базується на здогадках і чутках, поширюваних його супротивниками, зокрема абатом з Пассау Альбертом фон Бехаймом, які заперечували інші сучасники. Західний похід Бату був продовженням реалізації їх політики просуватися доки дійдуть “монгольські коні”. Альтернативи йому не було. Монголи вторгнулися спочатку у польські, чеські та угорські землі не через те, що це були землі папських союзників, а через те, що через них лежав шлях на Захід, а їх правителі не бажали добровільно підпорядковуватися. Похід був зупинений не через домовленість з імператором або виснаження сил монголів внаслідок героїчної боротьби народів Русі, Польщі, Чехії, Угорщини чи німецьких князівств⁹⁴. Західний похід був перерваний тільки через дві обставини: відхід військ Гуюка та Бурі і смерть великого кааана Угедая. Бату був готовий продовжувати похід і після відходу військ огланів, але позиція його головного полководця Субудай-багатура і небезпека передачі престолу Гуюку змусили його повернути назад у степ⁹⁵.

ки по истории Галицко-Волынской Руси. (Москва, 1950), 236; Alexander Avenarius. *Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung.* *Byzantinoslavica.* Bd. 41. (Prague, 1980), 37–38; Mariusz Bartnicki. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264.* (Lublin, 2005), 108–109; Николай Котляр. *Даниил, князь Галицкий.* (Санкт-Петербург, 2008), 280; Віталій Нагірний. “Да и Галич”: з історії відносин галицько-волинських князів із монголами у 1240-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць.* [Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 16]. (Рівне, 2009), 11.

⁹¹ Ярослав Дашкевич. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела, 49–50.

⁹² Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович.* (Біла Церква, 2013), 126–128.

⁹³ Александр Майоров. *Завершающий этап Западного похода монголов: военная сила и тайная дипломатия. Золотоордынское обозрение.* (Казань, 2015), № 1, 68–94; № 2, 21–50.

⁹⁴ Guatav Strakosch-Grassmann. *Der Einfall der Mongolen in Mittel-Europa in den Jahren 1241 und 1242.* (Innsbruck, 1893), 50–52, 147–148; Bertold Spuler. *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502.* (Leipzig, 1943), 20–23; Александр Манусевич. *Очерки по истории Польши.* (Москва, 1952), 12; Владимир Пашуто. *Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.).* (Москва, 1956), 215, 222, 240–245.

⁹⁵ Michael Prawdın. *The Mongol Empire: its Rise and Legacy.* Transl. P.Eden and P.Cedar. (London,

Схожої думки дотримувався і Ялбак Халбай, тільки вважаючи, що з Бату домовився римський папа⁹⁶.

На жаль, навіть у новіших дослідженнях монгольського походу 1240–1241 рр. зустрічаються некомпетентні поверхневі судження, які базуються на ідеологічних засадах далеких від дійсності⁹⁷.

Вторгнення. Влітку 1240 р., розбивши чорних клобуків, монголи рушили на Київ. Пороська лінія оборони не змогла їх затримати. Монголи здобули кілька фортець, обійшовши інші⁹⁸. Авангард ординців на чолі з огланом Менгу підійшов до столиці. Менгу відрядив посланців до Михайла Всеволодовича⁹⁹. Князь готувався до приходу монголів. Після невдалих спроб знайти союзників в Угорщині та Польщі, він із сином Ростиславом відмовився від претензій на Галич. Князь Данило Романович також пішов на компроміс – надав Ростиславові Михайловичу Луцьк та визнав Михайла Всеволодовича великим князем Русі. Але Михайло так і не наважився боронити Київ, як перед тим не взяв участі в обороні рідної Чернігівської землі: “Михаиль бѣжа по сѣоу своємь предъ Татары [в] Оугры”¹⁰⁰.

Опустілу столицю відразу ж зайняв Ростислав Мстиславович зі смоленської гілки Мономаховичів. Тоді Данило Романович як старший се-

1940), 186; Василий Бартольд. Батый. *Бартольд В. В. Сочинения*. Т. 5. (Москва, 1968), 496–500; Георгий Вернадский. *Монголы и Русь*, 65; Вадим Егоров. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* (Москва, 1985), 27; John Joseph Saunders. *The History of the Mongol Conquests*. (Philadelphia, 2001), 99–101; Александр Кадырбаев. Польша и тюрко-монгольские народы в историческом пространстве. *Человек и природа: из прошлого в будущее*. Ред. Э. С. Кульпин. (Москва, 2006), 80–82; Роман Почекаев. *Батый. Хан, который не был ханом*. (Москва–Санкт-Петербург, 2006), 221; Эдуард Кульпин. *Золотая Орда: судьбы поколений*. (Москва, 2008), 32–34; Чойжилзавын Чойсамба. *Завоевательные походы Бату-хана*. (Москва, 2008), 137–147; Роман Бабенко. *Оборона міст Південно-Західної Русі під час монгольського вторгнення 1240–1241 рр.*, 190–191.

⁹⁶ Ялбак Халбай. *Чингизхан – гений*. (Улан-Удэ, 2001), 224.

⁹⁷ Так погоджуючись з “висновком”, що “гарнізони [галицько-волинських міст і замків – Л. В.] вже не охороняли кордони, а тільки тримали в покорі залежне населення” (Роман Юра. *Древній Колодяжин. Археологічні пам’ятки України*. Т. 12. (Київ, 1962), 121), Роман Бабенко далі продовжує: “і все ж, незважаючи на це, в містах перебували гарнізони з професійних воїнів, які були спроможні чинити опір” (!) (Роман Бабенко. *Бойові дії монгольських військ на території Південно-Західної Русі в 1240–1241 рр.*, 60). У цього ж автора можна зустріти ще цілу низку “перлів” на зразок: “такі невеликі армії використовували для утримання в покорі феодальних володінь, запобігаючи та придушуючи неорганізовані і слабо озброєні селянські повстання”, “головне завдання княжої дружини – реалізація влади князя” чи “така армія не здатна була протистояти масованій зовнішній збройній агресії з боку кочівників” (Там само, 58). Цікаво, що тут же автор погоджується з висновком Анатолія Кірпічнікова, що у технічному і тактичному відношенні галицько-волинське військо стояло “вище за завойовників” (Анатолій Кірпічников. *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.* (Ленинград, 1976), 5).

⁹⁸ Василь Довженко. Давньоруські городища-замки. *Археологія*. Т. 13. (Київ, 1961), 98–104; Його ж. *Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия. Древняя Русь и славяне*. (Москва, 1978), 76–82; Лев Черепнин. Монголо-татары на Руси (XIII в.). *Татаро-монголы в Азии и Европе*. (Москва, 1977), 186–209; Светлана Беляева. *Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований)*. (Киев, 1982), 32–35, Микола Котляр. *Данило Галицький*. (Київ, 2002), 247.

⁹⁹ Ипатьевская летопись, 782.

¹⁰⁰ Там само, 782.

ред Мономаховичів здобув Київ, захопивши в полон князя Ростислава. Галицько-волинський князь став володарем Києва¹⁰¹, тобто формально він був останнім великим князем Русі.

Сам Данило Романович восени 1240 р. виїхав до Угорщини в Секешфегервар до двору Бели IV, пропонуючи союз проти ординців, скріплений шлюбом свого сина Лева з донькою Бели. "...преже того ѡхаль бѣ Данило кнѣз ко королеви Оугры, хотя имѣти с нѣи любовь сватѣства"¹⁰². Як би він був ординським васалом з 1239 р. потрібно було спокійно дочекатися підходу основної частини ординських військ та підготувати їх супровід через свої землі, забезпечивши продовольством. Ординці не руйнували міст, які їм піддавалися, рівно ж і територій, володарі яких визнавали їхню зверхність. А замість цього князь залишив у Києві галицько-волинський гарнізон "и встави в немь Дмитра и вдасть Кыевь в роуцѣ Дмитрови вбѣдержати противоу иноплемєнныхъ азыкѣ безбожьныхъ Татаровѣ"¹⁰³.

Хоча угорський король і галицько-волинський князь розмовляли між собою угорською мовою, яку Данило знав з дитинства, досягнути порозуміння не змогли. Ми не знаємо як розвивалися переговори, але вони були важкими. Данило до останнього сподівався перекопати угорського короля в необхідності військового союзу й тому затримався надовго. Угорський король недооцінив монгольську загрозу й тому не зумів переступити через амбіції і не захотів укласти рівний союз з товаришем дитинства. Імператор Священної Римської імперії Фрідріх II Гогенштауфен, який з далекої Сицилії уважно слідкував за подіями, але не вірив у реальність монгольського вторгнення¹⁰⁴, вже заднім числом в листі до англійського короля Генріха III від 3 липня 1241 р. прямо звинуватив Белу IV в безпечності¹⁰⁵. Ще у 1238 р., отримавши через угорського домініканця Юліана грамоту від Бату з вимогою повного підпорядкування, взамін чого він міг би обрати для себе будь-яке місце при дворі монгольського правителя і отримати від нього землі, імператор з властивим йому сарказмом відповів, що непогано розбирається у птахах і міг би стати ханським сокільничим¹⁰⁶. З того часу, однак, імператор нічого не зробив для організації оборони Європи, теж недооцінюючи загрози, яка над нею зависла. Рівно ж нічого не зробив і римський папа Григорій IX, який ще 2 черпня 1240 р. вимагав в угорського короля Бели IV з'явитися разом з угорськими прелатами на церковний собор на Пасху 1241 р., щоб осудити імператора Фрідріха

¹⁰¹ Алексей Толочко. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. (Київ, 1992), 190.

¹⁰² Ипатьевская летопись, 787.

¹⁰³ Там само, 782.

¹⁰⁴ *Historia diplomatica Friderici secundi*. Ed. Jean Louis Alphonse Huillard-Bréholles. T. 6. Pars. 2. (Paris, 1861), 1139–1140; Александр Майоров. Завершающий этап Западного похода монголов: военная сила и тайная дипломатия. *Золотоордынское обозрение*. (Казань, 2015), № 1, 74.

¹⁰⁵ Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*. (Москва, 1968), 287.

¹⁰⁶ Peter Jackson. *The Mongols and the West, 1221–1410*. (Harlow, 2005), 61. Даремно Олександр Майоров вважає відповідь імператора надто фривольною. Як ще міг відповісти найбільший з європейських володарів якомусь монгольському принцу, про якого досі в Європі ніхто не чув і військо якого знаходилося десь на серединних землях Русі?

П¹⁰⁷. Подібно сприймав інформацію, яка до нього надходила регулярно і король Бела IV. Він просто не уявляв масштабів загрози¹⁰⁸ і, скоріше, був готовий скористатися з неї, прийнявши половців і розмістивши їх на степовому кордоні у Трансильванії, та очікуючи повного підпорядкування Данила Романовича, який ще недавно під час коронаційних урочистостей вів за повід його коня.

Поїздка Данила Романовича та його сина Лева виявилася безрезультатною. “И не бы любви межѣ има и воротиса ѿ корола...”¹⁰⁹.

5 вересня 1240 р. “приде Батѣи кыеву в силѣ тажѣцѣ многомъ множствомъ силы своеи и шкроужи гра̄ и штолпи си Татарьскаѣа и бѣ̄ гра̄ во шбѣдержаньѣ велицѣ̄ и бѣ̄ Батѣи оу города и троци его шбѣсѣдахоу гра̄ и не бѣ̄ слышати ѿ гласа скрипаниѣа телѣ̄гѣ̄ є̄ множества ревениѣа верблѣ̄дѣ̄ его и рѣжаниѣа ѿ гласа стадѣ̄ конь его и бѣ̄ исполнена земля Роускаѣа ратнѣ̄”¹¹⁰. Під Київ підійшли зі своїми ордами оглани Орда, Байдар, Бурі, Кайдан, Бучек, Менгу та Гуюк. Тут же знаходилися обидва кращі полководці темники Субудай-багатур та Бурундай¹¹¹. Тисяцький Дмитро 74 дні вперто обороняв Київ (від 23 вересня до 6 грудня 1240 р.)¹¹², так і не дочекавшись підмоги. Якщо б існувала якась домовленість між його князем та Бату цей подвиг був би позбавлений сенсу. Прорвавши оборону у найбільш вразливому місці в районі Лядських воріт в низинній частині оборонної лінії, монголи ввірвалися в місто¹¹³. Останнім рубежем оборони стала Десятинна церква. Вірні своїм традиціям жорстокої розправи над містами, які чинили опір, монголи не шкодували населення міста, що було зафіксовано археологами¹¹⁴.

Здобувши Київ, монголи рушили далі на захід, обравши шлях через волинські землі, добре знаючи, що це родинні володіння обох Романовичів у протигагу галицькій частині з її непротим боярством. Зрозуміло, що шлях був обраний невипадково, бо через Галицьку землю можна було швидше дістатися Угорщини, а далі Риму, що було

¹⁰⁷ *Vetera Monumenta Hungariae Sacra Illustrantia*. Ed. Augustin Theiner. T. 1. (Romae, 1859), No. 320–330, p. 171–179.

¹⁰⁸ Магістр Рогерій. *Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами*. / Пер. с лат. и коммент. Андрея Досаева. (Санкт-Петербург, 2012), 26–28; Фома Сплитский. *История архиепископов Салони и Сплита*. Пер. с лат. и коммент. Ольги Акимовой. (Москва, 1997), 104.

¹⁰⁹ Ипатьевская летопись, 787.

¹¹⁰ Там же, 784.

¹¹¹ Там само, 785.

¹¹² Глеб Ивакин. *Киев в XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований)*. (Київ, 1982), 14.

¹¹³ Михайло Сагайдак. *Великий город Ярослава*. (Київ, 1982), 32–48; Його ж. До питання про штурм Києва військами хана Батія у 1240 р. *Хазарский альманах*. Т. 6. (Київ–Харьков, 2007), 192–200.

¹¹⁴ Михаил Каргер. Киев и монгольское завоевание Киева. *Советская археология*. Т. 9. (Москва, 1949), 55–102; Петр Толочко. *Древний Киев*. (Київ, 1876), 196–203. Переповідаючи чутки, які бродили по Західній Європі у 1242 р., англійський хроніст Матвій Паризький (бл. 1200–1259), зазначив, що монголи розрушили “більшу частину Русції”, взяли місто Київ “і фортецю, яка в ньому була, багатьох убили. Розповіли нам втікачі із тої землі, головним чином у Саксонії, що землю цю з фортецями вони атакували з допомогою 32 облогових машин” (Вера Матузова. *Английские средневековые источники*. (Москва, 1979), 158).

метою монгольського походу¹¹⁵. Обравши шлях через волинські землі, Бату прагнув остаточно розгромити сили Романовичів. “Батью же вземшоу гра̄ Києвъ и слышавъшоу емоу в Данилѣ ѡкоу Оугрѣхъ естъ поиде самъ Володимероу”¹¹⁶.

Це було продемонстровано відразу ж на кордоні власне волинських земель. На початку 1241 р. монгольське військо підійшло до міста Колодяжина (нині с. Колодяжне Романівського р-ну Житомирської обл.), яке знаходилося на правому березі р. Случ. Дитинець овальної форми 120x150 м. з напільної сторони був прикритий двома рядами валів, зовнішній рів був глибиною 7 м. Монголи поставили 12 пороків, але не змогли розбити стіни і розпочали переговори, схиливши частину захисників до капітуляції, і, скориставшись цим, ввірвалися у місто та розправилися з захисниками¹¹⁷. Літописну інформацію підтверджують результати археологічних розкопок¹¹⁸. Жорстоко розправляючись з захисниками тих міст, які чинили опір, монголи добивалися капітуляції сусідніх міст.

Далі, обминувши Кременець та Данилів, які важко було здобути через вигідне розташування на стрімких вершинах, які метална артилерія практично не могла дістати, монголи пройшли через всю Волинську землю. З містами, які чинили опір, нещадно розправлялися¹¹⁹. “... Берестью и не возмогоста ити в поле смрада ра̄ и множьства избьеных, не бѣ бо на Володимѣрѣ не всталъ живиы цркви стоӣ Бѣи исполнена троупья, иныя цркви наполнены быша троубья и телес мртвы”¹²⁰. Монголи не стали штурмувати Холм, розташований на підвищенні, куди важко було підтягнути металну артилерію. Згоріла тільки церква св. Тройці, яка знаходилася, напевно, в окольному граді (“его же [Холм – Л. В.] Татарове не возмогоста приати егда Батыи всю землю Роускоюу поима, тогда и црѣвь стоӣ Троицѣ зажьжена бы̄”¹²¹).

На Волині монгольське військо розділилося. Основна частина його з самим Бату повернула у Галицьку землю. Літопис не зберіг подробиць проходу монголів через Галицьку землю. “... тако же и гра̄ Галичь и иныи гра̄ многы имже нѣ числа”¹²². І тут відразу ж виникає одна загадка. Якщо Звенигород на Білці, який потрапив під удар основного війська Бату, був вщент зруйнований, що засвідчено ґрунтовними археологічними дослідженнями¹²³, то слідів монгольського штурму і руйнування

¹¹⁵ Письмо бр. Юлиана о монгольской войне. Пер. с лат. и прим. Сергея Аннинского. *Исторический архив*. Т. 3. (Москва–Ленинград, 1940), 88–89.

¹¹⁶ Ипатьевская летопись, 786.

¹¹⁷ Там же, 786.

¹¹⁸ Володимир Гончаров. Древний Колодяжин. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 61. (Москва, 1951), 49–53; Роман Юра. Древний Колодяжин. *Археологичні пам'ятки України*. Т. 12. (Київ, 1962), 57–130.

¹¹⁹ Роман Бабенко. *Оборона міст Південно-Західної Русі під час монгольського вторгнення 1240–1241 рр.*, 188–197.

¹²⁰ Ипатьевская летопись, 788.

¹²¹ Там же, 843.

¹²² Там же, 786.

¹²³ Див.: Віра Гупало. *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII ст. (соціоісторична реконструкція)*. (Львів, 2014), 532 с. Там повна бібліографія проблеми (С. 457–484).

у 1241 р. у Галичі не знайдено¹²⁴. Схоже, що княжий намісник Галича здав місто до підходу монголів, уникнувши, таким чином, штурму і розорення. Певний натяк на цю обставину залишив редактор Галицько-Волинського літопису, подаючи епізод повернення Данила Романовича. Князь з сином і свитою спішив назад коротшим шляхом через Верецький перевал, а не звичною дорогою через Лубківський перевал на Сянок і Перемишль. Діставшись Синевидська (нині Верхнє Синевидне Сколівського р-ну Львівської обл.) в кінці лютого – на початку березня 1241 р.¹²⁵ і зупинившись у монастирі Богородиці, князі зустріли потоки біженців, які втікали перед монголами. Данило Романович не ризикнув йти далі з малими силами, а повернувся до Угорщини, де залишив Лева Даниловича (“...и вставив с̄на своего Оугрѣхъ и выдасть и воу роуцѣ Галичаномъ вѣдаа невѣрствие ихъ про то его не поа с собою”¹²⁶). “... вѣдаа невѣрствие ихъ...” і побоюючись, що бояри можуть видати монголам сина у випадку його загибелі – може бути відбиттям реакції князя на здачу Галича¹²⁷. Другим свідченням підданства частини бояр може служити і сам перехід основних монгольських сил через небезпечні серпантини Верецького перевалу. Територія між Тухольськими воротами і Нижніми воротами (Верецьким) була незаселена смуга гірської лісової території, прохід через яку був можливим тільки за наявності надійних провідників.

Монгольським авангардом командував один з найбільш успішних полководців *темник* Бурундай. Зрозуміло, що перехід його з’єднання, за яким рухалося основне військо Бату, відбувся при забезпеченні неперервної розвідки і бойового охоронення. Палатин Денеш, який мав стерегти Нижні ворота, не зайняв оборону на серпантинах перевалу, а обмежився лише незначними заставами, які були знищені монгольською розвідкою. Він відразу ж повідомив короля Белу IV про неможливість стримати противника, який форсує перевал. Через чотири дні сам палатин із залишками свого війська, розгромленого 12 березня у битві на перевалі¹²⁸, приєднався до короля.

У січні-лютому 1241 р. монголи здобули Люблін, Завихост і Сандомир, 18 березня під Хмільником біля Кракова розбили польські дружини¹²⁹. Безпечна Європа продовжувала дрімати. 26 лютого 1241 р. папа Григорій IX відправив бреве до короля Бели IV, вимагаючи забезпечити прибуття угорських прелатів на собор, де мав бути осуджений

¹²⁴ Богдан Томенчук. *Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття*. Матеріали досліджень 1976–2006. (Івано-Франківськ, 2008), 494–610. Там бібліографія проблеми (С. 624–639).

¹²⁵ Тобто до 12 березня 1241 р., коли монголи перейшли цим шляхом.

¹²⁶ Ипатьевская летопись, 787.

¹²⁷ Леонтій Войтович. Чи було зруйновано Успенський собор у Галичі 1241 року. *Успенський собор Галича: минуле, сучасне, майбутнє*. (Галич, 2017), 3–22; Його ж. Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі. *Галич*. Збірник наукових праць. Вип. 3. (Івано-Франківськ, 2018), 107–118.

¹²⁸ Магістр Рогерий. *Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами*, 28.

¹²⁹ Див.: Witold Chrzanowski. *Wojna tatarska. Najazd mongolski na Polskę 1241 r.* (Kraków, 2006).

імператор Фрідріх II¹³⁰. Боротьба з імператором займала всю увагу папи Григорія IX, а монгольської небезпеки він, як і більшість європейських володарів просто не помічав¹³¹.

9 квітня 1241 р. при Легниці в Силезії сюзерен Польщі краківський і великопольський князь Генріх Побожний з військом підсиленим моравськими та німецькими лицарями, тамплієрами, іоаннітами та тевтонцями (бл. 8 тис.) був розгромлений монгольським військом під командуванням огланів Байду, Кадана і Орду (бл. 6–8 тис.)¹³². Схоже, що князь Михайло Всеволодович, який шукав у Силезії союзників проти монголів¹³³, а не тільки думав як би врятувати своє життя¹³⁴, справді намагався приєднатися до війська Генріха Побожного¹³⁵, але по дорозі на нього напали німці, пограбували обоз і вбили внучку¹³⁶.

Проїшовши через перевал, військо Бату, авангард якого очолював оглан Шейбан, рушило в напрямку Буди. Рівночасно через Трансильванію в Угорщину вторгнулися монгольські частини, очолені огланом Бучеком. Бела IV, до якого приєднався брат Калман, титулярний галицький король, зібрав бл. 30 тис. війська (ця цифра, приведена сучасником французьким дипломатом Гійомом де Рубруком, дуже близька до правди¹³⁷). Монголи мали трохи менше (25–30 тис.), але ініціатива знаходилася у їх руках. Відразу ж Шейбан імітував від-

¹³⁰ *Vetera Monumenta Historica hungarum sacram illustrantia*, No. 333, p. 181.

¹³¹ Józef Umiński. Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII w. i papież Innocenty IV. *Kwartalnik Historyczny*. T. 37. (1923), 408–416; Jerzy Strzelczyk. Stolica apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. *Bitwa Legnicka. Historia i tradycja*. (Wrocław–Warszawa, 1994), 55–83.

¹³² Aleksander Semkowicz. *Krytyczny rozbiór "Dziejów Polski" Jana Długosza (do roku 1384)*. (Kraków, 1997), 11–13; Joseph Klapper. Die tatarsage der schlesier. *Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Vorkkunde*. T. 31–32. (1931), 159–185; Stefan Krakowski. *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*. (Warszawa, 1956), 140–149; Gerard Labuda. Wojna z Tatarami w roku 1241. *Przegląd Historyczny*. T. 50. (1959), zes. 2, 189–224; *Idem*. O udziale krzyżaków i o śmierci wielkiego mistra zakonu krzyżackiego Poppo von Osterna w bitwie pod Legnicą w roku 1241. *Zapiski Historyczne*. T. 47. (1982), zes. 2, 189–224; Andrzej Feliks Grabski. Nowe świadectwo o Benedykcie Polaku i najeździe Tatarów w 1241 r. *Sobótka*. No 23. (1968), 1–13; Konstanty Czechowisz. Najazdy Tatarów na Polskę w XIII w. Próba syntezy. *Teki Historyczne*. No 16 (1969–1971), 55–76; Karol Olejnik. Kilka uwag o bitwie pod Legnicą. *Studia i materiały do historii wojskowości*. T. 23. (1981), 49–64; Wacław Korta. *Najazd Mongołów na Polskę 1241 roku i jego legnicki epilog*. (Katowice, 1983); *Idem*. Problemy bitwy legnickiej i stan badań. *Bitwa Legnicka. Historia i tradycja*. (Wrocław–Warszawa, 1994), 7–33; Marek Cetwiński. Co wiemy o bitwie pod Legnicą? *Acta Universitatis Wratislaviensis*. No 800. Historia. L. (Warszawa–Wrocław, 1985), 85–98; *Idem*. Post octavam pasche. Najazd „tatarów” z 1241 roku a kalendarz liturgiczny. *Bitwa Legnicka. Historia i tradycja*. (Wrocław–Warszawa, 1994), 200–220; Colmon Sodnomyn, Enchcimag Cenoma. Podbój Polski przez wojska Batu-chana. *Ibidem*, 84–89; Tomasz Jasiński. Strategia i taktyka wojsk polskich i mongolskich pod Legnicą w świetle nowo odczytanych zapisek Jana Długosza. *Ibidem*, 105–113; Sławomir Shulc. Czy Mongołowie użyli prochu w bitwie pod Legnicą? *Ibidem*, 176–198; Jerzy Maroń. Koczownicy i rycerze. Najazd Mongołów na Polskę w 1241 roku na tle sztuki wojennej Europy XII i XIII wieku. (Wrocław, 2001).

¹³³ Володимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. (Москва, 1950), 221.

¹³⁴ Петр Толочко. *Дворцовые интриги на Руси*. (Санкт-Петербург, 2003), 219.

¹³⁵ Александр Майоров. Михаил черниговский в Силезии и битва под Легницей. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 2(60). (Москва, 2015), 23–35.

¹³⁶ Ипатьевская летопись, 784.

¹³⁷ *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. (Москва, 1957), 194.

ступ і угорці переслідували його шість днів. Ввечері 10 квітня 1241 р. втомлене військо зупинилося в долині Мохі перед рікою Шайо, притокою Тиси. Вночі Субудай-багатур переправився через ріку і обійшов угорський табір з півдня. На світанку 11 квітня 1241 р. Шибан і Бату атакували міст, захист якого організував король Калман. Зайнявши панівні висоти, монголи почали обстріл табору лучниками та метальною артилерією. Коли ж, нарешті, захисники спробували вирватися, монголи скористалися хаосом і панікою, та ввірвалися у табір. Найбільші втрати угорсько-хорватсько-словацьке військо понесло під час відступу¹³⁸. Сумарні втрати армії короля Бели IV сягали бл. 10 тис., втрати монголів оцінюють в 1 тис. Але основним результатом битви була втрата можливостей дальшого організованого опору¹³⁹. Від ран, отриманих в битві, помер титулярний галицький король Калман¹⁴⁰.

Бату дочекався підходу з польських земель решти монгольського війська, яке брало участь у легніцькій битві, і вторгнувся у землі Чеського королівства¹⁴¹, а інші оглани почали розорювати угорські землі, рухаючись далі в словенські та хорватські землі аж до Адріатичного моря слідом за відступаючим угорським королем.

В Європі, яка наповнювалася панічними чутками, які приносили численні біженці, продовжувалася боротьба між імператором і папою. З травня 1241 р. між островами Монте-Крісто та Джільйо флот сардинського короля Енцо, бастарда імператора Фрідріха II, перехопив генуезькі кораблі, взявши в полон сотню прелатів, які добиралися на собор до папи¹⁴². Імператор планував зайнятися організацією боротьби проти вторгнення монголів після врегулювання своїх стосунків з папою¹⁴³. У травні 1241 р. старший син імператора німецький король Конрад IV звернувся до імперських князів із закликом до хрестового походу проти татар, призначивши збір у Нюрнберзі 1 липня 1241 р.¹⁴⁴ I, нарешті, 20 червня 1241 р. імператор Фрідріх II звернувся до імперії з

¹³⁸ Магистр Рогерій. *Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами*, 37–42; Фома Сплитский. *История архиепископов Салони и Сплита*, 106–112.

¹³⁹ Эмма Ледерер. Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи. *Acta Historica Academiae scientiarum Hungaricae*. Т. 2. (Budapest, 1953), no 1–2, p. 1–45; Folgen Pleyer. Die Schlacht bei Mohi am 11. April 1241. *Siebenbürgische Semesterblätter*. Bd. 2. (1988), 150–162; Slavko Pavičić. Bitka na Rijeci Šaju (1241). *Hrvatska i ratna povijest i prvi svjetski rat*. (1994), 15–23; Роман Храпачевский. *Военная держава Чингизхана*. (Москва, 2005), 390–391; Peter Jackson. *Mongolowie i Zachod*. (Warszawa, 2007), 103–104.

¹⁴⁰ Moor Wertner. Kálmán halicsi király. *Wertner M. Az Árpádok története*. (Nagybecskerek, 1892), 448–450.

¹⁴¹ Владимир Пашуто. *Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.)*. (Москва, 1968), 169.

¹⁴² Annales lanuae. Ed. Georg Heinrich Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Т. 18. (Hannoverae, 1863), 194–196; Ryccardi de Sancto Germano notarii chronica a. 1189–1243. Ed. Georg Heinrich Pertz. *Ibidem*. Т. 19. (Hannoverae, 1866), 380; Annales Senenses. Ed. Georg Heinrich Pertz. *Ibidem*. Т. 19. (Hannoverae, 1866), 229.

¹⁴³ *Historia diplomatica Friderici secundi* / Ed. Jean Louis Alphonse Huillard-Bréholles. Т. 6. Pars 1. (Paris, 1860), 65, 116–117.

¹⁴⁴ *Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et Acta. Publica Imperatorum et Regum* / Ed. Ludwig Weiland. Т. 2. (Hannoverae, 1896), 445–446.

енклікою, попереджуючи про небезпеку з боку завойовників, які прагнуть захопити Рим і знищити церкву¹⁴⁵.

Не можна вважати, що ці заклики залишилися на папері. Вже літом 1241 р. почалися сутички з окремими монгольськими частинами. Королі Конрад та Енцо здобули перемогу “десь недалеко від Дунаю”¹⁴⁶. Невеликі перемоги відсвяткували і баварський¹⁴⁷ та австрійський герцоги¹⁴⁸. Зрозуміло, що ці заходи не зупинили просування монголів. Їх відхід став несподіванкою. Це вже пізніше, заднім числом, імператор Фрідріх II приписав собі звільнення угорських земель від монголів¹⁴⁹.

Золота Орда. Бату відійшов на Волгу в середину завойованої території, де були добрі умови для кочового господарства і у 1243 р. почав формування свого великого улусу – держави, яка входила до складу Монгольської імперії і в Європі стала називатися Золотою ордою.

Як і всі монгольські великі і малі улуси, Золота Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто орд східної (правий фланг) та західної (лівий фланг)¹⁵⁰. Правий фланг з центром на правобережжі Сир-Дар’ї і містами Сигнак та Отрар отримав брат Бату – Орду, лівий фланг, напевно, – наступний брат Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, де були найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того Бату розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін „улус” загалом означає „державу”¹⁵¹, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну „князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди одночасно), відповідно монгольській практиці за військовим принципом у залежності від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник)¹⁵².

Великі улуси-князівства, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, отримали Чингізиди – переважно близька родина Бату. Берке

¹⁴⁵ Ibidem, 322–325.

¹⁴⁶ Matthaei Parisiensis Chronica Majora. Ed. Henry Richasrd Luard. *Rerum Britannicarum medii aevi scriptores*. T. 57/4. (London, 1877), 131.

¹⁴⁷ Karl Rudolf. Die Tartaren 1241/1242. Nachrichten und Wiedergabe: Korrespondenz und Historiographie. *Römische Historische Mitteilungen*. Bd. 19. (Wien, 1977), 100–105.

¹⁴⁸ Hans Eberhard Hilpert. Kaiser- und Papstbriefe in den Chronica Majora des Matthacus Paris. (Stuttgart, 1981), 153–164.

¹⁴⁹ Matthaei Parisiensis Chronica Majora, 298.

¹⁵⁰ Вадим Трепавлов. Система крильев и административное устройство. *История татар с древнейших времен*. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. (Казань, 2009), 188–190; Искандер Измайлов. Ак-Орда. Там же, 190–194; Александр Кадырбаев. Кок-Орда. Там же, 236–240.

¹⁵¹ Евгений Кычанов. О татаро-монгольском улусе XII в. *Восточная Азия и соседние территории в средние века*. Отв. ред. В. Е. Ларичев. (Новосибирск, 1986), 94–96.

¹⁵² Там же, 96–98; Его же. Кочевые государства: от гуннов до маньчжуров. (Москва, 1997), 319 с.; Татьяна Скрынникова. Потестарно-политическая культура монголов XI–XIII вв. *Средневековая культура монгольских народов*. Отв. ред. Ш. Б. Чимитдоржиев. (Новосибирск, 1992), 55–67.

отримав тоді Північний Кавказ, інший брат Шейбан – межиріччя Іртиша і Обі. Старший син Бату Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги¹⁵³.

Більшість дослідників вважають, що п'ять улусів охоплювали Північне і Західне Причорномор'я. Пониззя Дунаю і межиріччя Пруту і Дністра отримав, можливо, брат Бату – Бувал, бо пізніше цей улус був центром володінь його внука знаменитого Ногая. Межиріччя Дніпра та Дністра дісталось Коренці (Курумиші, Куремсі). В Бакоті сидів його баскак, а болохівські князі стали його прямими васалами. Лівобережжя отримав зять Бату – Мауці (Могуцій). Його васалами стали чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Картану, одруженого з сестрою Бату. П'ятий улус охоплював Крим¹⁵⁴. Не виключено однак, що перші три улуси насправді складали один велетенський улус, який належав Мауці. Мехеметжан Сафаргалієв вважає, що Бувал це спотворення імені Мувал, тобто цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Бату улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая¹⁵⁵. Всі великі улуси були роздані Чингізидам, а належність Коренці до Чингізидів сумнівна, якщо він не був тотожним Курумиші, третьому синові Орду і племіннику Бату¹⁵⁶. Біографія останнього близька до такої тотожності. Востаннє він згаданий у 1260 р. в колі оглана Арик-Буги, претендента на престол великого каана, де він правдоподібно міг опинитися, будучи зміщений Берке після поразки у війні з Данилом Романовичем¹⁵⁷.

Папський дипломат Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів¹⁵⁸. Павло Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая¹⁵⁹. Мауці – син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Бату. Заперечення Ярослава Пилипчука, який звернув увагу на суперництво Чагатая та Джучі, а також Бурі з Бату¹⁶⁰, не відкидають такої

¹⁵³ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. (Москва, 1957), С.111, 184–186.

¹⁵⁴ Владимир Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. Извлечения из сочинений арабских. (Санкт-Петербург, 1884), 55–63.

¹⁵⁵ Мехеметжан Сафаргалиев. Распад Золотой Орды. (Саратов, 1960), 35, 58.

¹⁵⁶ Владимир Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений. (Москва-Ленинград, 1884), 42, 46, 73.

¹⁵⁷ Владимир Пашуто. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. (Москва, 1950), 272, 298; Его же. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). (Москва, 1968), 243; Игорь Греков. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). (Москва, 1975), 31; Вадим Егоров. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. (Москва, 1985), 188; Игорь Греков, Фёдор Шамагонов. Мир истории: русские земли в XIII–XV веках (Москва, 1986), 89; Юрий Селезнёв. Элита Золотой Орды. (Казань, 2009), 112–113

¹⁵⁸ Giovanni di Pian di Carpine. *Storia dei Mongoli*. Edizione critica del testolatino a cura di E.Menesto; traduzione italiana a cura di M.C.Lungaroti e note di P.Dalfina; introduzione di L.Petech; studi storico-filologici di C.Leonardi, M.C.Lungaroti, E.Menesto. (Spoleto, 1989), lib.V, 21.

¹⁵⁹ Христианский мир и „Великая монгольская империя”. Материалы французской миссии 1245 года. (Санкт-Петербург, 2002), 257.

¹⁶⁰ Ярослав Пилипчук. Правителі золотоординських улусів Північно-Західного Причорномор'я

можливості. Той же Бурі був одним з кращих полководців у війську Бату. Виконавши своє зобов'язання, тобто надавши потужний улус Джагатаїду, Джучиди були вправі очікувати подібної поведінки Хулагуїдів. Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, Мауці (Могучій) міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або, навіть, Дунаю. Курумиші у такому випадку міг бути його васалом. Як сюзерен цих територій Мауці міг вимагати пізніше у Данила Романовича Галич. Але, зрозуміло, що ця проблема залишається дискусійною.

Спроби співіснування. Вернувшись з вимушеної еміграції, князі застали повну руїну на Волині і втрату сюзеренітету у Галицькій землі, де вчорашні намісники спішили скористатися із ситуації, яка склалася. Не виключено, що вони сподівалися домовитися із завойовниками, або ж здобули охоронні пайдзи та ярлики під час пересування монгольських військ через Галицьку землю, більша частина якої уникнула розорення.

Відразу ж Романовичі вдалися до відновлення свого сюзеренітету над галицько-волинськими землями¹⁶¹. Монголи не могли залишити без уваги такий розвиток подій, тому зимою 1242–1243 рр., повертаючись з Угорщини, ординці зачепили Галицьке Пониззя. Напевно, що це було відповіддю на каральні походи галицького війська проти болохівських князів, які визнали ординську зверхність¹⁶². Зимою 1243–1244 рр. ординці вислали на Волинь, яка вже повністю перебувала під контролем Романовичів, значніші сили, які очолювали “два богатирь ... Маньмана и Балаа”, завдання яких було “возискати” Данила Романовича¹⁶³. “Богатирі” – передача монгольського “багатур”, епітета, якого удостоювалися найбільш відважні полководці. Імена полководців у літописному варіанті, безперечно, спотворені. Найближчими до них за співзвучністю імен є сини Шейбана (Шибана), молодшого брата Бату, який у його походах командував туменом. Туменами та тисячами у війську Бату командували переважно оглани (царевичі) Джучиди. Балакан (Балга)¹⁶⁴ та Меркан¹⁶⁵ служили під командуванням батька. Балакан у 1257 р. був посланий на допомогу Хулагу завойовувати Іран і впав жертвою суперництва між Кулагу і Берке. Хулагу, який не хотів віддавати Джучидам Азербайджан, звинуватив Балакана в чарах проти нього і стратив у 1261 р. З цього почалася непримиренне протистояння Джучидів

середини XIII ст. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 5. (Львів, 2006), 19–20.

¹⁶¹ Леонтій Войтович. *Король Данило Романович: політик і полководець. Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. (Львів, 2008), 76–78.

¹⁶² Олександр Головка. *Держава Романовичів та Золота Орда. Український історичний журнал*. (2004), № 6, 6.

¹⁶³ Ипатьевская летопись, 784.

¹⁶⁴ Юрий Селезнёв. *Элита Золотой Орды*. (Казань, 2009), 46.

¹⁶⁵ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений. (Москва-Ленинград, 1884), 53, 56; Юрий Селезнёв. *Элита Золотой Орды*. (Казань, 2009), 130.

з Хулагуїдами¹⁶⁶. Зимою 1243–1244 рр. брати очолювали значні сили, бо монгольське військо йшло на Данилову столицю Холм, яка вистояла під час походу самого Бату. Монголи дійшли до Володави, тобто майже до самого Холму. І тут, схоже, правий Віталій Нагірний¹⁶⁷, який не погодився з висновком Олександра Головка, котрий вважав, що Данило Романович ухилися від зустрічі з монголами¹⁶⁸. За таких умов, маючи крім всього продовження конфлікту з Ольговичами, які і далі претендували на Галицьке князівство, Романовичі мусили шукати контактів з ханом Бату. Іншого виходу просто не було.

Повернемося до згадуваного диплому угорського короля Бели IV королівському сервієнтові Міклошу, синові Обічка із Суді, від 22 квітня 1244 р., вважаючи його автентичним документом¹⁶⁹. З тексту цього документу випливає, що до квітня 1244 р. Данило Романович мав зустріч з “*tatarorum principe*”¹⁷⁰. Навряд чи Данило Романович встиг би з’їздити в Орду на Волгу, як вважали деякі дослідники¹⁷¹. На це не було часу, а між тим монголи далі Володави не пішли, а “воротишася”¹⁷². Подібну команду необхідно було віддавати відразу. І міг це зробити крім Бату тільки Мауці як володар улусу, до якого були віднесені і волинські землі. Віталій Нагірний вважає, що “*tatarorum principe*” – це оглани, які очолювали експедицію проти Холму¹⁷³. Логіка в такій гіпотезі є, адже результатом переговорів був відхід ординського війська. Але обидва оглани були щонайбільше в ранзі тисячників, цього надто мало для “*tatarorum principe*”. Скоріше обидва багатурсі очолювали авангард війська Мауці, який рухався слідом за ними. В ставці Мауці князь Данило Романович, напевно, склав васальну присягу улусбеку Мауці, якого можна назвати “*tatarorum principe*”. Зрозуміло, що проблема і далі залишається дискусійною, але таке вирішення проблеми видається найбільш прийнятним.

Поїздка в Орду. Співставивши літописні повідомлення з інформацією папського посла Плано де Карпіні, з врахуванням часу на подорож до Сараю та повернення назад, польський історик Маріуш Бартніцький прийшов до слушного висновку, що до прибуття посла Мауці до Данила не пізніше першої половини липня 1245 р.¹⁷⁴, тобто до битви під Ярославом (яка відбулася 17 серпня 1245 р.). Слідом за Віталієм

¹⁶⁶ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*. (Львів, 2004), 171–172.

¹⁶⁷ Віталій Нагірний. “Да и Галич”, 11.

¹⁶⁸ Олександр Головка. *Держава Романовичів та Золота Орда*, 6.

¹⁶⁹ Мирослав Волошук. *Проблема кількості візитів*, 32.

¹⁷⁰ Там само, 35.

¹⁷¹ Микола Стасів. *Корона Данила і татари. Analecta Ordinis s. Basilii Magni. Ser. 2. Sec. 2. Vol. 2 (7). Fasc. 1–2. (Romae, 1954), 142; Alexander Avenarius. Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung. Byzantinoslavica. T. 41. (1980), 37–38.*

¹⁷² *Ипатьевская летопись*, 794.

¹⁷³ Віталій Нагірний. “Да и Галич”, 11.

¹⁷⁴ Mariusz Bartnicki. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*. (Lublin, 2005), 108–109.

Нагірним¹⁷⁵, я погоджуюся з цим висновком. Олексій Толочко датував поїздку Данила Романовича в Орду 1250 р.¹⁷⁶, більшість дослідників, слідом за М.Грушевським, – 1246 р.¹⁷⁷ Данило Романович виїхав в Орду 26 жовтня 1245 р.¹⁷⁸, наприкінці осені 1245 р. князь перебував на шляху до Сарая¹⁷⁹.

Посилаючи свого посла до Данила з вимогою “Да и Галич”, Мауці, звичайно, не потребував погодження з Бату¹⁸⁰. Улусбек мав право робити це сам. Раніше я був впевнений, що улусбека насторожила політика Данила, спрямована на повне відродження свого панування над всіма землями, які йому належали до Батиевого походу 1240 р., включаючи Київ¹⁸¹. Але, скоріше, що монголи справді були готові розділити Галицьку і Волинську землі, що більше відповідало їх політиці загалом¹⁸². Згода Віталія Нагірного, що монголи лише у 1245 р. намагалися встановити контроль над Галицькою землею¹⁸³, не виглядає переконливою. Склавши васальну присягу перед Мауці взимку 1243–1244 рр., Данило Романович мусив присягати за всі свої володіння.

Тому поїздку в ставку Батия, якій передували переговори про дозвіл на таку поїздку, була покликана або справді реальною загрозою втрати Галицької землі або все-таки спробою повернути собі Київ. Якби Ростислав Михайлович мав згоду Мауці на зайняття галицького престолу, то виступ проти нього Данила Романовича був би бунтом, але, Ростислав Михайлович виступив самовільно, та ще й при допомозі угорського короля. Після блискучої перемоги під стінами Ярослава це виставляло Данила Романовича як вірного васала, що покарав порушника. Водночас така ситуація давала підстави просити повернення Києва, бо виступ Ростислава кидав тінь і на його батька – князя Михайла Всеволодовича¹⁸⁴. Подібно до західних політиків, Данило Романович ще плекав надію про можливість домовитися з монголами і, навіть, з їх допомогою відродити державу Русь, зайнявши її найстарший престол. Але „Данилови Романовичю князю бывшоу великоу шбладавшоу Роускою

¹⁷⁵ Віталій Нагірний. “Да и Галич”, 10.

¹⁷⁶ Олексій Толочко. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття. *Київська старовина*. (1992), № 6, 15.

¹⁷⁷ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 2. (Львів, 1905), 253.

¹⁷⁸ Николай Дашкевич. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. *Университетские известия*. (Київ, 1878), 57.

¹⁷⁹ Віталій Нагірний. “Да и Галич”, 10.

¹⁸⁰ Олександр Головко. Держава Романовичів та Золота Орда, 6.

¹⁸¹ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 493.

¹⁸² Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 64; Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. (Київ, 1984), 127; Микола Котляр. *Галицько-Волинська Русь*. (Київ, 1998), 203.

¹⁸³ Віталій Нагірний. “Да и Галич”, 10.

¹⁸⁴ Про час поїздки та інші деталі дискусії з цього приводу з Олександром Майоровим див.: Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*. (Біла Церква, 2013), 124–130; Леонтій Войтович. Спірні питання галицько-волинської історії: відкриття дискусії. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8. (Львів, 2014), 360–371; Його ж. О некоторых спорных проблемах изучения Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича и Даниила Романовича (заметки о новейшей историографии). *Русин*. № 1(35). (Кишинев, 2014), 52–63.

землею, Києвомъ и Володимеромъ и Галичемъ”¹⁸⁵ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: „w злаа чть Татарская. Его шць бѣ црь в Роуской земли... снь того не приа чти”¹⁸⁶.

Більшість дослідників, погано знайомих з монгольськими ритуалами і придворною практикою, ідучи за буквальним трактуванням літописного тексту, вважають, що Данило Романович у ставці Бату зазнав великого приниження¹⁸⁷. Ясність у цій ситуації вніс глибокий знавець монгольського світу Олександр Юрченко: подібно до всіх інших титулованих володарів, які отримували аудієнцію у монгольських правителів, Данило Романович мусив пройти разом з привезеними дарами через два очищувальні вогні, далі ставши на обидва коліна поклонитися на південь зображенню Чингіз-хана, тричі схилити коліно перед шатром Бату і під час аудієнції стояти на колінах. Але виконання цього ритуалу, яке було загальнообов’язковим, завершилося не тільки визнанням монгольської зверхності і отримання своїх володінь з монгольських рук, але й включенням галицько-волинського князя у систему монгольської ієрархії. Він отримав запрошення на святкування монгольського Нового року (кінець січня – початок лютого 1246 р.), де нарівні з Чингізидами пив *чорний кумис*, який, згідно тогочасних автентичних джерел, був напитком, що готувався виключно для вищої знаті імперії¹⁸⁸. Мабуть варто погодитися із зауваженнями Чарльза Гальперіна, що всі версії євроазійської школи про можливий союз руських князівств з монголами бездоказові. Жодного союзу не було, було завоювання і підпорядкування¹⁸⁹. Більше того, “Русь була периферією для економічних і стратегічних інтересів Орди”¹⁹⁰. Бату підтвердив

¹⁸⁵ Ипатьевская летопись, 807–808.

¹⁸⁶ Там же, 808.

¹⁸⁷ *История русской литературы X–XVII веков*. Под ред. Дмитрия Лихачева. (Москва, 1980), 150; Александр Майоров. Александр Невский и Даниил Галицкий (К вопросу о взаимоотношениях русских князей с татарами). *Князь Александр Невский*. (Санкт-Петербург, 1995), 23; Иван Белозёров. Убийство князя Михаила Черниговского монголами в 1246 г. и монгольский языческий обряд при дворе хана Бату. *Русское средневековье. 2000–2001*. (Москва, 2002), 13–15; Юрий Кривошеев. *Русь и монголы. Исследования по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 278; Наталья Жуковская. Напитки “белые” и “черные” – сакральная антитеза в пищевой традиции монголов. *IV Конгресс этнографов и антропологов России*. (Санкт-Петербург, 2005), 232; *Галицко-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование*. Сост. Николай Котляр, Вера Франчук, Андрей Плахонин. (Санкт-Петербург, 2005), 274–275.

¹⁸⁸ Александр Юрченко. Элита Монгольской империи: время праздников. *Altaica*. Вып. 4. (Москва, 2000), 204–205; Его же. Золотая статуя Чингис-хана (русские и латинские известия). *Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие*. (Москва, 2002), 245–260; Его же. Русский князь на монгольском пиру (Даниил Галицкий и Бату). *Юрченко А. Г. Золотая Орда: Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект*. (Санкт-Петербург, 2012), 235–255.

¹⁸⁹ Charlz J. Halperin. *Russia and the Golden Horde. The Mongol Impact on Medieval Russian History*. (Bloomington, 1995), 61–74; Idem. The East Slavic response to the Mongol Conquest. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 1998–1999. Vol. 10. (1999), 109.

¹⁹⁰ Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества. *История татар с древнейших*

Данилові володіння Волинською і Галицькою землями, але чітко дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього добивався, він поставив старшим серед володимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана. Очевидно у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана ординцям, в околицях Переяслава була ставка улусбека Коренци (Курумиші, Куремси). Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з Київської землі разом з болохівськими князями – Коренци. Васалами Мауці мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами. І тільки Полоцька земля, не піддавшись Орді, відкрила обійми для литовських династій, які опанували її головні престолы¹⁹¹. Саме тому Данило Романович, який сподівався отримати від Бату ярлик на всю Русь, як головний спадкоємець великих князів київських, якого “ѡць бѣ црь в роуской земли иже покори Половецкоюу землю и вова на иные страны всѣ”, але “снѣ того не приа чти”¹⁹², і був невдоволений своєю поїздкою і відразу ж почав готуватися до боротьби.

Пошуки виходу: військова реформа. Саме з цього періоду розпочався різкий поворот у політиці Данила Романовича у сторону тісних контактів із Західною Європою в пошуках надійного союзника для боротьби з ординською зверхністю¹⁹³. Тоді ж почалося гарячкове укріплення міст і остаточне перенесення столиці у Холм на західному кордоні. Одночасно велися пошуки союзників проти Орди серед руських князів. У 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців¹⁹⁴.

Данило Романович одним з перших князів зрозумів, що для цього необхідні негайні реформи по створенню сильної сучасної армії, здатної протистояти напасникам. Наступні роки аж до самої його смерті були присвячені реалізації цієї проблеми. По смерті батька військовою реформу продовжив його син Лев. Джерела не дозволяють чітко розділити, що саме було запроваджено в часи короля Данила, а що при

времен. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. (Казань, 2009), 433.

¹⁹¹ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.* (Львів, 1996), 82–88, 190–194.

¹⁹² Ипатьевская летопись, Стб. 808.

¹⁹³ Иван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство.* (Київ, 1999), 128.

¹⁹⁴ Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 10. (Санкт-Петербург, 1885), 137–138.

князі Леві.

Незначна чисельність княжої дружини і військ васалів, утримання яких коштувала досить дорого, що змушувало князів роздавати землі власного домену, приводила до того, що під час усобиць князі зверталися до чорних клобуків (торків, берендеїв, коуїв, турпеїв і печенігів) або приводили половців. Монголи включили у свою військову систему всі тюркські та кочові масиви, які застали у Причорномор'ї, тому така можливість відразу відпала.

Залишалася третя складова війська – земське ополчення. Земське ополчення складалося з вільного сільського населення (яке, судячи з окремих статей “Руської правди”, виконувало роль легкої кавалерії чи кінних лучників) та містичів, які виставляли піхоту. Очолював цю частину війська тисяцький, якому підпорядковувалися соцькі та десяцькі. Але в міру розвитку військової техніки і ускладнення озброєння, особливо захисних обладунків, роль такого ополчення почала зменшуватися і до XIII ст. стала другорядною. Міська піхота стала використовуватися переважно для оборони самих міст. І легка кавалерія смердів без надійного захисного озброєння нічого не вартувала. А захисне озброєння коштувало дуже дорого, було не під силу смердам його купити, а саме використання потребувало постійних навиків. Княжа скарбниця була неспроможна забезпечити ополчення озброєнням¹⁹⁵.

Починаючи військову реформу, Данило Романович головну увагу звернув на підготовку індивідуальних бійців. У XIII ст. швидкими темпами нарощувалося бронювання. З'явилися високі стоячі коміри, кольчужні панчохи (нагавиці), збільшилась довжина кольчуги. Вага її зросла з 5,5-6,5 до 10 кг. Одночасно почали вживатися “дощаті броні” – пластинчаті панцирі, в яких пластини при скріпленні находили одна на одну і цим самим подвоювали захист. При цьому, дякуючи випуклості пластин, вони пом'якшували силу удару. Розвиток цього виду панцирів привів до лусковидного панцира, котрий відрізнявся від пластинчатого однаковими розмірами лусок-пластин (6 x 4-6 см) і способом кріплення до шкіряної або полотняної основи шнурівкою з одного краю і 1-2 шарнірами-заклепками. Окремі елементи пластинчастих панцирів з'явилися на Русі значно раніше ніж у сусідів. Так, наприклад, наручі-налокотники відомі на Заході тільки з XIV ст., а на Дівичгорі, на зруйнованому монголами у 1240 р. городищі знайдено наруч, який складався з двох трубчатих, з'єднаних шарнірами частин, які закривалися на руці за допомогою двох ремінців і двох пряжок. Монголи носили панцирі, так звані “хатагу дегел” та “чаргах”, коли на м'які матеріали (шкіру, хутро, цупку тканину) кріпилися або одягалися сталеві пластини-нагрудники (“кюрче”), наплічники та інші елементи. Важка монгольська кіннота носила “куяки” – пластинчаті панцири на м'якій основі з випуклих пластин з отворами по краях. Такі панцири були

¹⁹⁵ Леонтій Войтович. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету “Львівська політехніка”*. № 571. Держава та армія. (Львів, 2006), 89–93.

двох типів: лямелярні (з дрібних пластин) та ламінарні (з великих). Нагрудники та наспинники з'єнувалися боковинами довжиною до бедер, і зщеплювалися між собою на плечах і на боці. Плечі захищали спеціальні наплечники, довгий поділ для захисту бедер мав вирізи для посадки в сідлі¹⁹⁶. Типи таких панцирів були ефективними і порівняно дешевшими за європейські.

Оцінивши достоїнства руських кольчуг, монголи з рубежу XIII ст. перейшли до поєднання кольчужного плетення з ляменарними доспіхами, замінивши ремінні з'єднання на кільцеві. У XIV ст. кільчатопластинчатий панцир став основним¹⁹⁷. Не виключено, що він вперше з'явився таки на Русі як спроба поєднання монгольських досягнень із звичною практикою. Монголи застосовували і повністю шкіряні доспіхи переважно з шкіри буйволів¹⁹⁸. В домонгольський період у руських військах коні не мали спеціального захисту. Данило Романович першим ввів “личини” (металеві налобники) і шкіряні „кояри”, запозичивши їх від монголів. За Лева Даниловича захист коней став звичним. Шкіряні „кояри” повністю захищали круп коня, а „личини” – голову. “...бъша бо кони в личинах и в коярах кожаных”¹⁹⁹. Великий комплекс по переробці шкіри, знайдений у Львові, може бути одним із свідчень цієї гігантської роботи по переозброєнні війська, яка проводилася Левом Даниловичем²⁰⁰.

Вражаючі успіхи монгольських лучників показали значення ручної стрілецької зброї. З'явилися самостріли-арбалети, які давали змогу досягнути більшої ефективності при менших тренуваннях. Самостріл був вдосконаленим луком з тятивою і ложем посередині. Впираючись ногами в землю або в стремана, стрілець натягував руками тятиву, зчіплюючи її з зацепом (горіхом). Під час пострілу гачок (колінчатий ричаг) виходив із заглиблення горіха, останній повертаючись (ранні горіхи не мали стрижня осі обертання), відпускав тятиву і зчеплений з нею болт (кований багатогранний наконечник), який мав значно більшу пробивну силу ніж стріла. В Ізяславі на руїнах 1240 р. знайдено найстаріший в Європі поясний гачок для натягування самостріла-арбалета. Судячи із численних знахідок арбалетних стріл експедицією Михайла Рожка в Уричі, цей вид зброї при обороні галицьких фортець використовувався часто²⁰¹. Схоже, також, що від монголів були запозичені конструкції сагайдаків-колчанів у вигляді більш простих коробок-пеналів з ба-

¹⁹⁶ Михаил Горелик, Искандер Измайлов. Вооружение. *История татар с древнейших времен*. Т. 3, 402–403.

¹⁹⁷ Там же, 403.

¹⁹⁸ Книга Марко Поло. (Алма-Ата, 1990), 81.

¹⁹⁹ Ипатьевская летопись, 814.

²⁰⁰ Роман Багрий. Раскопки во Львове. *Археологические открытия за 1980 г.* (Москва, 1981), 226–227; Леонтій Войтович. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович. *Вісник Національного університету „Львівська політехніка”*. № 502. Держава та армія. (Львів, 2004), 13–18; Володимир Войнаровський. *Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст.* (Львів, 2014), 191–238.

²⁰¹ Михайло Рожко. Зброя дальнього бою стародавньої Тустані (наконечники стріл лука та самостріла (арбалета). *Записки НТШ*. Т. 244. (Львів, 2002), 287–311.

гатими декораціями²⁰². Причому луки та сагайдаки стали елементом озброєння кінних лицарів (“... и стрѣлы ... златомъ оукрашена”²⁰³). Монголи продемонстрували також ефективність у ближньому бою такої зброї як булави, кістені та шестопери²⁰⁴.

Тому у 1253 р., побачивши військо Данило Романовича “Нѣмци же дивашеса шроужью Татарьскомоу, бѣша бо кони в личинахъ и в коарѣхъ кожаныхъ и людье во ярыцѣхъ и бѣ полковъ его свѣтлость велика ѿ шроужья блистающаса”²⁰⁵. Схоже, що елітна частина війська носила монгольські панцири з лакованими пластинами²⁰⁶.

Щоб протистояти монголам, потрібно було працювати не тільки над озброєнням, але й над постійною бойовою підготовкою не лише дружини та боярських “списів”, але й ополчення. Не маючи змоги виставити рівноцінне кінне озброєння, князь пішов на організацію лінійної піхоти, яка б не боялася кавалерійських атак та лучників. Для цього захисне озброєння піхотинців мусило включати достатньо сильне бронювання. Самі ополченці не могли б себе так забезпечити, тому їх озброєння відбувалося (зрештою подібно як і у монгольській армії) коштом князівської скарбниці. Але сама скарбниця в розореній державі не мала багато джерел поповнення, тому перевага віддавалася більш дешевим монгольським зразкам. Така лінійна піхота мусила часто збиратися на тренування, причому затрати на проведення цих заходів також мусив брати на себе княжий скарб. А це, в свою чергу, змусило князя вживати надзвичайні заходи для повернення до відання княжого скарбу соляних копалень (сіль була важливим предметом експорту), вдатися до широкої практики захоочення німецьких колоністів, караїмів та вірмен в опустілі та новозасновані міста, надання їм привілеїв та дозволів на відкриття своїх храмів. Також сприяливим виявився наплив біженців із східних регіонів, які більше постраждали від монголів²⁰⁷. “видивъ же се кнѣзь Данило како Боу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывати . приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь . иноязычники . и Лахы и дахоу днѣ и во днѣ и оуногы . и мастерѣ всацци бѣжахоу ис Татарь . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и мѣди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша дворы . шкрѣть краѣ поле села”²⁰⁸.

Це були заходи потрібні, ефективність яких довела галицько-волинська піхота, витримавши у 1257 р. атаки важкої ординської кінно-

²⁰² Наталья Малиновская. Колчаны XIII–XIV в. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей. *Города Поволжья в средние века*. (Москва, 1974), 132–175.

²⁰³ Ипатьевская летопись, 814.

²⁰⁴ Михаил Горелик. *Армии монголо-татар X–XIV веков. Воинское искусство, оружие, снаряжение*. (Москва, 2002), 66–67.

²⁰⁵ Ипатьевская летопись, 814. Древньотюркське *ярик*, *ярак* означає *пластинчатий панцир* (Алексей Пауткин. Летописный портрет Даниила Галицкого: литературное заимствование, живописная традиция или взгляд очевидцы? *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 1(7). (Москва, 2002), 74.

²⁰⁶ Александр Юрченко. Русский князь на монгольском пиру, 255.

²⁰⁷ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. Король Данило Романович. (Львів, 2013), 168–174.

²⁰⁸ Ипатьевская летопись, 843.

ти під стінами Володимира. Мужність та стійкість такого піхотинця-ополченця, що був “простий чоловік”, зафіксована Галицько-Волинським літописом²⁰⁹.

Насичуючи своє військо кінними та пішими стрільцями, князь став широко запроваджувати металеву артилерію. Станкові каменемети-самостріли (на чотирьох опорах з дерев'яною станиною) могли метати камінь “в підйом людини” (бл. 50 кг) і запальні суміші. Ці каменемети зображені на мініатюрі Голіцинського Лицьвого зведення XVI ст., яка ілюструє облогу монголами Володимира на Клязмі. Візантійські та арабські каменемети мали прицільну дальність 80-120 м, китайські – 75-150 м. Для метання важчих каменів та запальної суміші використовувалися “пороки” – механічні парателли. Така машина була реконструйована і випробувана Анатолієм Кірпічниковим та Віктором Абрамовим. Її вдосконалення привело до появи пороків пращового типу з противагами. Натяжні каменемети досягали 8 м висоти, важили до 5 т і метали каміння вагою більше ніж 60 кг. Обслуга такої машини налічувала 50-250 осіб²¹⁰. Важка каменеметна артилерія використовувалася для руйнування стін, збиття заборол і запалення внутрішніх будов. Під час облоги руських міст монголи ставили 12-32 пороки, не залишаючи надій захисникам²¹¹. Крім настільної артилерії монголи широко застосовували навісну, яка металала через стіни запальні снаряди.

У Галицькій та Волинській землях добре знали про металеві машини настільні і навісні і до монголів²¹², про що свідчать перш за все багаторядні лінії оборони, але під впливом ординців металеві артилерія стала повноцінним родом війська. Данило Романович першим застосував мобільні металеві машини (монголи запозичили у тангутів невеликі катапульти, які встановлювалися у сідлах верблюдів і метали каміння завбільшки в кулак; ці катапульти могли повертатися навколо своєї осі²¹³). Монголи продемонстрували виняткову ефективність швидких маршів, використовуючи для цього 3–5 коней для вершника. Данило Романович продемонстрував подібне вміння. Можливо, що його військо теж використовувало по кілька коней на вершника, а також перевозило кіньми на марші і піхоту. У 1244 р. його військо з обозом та металевими машинами за день пододало 60 км від Холму до Любліна²¹⁴, що можна вважати феноменальним досягненням. Темп і можливості маршу в першу чергу залежать від ваги озброєння, амуніції і переносимих вантажів. Сумарно вантажі вагою більше 21 кг

²⁰⁹ Ярослав Исаевич. Культура Галицко-Волынской Руси. *Вопросы Истории*. (1975), № 1, 106.

²¹⁰ Сергей Школяр. *Китайская доогнестрельная артиллерия*. (Москва, 1980), 158–203.

²¹¹ Анатолий Кирпичников. *Военное дело на Руси*. (Ленинград, 1976), 76.

²¹² Ігор Возний, Андрій Федорук. Ознайомлення земель південної периферії Галицької Русі з використанням каменеметальних машин. *Вісник національного університету “Львівська політехніка”*. № 724. Держава і армія. (Львів, 2012), 36–48.

²¹³ Анатолий Терентьев-Катанский. *Книжное дело в государстве тангутов*. (Москва, 1981), 110–111.

²¹⁴ Ипатьевская летопись, 784.

роблять піхотинця малоприсадилого для довгого маршу. Піші колони здатні підтримувати темп 4–5 км/год (без вантажу – 4,5–5 км/год, з вантажем до 21 кг – 3,8–4 км/год, по мокрому бездоріжжі – 2 км/год). Через кожні 50 хв. маршу потрібен короткий привал тривалістю до 10 хв., причому перший привал потрібно робити швидше – через 30 хв. маршу. Під час першого привалу усуваються всі несправності і незручності, які заваджають пересуванню. Після подолання 18–20 км призначається великий привал з прийняттям їжі і перепочинком тривалістю 2–3 год., але не менше 2 годин. Нічліг призначається після подолання не менше 32 км і повинен тривати не менше 12 год. Нормальний денний перехід до 42 км, форсований – 50–60 км після якого наступний марш відповідно потребує зменшення темпу. Кінні марші також не дозволяли дотримувати швидкості більшої за 6 км/год, позаяк потрібно було орієнтуватися не тільки на швидкість в’ючних коней, але й бойового охоронення, яке мусило рухатися в доспіхах, тоді як основне військо йшло без захисного спорядження²¹⁵.

Пошуки виходу: коаліція. Але власними силами позбутися монгольської зверхності, не кажучи про відновлення імперії Русь, було неможливо. Монгольське вторгнення 1240–1242 рр. застало Європу зненацька і викликало шалену паніку, яка не втихла після несподіваного відходу нападників, причин якого ніхто не зрозумів. “Роки грози” (1241–1245) були особливо тривожними²¹⁶. Навіть два непримиренних суперники – імператор Священної Римської імперії Фрідріх II Гогенштауфен та римський папа Інокентій IV готові були піти на примирення, щоб зосередити всі сили на боротьбі з напастю, яка навалилася на християнський світ. Вмілий політик, Інокентій IV при цьому намагався тримати ініціативу в своїх руках. Виходець з генуезького нобілітету (у світі Сінібальдо Фієска, граф Лаваньї), він оперував докладною інформацією зі сходу. Тому на Вселенському соборі, зібраному у Ліоні, одним з головних питань стало питання організації оборони проти монголів. Собор 17 липня 1245 р. прийняв рішення організувати охорону шляхів можливого наступу монголів, будувати засіки і фортеці, інформуючи папу про всі переміщення монголів²¹⁷.

Європейські правителі навіть боялися вступати в переговори з монголами: “було би вбивством висилати послів до тих неприятелів християнства, що викликають тривогу”²¹⁸. Прибулий з Русі ієрарх Пе-

²¹⁵ Леонтій Войтович. Війна і військове мистецтво. *Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. Від початків військової організації до професійних найманих армій. (Харків, 2017), 13.

²¹⁶ Див.: Bezzola G. A. Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen. – Bern–München, 1977.

²¹⁷ Див.: Davide Bigalli. *Tartari el l'Apocalisse. Ricerche sull'escatologia in Adamo March y Ruggero Bacono*. (Firenze, 1971); Jerzy Strzelczyk. *Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Bitwa legnicka. Historia i tradycja*. Pod red. W. Korty. (Wrocław–Warszawa, 1994), 60–61.

²¹⁸ Heinrich Dörrie. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr.

тро²¹⁹, якого західні джерела трактують архиєпископом, пояснив на Ліонському соборі, що монголи приймають і відпускають послів²²⁰. Папа вирішив негайно скористатися такою можливістю і відправив різними шляхами відразу чотири місії: Лаврентія з Португалії, Андре де Longjumeau, Джованні ді Пано Карпіні та Асцеліна, які навесні 1245 р. покинули Ліон²²¹. Крім бажання розпізнати глибше нового ворога, папа хотів до кінця виявити можливість прийняття монголами християнства²²². Місії підтвердили те, що сказав у Ліоні руський ієрарх Петро: монголи прагнуть світового панування і підпорядкування Риму²²³.

Позицію монголів щодо самого папи викладено в посланні великого каана Гуюка від 3–11 листопада 1246 р. (останні дні джамада-аль-ахар року 644): “Ти сам на чолі королів, всі разом без винятку, прийдіть запропонувати нам службу і покору. З того часу ми будемо вважати вас підкореними. І якщо ви не підете за Божим велінням і будете противитися нашим наказам, то ви станете ворогами”²²⁴. Незважаючи на постійні пошуки порозуміння та надії, які спричинила інформація, що Сартак, старший син і спадкоємець Бату, є християнином²²⁵, папа працював над організацією “санітарного кордону” з християнських держав вздовж своєї лінії фронту, якою вважалися межі Орди. Посланцеві французького короля Людовика IX францисканцю Гійому де Рубруку, який у 1253 р. прибув до Сартака, даруючи йому Свангеліє, Псалтир, кадило і Розп’яття, монгольський оглан відмовив у розмові, відіславши до батька, а його секретар Колка, християнин-несторіанин, заявив монахам: “не смійте говорити, що наш пан християнин, він монгол”²²⁶. Монголи вірили, що їх Тенгри (Небо) – верховний Бог всіх

Julianus OP ins Uragebiet (1234|5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über de Tartaren. *Notizen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*. I. Philol.-Hist. Kl. Jg. 1856. (Göttingen, 1956), 186.

219 Про його відношення до князя Данила Романовича див.: Іван Паславський. *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.)*. Дослідження з історії європейської політики Романовичів. (Львів, 2009); Його ж. Хто був ініціатором русько-римського зближення у 40-х роках XIII століття: Данило Романович чи Інокентій IV. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 153–172.

220 Jerzy Strzelczyk. *Stolica Apostolska*, 63.

221 Martiniano Roncaglia. Frère Laurent de Portugal OFM et sa légation en Orient (1245–1248 env). *Boclettino della Badia greca di Grottaferrata*. (1853), nr 7, 33–34; Józef Umiński. *Niebezpieczeństwo tatarskie w połowie XIII wieku a papież Innocenty IV*. (Lwów, 1922), 74–89; Gregory Guzman. Simon of Saint-Quentin and the Dominican mission to the Mongol Baiju: a reappraisal. *Speculum*. Vol. 46. (1971), 232–249; Gian Andri Bezzola. *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220–1270): ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen*. (Bern–München, 1977), 119–125.

222 Jerzy Strzelczyk. *Stolica Apostolska*, 61.

223 Ibidem, 64.

224 Див.: Lea letter du Grand Khan Güyük a Innocent IV. *Revue de l’Orient Chrétien*. 3-e serie. Vol. 23. (Paris, 1922–1923); Джіованні дель Пано Карпіні. *История Монгалов. Джіованні дель Пано Карпіні. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны*. Пер. А. И. Малеина. (Москва, 1957), прим. 217.

225 Александр Майоров. Лист римського папи Інокентія IV золотоординському ханові Сартаку. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 173–186.

226 Гильом де Рубрук. *Путешествие в Восточные страны. Джіованні дель Пано Карпіні. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны*, 114–115.

народів, що тією чи іншою мірою вірили в нього через своїх богів, тому підтримували всі релігії. Сартак, оточення якого склали несторіани і улус якого охоплював князівства Північно-Східної Русі, більше схилився до християнства, але назвати його християнином можна було тільки умовно²²⁷. Надії, звичайно були, вони відображені й у джерелах, де папські інформатори часто видавали бажане за дійсне, реально ж монгольська еліта залишалася прагматично монгольською і продовжувала політику завоювання світу, яке начебто *Тенгри* доручив Чингіз-хану²²⁸. Папа теж був реальним політиком і після місії Гійома де Рубрука готував хрестовий похід проти монголів. Проте його не вдалося реалізувати ці плани через постійні конфлікти з імператором Фрідріхом II, а також ставлення європейських володарів, які не бачили перспективи далі власних кордонів²²⁹.

Боротьба за Австрійську спадщину, яка грозила перетворенням у велику війну між центральноєвропейськими монархами, занепокоїла папу, який вважав, що продовження конфлікту може закінчитися підпорядкуванням цих християнських держав монголам²³⁰. Папа наполегливо шукав компромісу, намагаючись об'єднати християнські держави спільною ідеєю²³¹. Ці зусилля привели до компромісу в

²²⁷ Василий Бартольд. Мусульманские известия о Чингидах-христианах. *Записки Восточного отделения Императорского археологического общества*. Т. 6. (Санкт-Петербург, 1891), 330–331.

²²⁸ Див.: Юрий Сочнев. Христианство в Золотой Орде в XIII в. *Из истории Золотой Орды*. (Казань, 1993), 107–118; Галина Галданова. Эволюция представлений о тэнгри (по текстам монголоязычных обрядников). *Средневековая культура Центральной Азии: письменные источники*. (Улан-Удэ, 1995), 94–107; Иван Белозеров. К вопросу о восприятии чужих религий монголами времен империи (XIII в.). *Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии*. Т. 2. (Улан-Удэ, 2000), 32–40; Николай Абаев, Владимир Фельдман, Любовь Хортек. “Ак чаян” и “тэнгрианство” как духовно-культурная основа кочевнической цивилизации тюрко-монгольских народов. *Мир Центральной Азии. Культурология. Философия. Источниковедение*. Т. 3. (Улан-Удэ, 2002), 23–31; Наталья Аюрова. Религиозная ситуация в Великой Монгольской империи. *Чингиз-хан и судьбы народов Евразии*. (Улан-Удэ, 2003), 409–413; Прокопий Коновалов. Культ Мунхэ Тэнгри у средневековых монголов и его истоки. *Чингизхан и судьбы народов Евразии*. (Улан-Удэ, 2003), 423–433; Турсун Султанов. *Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть*. (Москва, 2006); Юлий Дробышев. Мандат Неба в руках монголов. *Vasileus: сборник статей, посвященный 60-летию В. В. Васильева*. (Москва, 2007), 137–156; Александр Юрченко. *Хан Узбек: между империей и исламом. Структуры повседневности. Книга-конспект*. (Санкт-Петербург, 2012), 40–45, 64–100.

²²⁹ Józef Umiński. *Niebezpieczeństwo Tatarskie*, 92.

²³⁰ *Vetera monumenta nistorica Hungariam sacram illustrantia*. Ed. A. Theiner. T. 1. Nr 431. (Romae, 1859), 227; Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selecte / Ed. Carl Rodenberg. *Monumenta Germaniae Historica*. Vol. 3. Nr. 273. (Berlin, 1894), 238; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Vol. 5. Bd. 1. Nr 20. Ed. Gustavus Friedrich. (Prague, 1907), 57–58.

²³¹ Див.: Józef Umiński. *Niebezpieczeństwo Tatarskie w polowie XIII w. i Papież Innocenty IV*. (Lwów, 1922); Ferdinando Podestá. *Papa Innocenzo IV*. (Milano, 1928); Gerda von Puttkamer. *Papst Innocent IV*. (Münster, 1930); Paolo Sambin. *Problemi politici attaverso lettere inedite Innocenzo IV*. (Venetia, 1955); Leonardo Pisanu. *Lattività politica di Innocenzo IV e i Franciscani (1243–1254)*. (Roma, 1969); Alexandr Avenarius. Tatari ako problem byzantskej politiky a dyplocacie. *Historicky časopis*. Т. 32. Čs. 6. (1984), 849–863; Георгий Рошко. Иннокентий IV и угроза татаро-монгольского нашествия: послания Папы Римского Даниилу Галицкому и Александру Невскому. *Символ*. № 20. (Париж, 1988), С. 112–113; Alberto Melloni. *Innocenzo IV: la concezione e l'esperienza della cristiana come regimen unius personae*. (Genoa, 1990); Peter Jackson. *The Seventh Crusade, 1244–1254. Sources*

австрійському питанні²³², у якому всі сторони отримали певні компенсації, в т. ч. і претендент Роман Данилович. Останній отримав Новоградське князівство як литовський лен після прийняття християнства правителем Литви Міндовгом і завершення конфронтації союзом Литви з Галицько-Волинською державою, скріпленим наприкінці 1253 р. шлюбом Шварна Даниловича з донькою Міндовга²³³. Для курії був важливим тісний союз між руськими князями, головним з яких бачився Данило Романович, Литвою та польськими князями²³⁴, до якого мали приєднатися угорський та чеський королі й Тевтонський орден. Загроза монгольського завоювання відсунула на дальший план і боротьбу з пруськими язичниками, з якими воював Тевтонський орден. Тому ще в листопаді 1247 р. Інокентій IV відіслав легата до Пруссії з дорученням досягнення миру з тамтешніми вождями. У 1249 р. після взаємних поступок мир укладено в Крістбурзі²³⁵.

У війні з пруссами брали активну участь також волинські та мазовецькі князі. Ці походи проти пруського племені *ятвягів*, сусідів Дорогичинського князівства Волинської землі, велися постійно впродовж всього правління короля Данила. *Ятвяги* не входили до пруського об'єднання. Розрізнені, на чолі з родовими старшинами, ятвязькі общини навряд чи творили серйозну небезпеку для Волині. Просто їх землі, заповнені лісами, багатими хутровим звіром, приваблювали сильніших сусідів. Хутра, мед та віск – предмети експорту, які можна було отримати у вигляді ятвязької данини. За цих умов участь в хрестовому поході проти балтійських язичників була вдалою підставою для експансії в цьому напрямку. До того ж, потрібно було випередити можливих конкурентів. Особливо великим і вдалим був похід 1253 р.²³⁶ Але монгольська загроза і тут диктувала свої умови. Щоб усунути протиріччя між союзниками з цього приводу, у 1254 р. було укладено угоду між королем Данилом Романовичем, мазовецьким князем Земовитом та віце-магістром Тевтонського ордену Бургардом фон Хорнхаузенем, за якою розділено права на ятвязькі землі (третину з них мали поділити король Данило з князем Земовитом)²³⁷. Угода укладена якраз тоді, коли Інокентій IV розпорядився почати заклик до хрестового походу проти монголів у Пруссії та Лівонії²³⁸.

Проголошення Інокентієм IV хрестового походу проти монголів, учасники якого отримували ті ж духовні привілеї, що й учасників по-

and Documentis. (Oxford, 2009).

²³² Jörg K. Hoensch. *Přemysl Otakar II. von Böhmen. Der goldene König*. (Graz–Wiedeń–Köln, 1989), 44–48, 112–120.

²³³ Ипатьевская летопись, Стб. 830.

²³⁴ Oskar Halecki. *Diplomatie pontificale et activite missionnaire en Asie aux XIII-e – XIV-e siècle. Congrès international des sciences historiques. Rapports II: Histoire des continents*. (Wien, 1965), 5–32.

²³⁵ Олександр Масан. Крістбурзький договір 1249 р. (Переклад і коментар). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії*. Т. 2. (Чернівці, 1996), 74–85.

²³⁶ Микола Котляр. *Воєнне мистецтво Давньої Русі*. (Київ, 2005), 334–342.

²³⁷ *Codex diplomaticus Poloniae*. Ed. Leon Ryszczewski, Antoni Muczkowski. Vol. 3. (Varsaviae, 1858), nr 30.

²³⁸ *Preussisches Urkundenbuch*. Т. 1. Ed. Rudolf Philippi. Nr. 289. (Königsberg, 1882), 216–217.

ходів до Святої землі, згідно з буллою від 14 травня 1253 р.²³⁹, відбулося вже під час реальної загрози повторного монгольського вторгнення. Папські заклики були звернені до лицарів Русі, Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії²⁴⁰, в чому М. Грушевський слушно вбачав реакцію на прохання галицько-волинського князя²⁴¹. Шукаючи союзників не тільки серед західних володарів, Данило Романович активно контактував з іншими князями руських земель. Тому його наміри було неможливо довго утримувати у секреті.

Але Данило Романович, уважно слідкуючи за подіями в улусі Джучі, очікував повідомлення про смерть Бату, яка звільнювала його від присяги, даної цьому володареві. Крім того прогнозувалася наступна боротьба за його спадщину. Данило Романович запозичив у монголів не тільки кращі сторони їх військової системи та озброєння. Він добре володів інформацією про події в Орді. Бату вже давно важко хворів²⁴². Саме тому він не поїхав на курултай у 1251 р., доручивши своєму братові Берке таку важливу справу як посадження на престол в Каракорумі свого соратника Менгу. Можливо, що хвороба утримала його і від боротьби за престол великого каана. Боротьба за спадщину Бату фактично розпочалася ще за його життя²⁴³. Тому, очікуючи смерті володаря улусу Джучі, Данило Романович не спішив і з коронацією.

Переговори з римською курією щодо прийняття корони залишаються дискусійними²⁴⁴. Можна погодитися з висновком О. Майорова, що вони проходили у порозумінні з Нікейською імперією, яка вела перемовини з Римом, обіцяючи в обмін на ліквідацію Латинської імперії визнати церковну зверхність Риму. Не виключено, що окремі моменти узгоджувалися з візантійським імператором Іоаном Ватацом через посередництво угорського двору. Там активно підтримувала візантійські потуги дружина Бели IV. Королева Марія була донькою нікейського імператора Федора Ласкаріса, наступник якого Іоан Ватац був мужем

²³⁹ *Dokumenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)*. Vol. 1. Collegit introductione et adnotationibus auxit p. Anastasius G. Welykyj. Nr 32. (Romae, 1953), 43–45.

²⁴⁰ *Historica Russiae Monumenta et antiquis exterarum gentium arcivis et bibliothecim deprompta ab A. I. Turgenio* (Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургенева). Nr 88. (Petropli, 1841), 81; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuania Gentium Finitimarium Historiam illustrantia*. Hrsg. von Augustin Theiner. Bd. 1. (Osnabrück, 1969), nr 107.

²⁴¹ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 72.

²⁴² За сeldжудьким хроністом Ібн Бібі (+ 1272) уже в 1242 р. у Бату стався параліч, напевно частковий, після чого він хворів (Владимир Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. (Москва–Ленинград, 1941), 65.

²⁴³ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана*, 101, 104, 113–114; Його ж. Остання еміграція, 91.

²⁴⁴ Найновіші дослідження див.: Іван Паславський. *Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття*. (Львів, 2003); Його ж. Політика римської курії щодо Галицько-Волинської держави за понтифікатів Інокентія IV та Олександра IV. Порівняльний аналіз. *Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП*. № 1–4 (20–23). (Львів, 2010), 18–24; Олександр Майоров. Між Нікеєю та Римом: коронація Данила Романовича у світлі зовнішньої політики і династичних зв'язків галицько-волинських князів. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 189–198.

її старшої сестри Ірини. Королева Марія була також племінницею матері Данила Романовича. А Єфросинія-Анна теж була причетною до цих подій, бо схилила сина до прийняття корони та унії²⁴⁵. Однак, виходячи з віддалі між Нікеєю, Секешфегерваром та Холмом, складності комунікацій з новою столицею Візантії та часу, необхідного для обміну інформацією, можна стверджувати, що всі ці погодження могли носити дуже загальний характер.

Головними мотивами Данила Романовича виступали не візантійські інтереси, а власні. Не бажаючи миритися з роллю покірного монгольського васала, Данило Романович різко перейшов до тісних контактів із Західною Європою, щоби знайти твердих союзників для боротьби з ординською зверхністю²⁴⁶. Як васал правителя улусу Джучі, Данило Романович не мав права приймати будь-які корони чи титули від інших володарів²⁴⁷. Такий акт міг означати тільки одне: повну відмову від ординської залежності. Причому титул, прийнятий Данилом Романовичем, „світлішого короля Русі” – однозначно свідчив про претензії на всю колишню Русь. Бату був ханом (тобто королем) Золотої Орди і васалом каана (імператора) Монголії. Прийняття його васалом королівської корони від римського папи не тільки означало розрив васальних стосунків, але й в очах європейських володарів зрівнювало колишнього васала з його сюзереном²⁴⁸. Якби у Римі вирішили просто коронувати Данила Романовича галицькою короною, його іменували б „rex Galiciae” чи „rex Galiciae et Lodomeriae” як титулувався з 1206 р. Андрій II²⁴⁹.

Але у події втрутилися інші чинники. Данило Романович розраховував на союз з суздальськими Мономаховичами, скріплений у 1251 р. шлюбом доньки Данила Романовича Анастасії²⁵⁰ з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославовичем²⁵¹. Старший брат Андрія Олександр Невський приймав папських послів ще у 1248 р.²⁵² До нього

²⁴⁵ Олександр Майоров. Між Нікеєю, 193–198.

²⁴⁶ Іван Крип'якевич. Галицько-Волинське князівство, 128.

²⁴⁷ Леонтій Войтович. Королівство Русі: реальність і міфи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. (Дрогобич, 2003), 63–71; Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. (Львів, 2003), 24–29; Його ж. Король Данило Романович: Загадки і проблеми. *Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті*. (Львів, 2006), 34–49; Його ж. Король Данило Романович. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 6. (Львів, 2007), 7–44; Його ж. Король Данило Романович: Загадки та дискусії. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. *Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова*. (Київ, 2007), 383–403; Його ж. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогоичинь 1253*. (Івано-Франківськ, 2008), 4–17.

²⁴⁸ Мелетій Михайло Войнар. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу. *Analecta ordinis S. Basilii Magni*. Vol. 2 (8). Fasc. 1–2. (Romae, 1954), 105–118.

²⁴⁹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. György Fejer. T. 3. Vol. 1. (Buda, 1829), 31–32.

²⁵⁰ Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. (Poznań–Wrocław, 2002), 147–153.

²⁵¹ Никоновская летопись. Ч. 2, 137–138.

²⁵² Вера Матузова, Владимир Пашуто. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому. *Studia historica in honorem Hans Krungs*. (Tallin, 1971), 136–138. Спроби довести, що

було скеровано й заклик до хрестового походу. Але Олександр Ярославович, будучи невдоволеним своїм місцем в ієрархії руських князів (зокрема, вищим становищем молодшого брата) і не довіряючи перспективі зближення із Римом та Заходом, обрав інший вектор політики. На початку 1252 р. він виїхав до Орди²⁵³. Після цього оглан Сартак, улусу якого була підпорядкована Північно-Східна Русь, послав проти Андрія Ярославовича каральну експедицію на чолі з еміром Неврюєм²⁵⁴. 24 липня 1252 р. монгольське військо Неврюя розгромило військо князя Андрія Ярославовича. Він змушений був утікати до Швеції разом із дружиною, якій ледве вдалося вибратися з Володимира на Клязьмі²⁵⁵. Можливо, монголи мали окреме завдання захопити доньку Данила Романовича. Ярлик на велике володимирське княжіння отримав Олександр Ярославович. Саме це дає підстави пов'язувати похід Неврюя із поїздкою князя до Бату²⁵⁶. Спроби виправдати або спростувати цей вчинок Олександра Ярославовича виглядають кволо²⁵⁷. Ще більш не-

папські булли були адресовані не Олександру Ярославовичу, а іншому князеві, переконливо спростував: Антон Горський. Два “неудобных” факта из биографии Александра Невского. *Александр Невский и история России*. (Новгород, 1996), 64–66.

²⁵³ Антон Горський датував цю поїздку початком 1253 р. й відніс до цього ж року всю наступну кампанію (Антон Горський. *Москва и Орда*. (Москва, 2003), 33–35).

²⁵⁴ У сучасній російській науково-популярній літературі його прийнято ототожнювати з Олександром Невським (*Неврюй* як похідне від *Неви*). Насправді, *Неврюй* походить від тюркського *невре* – *правдивий*.

²⁵⁵ Лаврентьевская летопись, 473; Новгородская третья летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 3. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1879), 304–305, 578; Софийская первая летопись. *Там же*. Т. 5. (Санкт-Петербург, 1851), 186–187; Софийская первая летопись старшего извода. *Там же*. Т. 6. Вып. 1. (Москва, 2000), 327–328; Воскресенская летопись. *Там же*. Т. 7. (Москва, 2001), 159–160; Никоновская летопись. Ч. 2, 138–139; Тверский летописный сборник. *Там же*. Т. 15. (Санкт-Петербург, 1863), 32; Ермолинская летопись. *Там же*. Т. 23. (Санкт-Петербург, 1910), 83–84; Московский летописный свод конца XV века. *Там же*. Т. 25. (Москва–Ленинград, 1949), 141–142; Вологодско-Пермская летопись. *Там же*. Т. 26. (Москва–Ленинград, 1959), 86; Юрий Бегунов. Александр Невский и Русская государственность. Хронология жизни и деятельности Александра Невского. *Князь Александр Невский и его эпоха*. (Санкт-Петербург, 1995), 97–108; Александр Дегтярев. *Избранные труды по русской истории*. Т. 2. (Москва, 2008), 234–237.

²⁵⁶ Андрей Экземплярский. *Великие и удельные князья в татарский период с 1238 по 1505 г.* Т. 1. (Санкт-Петербург, 1889), 26–27, 34–35; Арсений Насонов. *Монголы и Русь. История татарской политики на Руси*. (Москва–Ленинград, 1940), 33; Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. (Москва, 1950), 272; Лев Черепнин. *Образование русского централизованного государства*. (Москва, 1960), 198; Вадим Каргалов. *Внешинополитические факторы развития феодалной Руси*. (Москва, 1967), 145–146; Игорь Греков, Фёдор Шамагонов. *Мир истории. Русские земли в XIII–XV веках*. (Москва, 1986), 86–88; Джон Фенел. *Кризис средневековой Руси. 1200–1304*. – (Москва, 1989), 147–149; Татьяна Джаксон. Александр Невский и Хакон Старый: обмен посольствами. *Князь Александр Невский и его эпоха*. (Санкт-Петербург, 1995), 137; Юрий Селезнев. Летописные сведения о боевых действиях Золотой Орды на территории Центрального Черноземья (XIII–XIV вв.). *Армия в истории России*. (Курск, 1997), 3–5; Юрий Кривошеев. *Русь и монголы: исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв.* (Санкт-Петербург, 1999), 237; Лев Гумилев. *Древняя Русь и Великая Степь*. (Москва, 2006), 456–457.

²⁵⁷ Антон Горський. Два “неудобных” факта из биографии Александра Невского. *Александр Невский и история России*. (Новгород, 1996), 64–68; Юрий Селезнев. “И жаловася Александр на брата своего...”: к вопросу о вокняжении Александра Невского в 1252 г. *Древняя Русь. Вопросы*

мічними сприймаються спроби довести, ніби Андрій Ярославович не піддався на “авантюру” Данила Романовича, а Бату хотів покарати його тільки через дрібні непорозуміння²⁵⁸.

Не випадало би виправдовувати вчинок Олександра Невського, будь-якими методами підганяючи його образ під Житіє, написане за канонами агіографічної літератури через відому потребу за цілком конкретних обставин. Князь Олександр Ярославович опинився перед вибором: кинутися у вир боротьби з монголами разом із братами, у союзі з Данилом Романовичем і за можливої підтримки європейських сусідів чи, навпаки, отримати вищу гідність від Бату і потужну монгольську підтримку проти внутрішніх і зовнішніх противників. Він розумів, що перший шлях ризикований, який обіцяє важку боротьбу з непевними наслідками, а у випадку перемоги принесе йому лише скромну позицію у тіні Данила Романовича та молодшого брата Андрія Ярославича. Князь обрав підтримку монголів. Не варто коментувати “легендарну” версію Льва Гумільова (1912–1992) про його побратимство з ханом Сартаком. Звичайно, Олександр (як і багато сучасників на чолі з папою Інокентієм IV) мав певні сподівання на Сартака як християнина. Але важливішим вважав усвідомлення того, що монголам досить самого васалітету руських князів за умови їх підпорядкування. Зайве гадати як розвинулися би події у випадку синхронності виступів Данила Романовича й Андрія Ярославовича за підтримки європейської коаліції, якщо б така справді склалася.

Поразка і підпорядкування монголам. Таким чином про наміри Данила Романовича ординці дізналися ще влітку 1252 р. Тому на початку 1253 р. улусбек Куремса (Журумиші) підступив до Кременця: “Потом же Коуремьса приде ко Креманцю и воева школо Креманца. Андрѣви же на двле боудоушоу швогда взываюшоуса королевъ есмъ швогда же Татарскимъ держащоу неправдоу во срѣци. Бѣ предасть в рouchи ѿ вномоу же рекшоу Батыева грамота оу мене есть. Шнѣм же болма возьярившимса на нь ѿ оубьен бѣи и срѣце его вырѣзаша и не оуспѣвшє ничто оу Креманца и възвратишаса во страны своя”²⁵⁹.

Після цього не залишалось нічого іншого як звернутися до папи про допомогу. Але, навіть за таких обставин вже після проголошення хрестового походу, у Кракові на зустрічі з папським легатом Опізо Данило Романович все ж вагався щодо прийняття королівської корони, побоюючись остаточного розриву з монголами до смерті Бату²⁶⁰. З тої ж причини коронація відбулася на далекому західному кордоні – у Дорогичині. Так Данило Романович намагався якомога довше зберегти її у таємниці від монголів²⁶¹. Тому коронація відбулася без великих

медиевистики. № 3(29). (Москва, 2007), 98–99; Его же. Вокняжение Александра Невского в 1252 г.: политические реалии и их отражение в русской письменной традиции. Там же. № 1(35). (Москва, 2009), 36–41.

²⁵⁸ Дмитрий Хрусталёв. *Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2012), 365.

²⁵⁹ Ипатьевская летопись, 829.

²⁶⁰ Иван Паславский. Коронация, 70.

²⁶¹ Схоже, що зовсім не розібрався в цих подіях Іскандер Ізмайлов, пишучи, що “Данило змушений був піти на деякі поступки папському престолу і прийняв королівський титул зимою 1253

урочистостей. Літопис дозволяє припускати, що на церемонії у Дорогичині були присутні брат короля – князь Василько Романович, син Лев Данилович і мазовецький князь Земовит Конрадович²⁶². Схоже, що на цій церемонії були також присутні краківський єпископ Ян Прандота та деякі інші ієрархи, які брали участь в краківських урочистостях з нагоди канонізації св. Станіслава²⁶³. Вважають, що сама коронація відбулося пізно восени 1253 р.²⁶⁴, узимку 1253/1254 р.²⁶⁵ чи на початку 1254 р.²⁶⁶

Поки ще жив Бату воєнні дії проти короля Данила вів Куремса. Знову виникає питання хто такий Куремса? Зрештою, як він насмілився напасти на Курем'янець і розправитися з його намісником, незважаючи на пайдзу чи грамоту правителя Золотої Орди? Чи був це Коренца монгольських джерел, емір улусбека Мауці, державець Придніпровського улусу²⁶⁷ – “пан усіх тих, хто поставлений на засаді проти усіх народів Заходу, щоб останні не напали на них зненацька”²⁶⁸? Чи, скоріше, Курумиші – син оглана Орду й племінник Бату²⁶⁹, володар окремого улуса на Правобережжі²⁷⁰, до якого відійшли володіння Мауці? Вірогідно, що *Куремса*, *Коренца* та *Курумиші* – одне ім'я в різних передачах. Звичайно, що для вторгнення Курумиші мусив отримати розпорядження самого правителя або особи, яка його заступала. Напевно, того ж Сартака, який послав рать Неврюя і фактично вже розпоряджався в Орді.

р” (*История татар с древнейших времен*. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XIV в. (Казань, 2009), 520).

²⁶² Ипатьевская летопись, 826–827.

²⁶³ Леонтій Войтович. “Подвійна” коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 9. Король Данило Романович. (Львів, 2015), 133–142; Його ж. Король Данило Романович: спроби фальсифікації портрету. *Чорноморський літопис*. Вип. 11. (Миколаїв: Чорноморський державний університет імені Петра Могили, 2016), 13–32.

²⁶⁴ Михайло Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *Записки НТШ*. Т. 41. (Львів, 1901), 36–37; Władysław Abraham. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. Т. 1. (Lwów, 1904), 133–134; Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś. 1194–1340*. (Warszawa, 1966), 143, 145; Борис Флоря. *У истоков религиозного раскола славянского мира (XIII в.)*. (Санкт-Петербург, 2004), 165; Іван Паславський. *Коронація, 70; Галицько-Волинська летопись. Текст. Коментарій. Исследование*. Сост. Николай Котляр, Вера Франчук, Андрей Плахонин. (Санкт-Петербург, 2005), 294.

²⁶⁵ Дмитрий Хрусталёв. *Северные крестоносцы*, 365.

²⁶⁶ Микола Чубатий. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки НТШ*. Т. 123–124. (Львів, 1917), 60; Володимир Пашуто. *Очерки*, 259. Враховуючи традиції приурочення подібних церемоній до великих релігійних свят, цю подію можна віднести до Різдва свят, які тоді співпадали у православних і католиків.

²⁶⁷ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*. (Львів, 2004), 16.

²⁶⁸ Джиованни дель Пано Карпини. *История монгалов*, 69.

²⁶⁹ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 2. (Москва–Ленинград, 1941), 42.

²⁷⁰ Герман Федоров-Давыдов. *Общественный строй Золотой Орды*. (Москва, 1973), 60–61; Ярослав Пилипчук. *Правителі золотоординських улусів Північно-Західного Причорномор'я середини XIII ст. Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 5. (Львів, 2006), 17.

Болохівські князі як нащадки Інгваревичів, прогнаних Романовичами з Луцька, відразу ж стали вірними васалами Курумиші²⁷¹. Тепер вони прагнули відвоювати дідівські землі. Ізяслав Мстиславич, якого свого часу вигнали з Києва, теж знайшов у них притулок. Тепер і він прагнув реваншу. Тому разом з болохівськими князями та з монгольською допомогою спробував, навіть, рушити на Галич²⁷². Курумиші не був готовим до такого розвитку подій, очевидно, що надій на швидку допомогу у нього не було, а власні сили були обмеженими, тож закликав Ізяслава Мстиславовича утриматися від походу.

Але нова війна з монголами розпочалася за не вигідних для галицько-волинських князів умов. Оголосивши хрестовий похід проти монголів, папа Іннокентій IV влітку 1254 р. довідався про посольство Сартака з повідомленням про прийняття ним християнства²⁷³. Посольство було відправлено у 1253 р., відразу ж після того як Сартаку стали відомі плани папи та Данила Романовича. Але посол, який називав себе священиком Іоаном і домашнім капеланом царя Сартака, потрапив до рук німецького і сицилійського короля Конрада IV і зміг продовжити свою місію лише після його смерті (21 травня 1254 р.). Лист Сартака знову відродив надію, посольство Рубрука ще не повернулося і папа не мав свіжої інформації, тому він з великим ентузіазмом 29 серпня 1254 р. звернувся до Сартака як “царя татар” (Tartarorum rex), “осяяного божественним світлом” (divino collustratus lumine)²⁷⁴. Папа навіть відправив місію в складі п’яти домініканців для поширення християнської проповіді серед монголів, але цю місію завернув з дороги Рубрук, який повертався з Монголії²⁷⁵. Однак лист Сартака досягнув свого: монгольському агенту, який, схоже, походив з Вірменії²⁷⁶, повірили і всі приготування до хрестового походу були призупинені. І лише після повернення Рубрука став зрозумілим реальний стан справ.

Монголи атакували і південні рубежі земель короля Данила, вторгнувшись у Середнє Подністрів’я до Бакоти. Коли монголи підійшли до Бакоти, посадник Мілей здав їм місто. Власне цей боярин ще раніше зробив спробу стати прямим ординським васалом, навіть прийняв до себе якогось баскака (вірогідно що у 1242–1244 рр.). Але тоді його схопив двірський Андрій і привів до Данила Романовича. Однак Лев Данилович поручився за боярина. Той отримав прощення та повернувся до Бакоти²⁷⁷. Тепер Мілей знову зрадив, віддавши монголам місто, яке контролювало основний шлях до Пониззя. Тому повернути Бакоту було дуже важливо²⁷⁸. Справившись з цим завданням, наприкінці 1254 р.

²⁷¹ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*, 99–101.

²⁷² Ипатьевская летопись, 829.

²⁷³ Александр Майоров. Лист римського папи Інокентія IV золотоординському ханові Сартаку, 173–186.

²⁷⁴ Odorico Raynaldus. *Annales ecclesiastici*. Т. 13. (Köln, 1692), 636.

²⁷⁵ Oscar Peschel. *Geschichte der Erdkunde*. (München, 1865), 158.

²⁷⁶ Berthold Altaner. *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts*. (Habelschwert, 1924), 138–140.

²⁷⁷ Ипатьевская летопись, 828–829.

²⁷⁸ Там же, 828–829.

Лев Данилович їздив в Угорщину до свого тестя Бели IV, напевно для підтвердження союзу²⁷⁹.

Взимку 1254–1255 рр. Лев Данилович очолив каральний похід у верхів'я Південного Бугу проти болоховських князів²⁸⁰. В поході взяв участь його молодший брат Шварн Данилович. Відтак, до 1257 р. внаслідок каральних експедицій галицьких князів Лева і Шварна Даниловичів було знищено більшість болоховських міст. Аналізуючи археологічні матеріали можна вважати, що болоховські князі вперто боронили свої міста і не бажали підпорядковуватися²⁸¹.

Докладно не відомо коли помер Бату. Вважають, що це трапилось у 1255/1256 р., правителю улусу Джучі було заaledве 48 років²⁸². Передчуваючи смерть, він відіслав сина Сартака у Каракорум до Менгу-каана. Зобов'язаний Бату престолом, Менгу затвердив Сартака правителем улусу Джучі. Але той не доїхав до своєї столиці, бо помер від отрути²⁸³. Причетним до цього був оглан Беркечар, але за цим стояв Берке, який після смерті Орду був найстаршим серед Джучидів²⁸⁴. Сартак загинув незадовго після смерті батька. Припускають, що це сталося у 1256 р.²⁸⁵

²⁷⁹ Там же, 830.

²⁸⁰ Там же, 838.

²⁸¹ Леонтій Войтович. Нащадки Чингіз-хана, 101–102.

²⁸² Василий Бартольд. Батый. *Бартольд В.В. Сочинения*. Т. 5. (Москва, 1968), 496–500; Мехемет-жан Сафаргалиев. *Распад Золотой Орды*. (Саратов, 1960), 46–47; Эустаце Докрей Филлипс. *Монголы. Основатели империи Великих ханов*. (Москва, 2003), 143 і т. д. Арабські автори датують смерть Бату 650 р. Х. (14.03.1252–2.03.1253): вже згаданий Ібн Бібі (Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов*. Т. 2, 67); єгипетський емір Рук-ед-Дін Бейбарс (1245–1325) (Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов*. Т. 1, 121); сирійський енциклопедист Енувейрі (1279–1333) (там же, 150); філософ, політик і дипломат Ібн Хальдун (+ 1406) (там же, 378), кайрський вчений Ель-Айні (1361–1451) (там же, 505–506). За Джувеїні (1226–1283), який від 1256 р. обіймав високі посади в адміністрації Хулагу, Бату відправив Сартака до Менгу у 653 р. Х (10.02.1255–29.01.1256). Поки Сартак прибув до ставки великого кааана, туди дійшла естафета із звісткою про смерть Бату. У тексті на місці конкретної дати пропуск (Там же. Т. 2, 22). За безсумнівною інформацією францисканця Гійома де Рубрука, Бату був живим ще у жовтні–листопаді 1254 р., коли дипломат заїхав до Сараю, повертаючись з Каракорума, – до того він зустрів по дорозі обоз Сартака, який рухався у Каракорум (Вильгельм де Рубрук. *Путешествие в Восточные страны. Джиованни дель Плано Карпини. История монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны*. Пер. А.И.Малеина. (Москва. 1957), 189). За перським хроністом Казвіні (1281/1282 – після 1344), Бату помер у 654 р. Х. (30.01.1256–18.01.1957) (Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов*. Т. 2, 91). Вільгельм де Рубрук зустрів Сартака десь наприкінці літа 1254 р., не пізніше початку вересня. Естафета обігнала оглана і принесла звістку про смерть Бату в Каракорум. Монгольські гінці пересувалися зі швидкістю 100–150 км на добу (Симон Уолкер. *Чингиз-хан*. Пер. с англ. А. И. Глебова-Богомолова. (Ростов на Дону, 1998), 35), а обоз оглана рухався “зі стадом великої і дрібної худоби, з дружинами і малими дітьми”. Виходячи з інформації Вільгельма Рубрука, смерть Бату слід датувати самим кінцем 1254 – початком 1255 р.

²⁸³ За Аль-Джуджані (1193 – після 1260), Сартак помер від хвороби шлунку (Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов*. Т. 2, 18–19).

²⁸⁴ Керопе Патканов. *История монголов по армянским источникам*. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1873), 87.

²⁸⁵ Андрей Юрганов. *Категории русской средневековой культуры*. (Москва, 1998), 166; Юрий Селезнёв. *Элита Золотой Орды*, 157–158.

Але ця дата теж непевна²⁸⁶. По смерті Сартака Менгу затвердив ханом молодшого сина Бату – Улакчі, доручивши вдові Бату Борақчин-хатун опікуватися ним до повноліття. Але і він незабаром помер (за Джувейні, того ж року, що і Сартак²⁸⁷, але достеменних дат перські історики не знали). Очевидно, що не пізніше як у 1257 р. і не без допомоги Берке. За Ель Айні, який у союзному Золотій Орді Каірі мав доступ до важливих державних документів, вдову Бату (і регентшу за Улакчі) Борақчин-хатун утопили²⁸⁸.

Війна тим часом продовжувалася. Скориставшись боротьбою за владу в Орді, король Данило почав перехоплювати ініціативу. Весною 1256 р. Данило Романович став збирати сили для походу на Київ. Очікували підходу литовців та новгородської раті Романа Даниловича: “прислаша Миндовгъ к Данилоу пришлю к тобѣ Романа и Новгородцѣ а бы пошелъ ко Возваглю штоуда и къ Киевоу. И срече срокъ во Възъвагла”²⁸⁹.

Улусбек Курумиші, не отримуючи підмоги, мусив розраховувати тільки на себе. Зібравши всі сили, він наніс контрудар у відповідь. У листопаді 1257 р. ординське військо несподівано з’явилося під стінами Володимира, де треноване піше ополчення витримало удар ординської кавалерії, що стало несподіванкою для монголів (“из города изиidoша на нѣ гражанѣ пѣшци и бившимса с ними крѣпко, и выбѣгоша из града идоша Коурьмсѣ исповѣдаша ѡко гражанѣ крѣпцѣ борютьса с нами”²⁹⁰). Ситуація ускладнилася несподіваною пожежею Холма (“ѡ шканьныа бабы”²⁹¹) та розкиданістю військ, частина з яких була зв’язана ординськими підрозділами, які розсипалися по волинській території (“и шбрѣтше Татарь биша ѡа и колодники имаша”²⁹²). Курумиші відійшов до Луцька і здійснив спробу здобути місто. Захисники встигли розрушити міст, ординська метална артилерія неправильно виставила машини і каміння полетіло в сторону ординців. Спроба перенацілити машину закінчилася її падінням. Лучани вважали, що їм допомогли святі заступники Іоанн Златоуст та Миколай Міррлікійський²⁹³.

У 1258 р. Берке нарешті став ханом Золотої Орди²⁹⁴. Почався пере-

²⁸⁶ Деякі джерела інформують, що правління Сартака тривало один рік та кілька місяців і відносять його загибель до 652 р. Х. (21.02.1254–9.02.1255). Це твердять Ейнувері (Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов*. Т. 1, 150–151), Ібн Хальдун (*Там же*, 378), Ель-Макрізі (1364/1365–1441/1442) (*Там же*, 428), Ель-Айні (*Там же*, 506). Але, коли прийняти, що Бату помер не пізніше початку 1255 р., а Сартак (навіть враховуючи можливу зупинку в Каракорумі на якийсь час; а по дорозі могли бути інші, зокрема в улусі Беркечара) не доїхав до Сарая, його смерть необхідно віднести щонайпізніше до початку 1256 р.

²⁸⁷ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов*. Т. 2, 22.

²⁸⁸ Там же. Т. 1, 506.

²⁸⁹ Ипатьевская летопись, 838.

²⁹⁰ Там же, 840–841.

²⁹¹ Там же, 841.

²⁹² Там же, 841.

²⁹³ Там же, 841–842.

²⁹⁴ Деякі дослідники датують прихід до влади Берке навіть 1259 р. (Евгений Мыськов. *Политическая история Золотой Орды* (1236–1313). (Волгоград, 2003), 77), але це суперечить джерелам.

пис населення у завойованих руських князівствах, для контролю за ними монголи призначали баскаків. Улусбек Курумиші, який програв війну з Данилом Романовичем у 1254–1257 рр., був зміщений. Ординську рать очолив один з кращих джучидських полководців темник Бурундай²⁹⁵. Спроба Іскандера Ізмайлова заперечити цей висновок багатьох дослідників, вважаючи, що тут мала місце звичайна практика переросподілу улусів, при цьому покликаючись на те, що сини Курумиші залишилися емірами у Ногая²⁹⁶, не виглядає переконливо. У 1260 р. Курумиші опинився у стані Арик-Буги проти якого виступав Берке. Курумиші явно був не вдоволений переминою. Навіть, якби йому надали якийсь значніший улус, то середньодніпровським улусбеком мав би стати старший син Абаджі чи котрийсь з його братів. Заміна Чингізида на одного з емірів нединастичного походження не могла бути випадковою. Бурундай був один з кращих монгольських полководців, який відзначився ще у боях на Волзі у 1236 р. та в угорському поході 1241 року. Його посилали на Захід очолити переможний похід, відновивши монгольське панування над *королівством Русі*. Крім того джерела не дозволяють однозначно стверджувати, що Бурундай був призначений улусбеком. Пізніше ми бачимо його в числі емірів Ногая. Скоріше найбільш досвідченого з своїх полководців Берке поставив на чолі походу на західні землі, які тимчасово вийшли з сфери впливу Орди.

Отримавши значну допомогу, у 1258 р. “приде Боуранда со силою великою”²⁹⁷. Берке не мав намірів повторно завойовувати Галицько-Волинську землю. Бурундай оголосив через своїх послів “иду на Литвою вже еси мирень поиди со мною”²⁹⁸. Литва була союзником короля Данила, з її допомогою він воював проти Курумиші та його васалів – болохівських князів. Крім того Данило Романович прекрасно розумів, що Берке не подарує йому королівської корони та союзу з Римом. “Данилови же сѣдшоу с братом ісо снмі печалнымъ бывше гадахоутъ вѣдахоутъ бо аще Даниль поедеть и не боудеть с добромъ”²⁹⁹. Тому до Бурундая приєднався лише Василько Романович, але і той, побоюючись репресій, залишив дружину та сина з королем. Участь галицько-волинських військ у війні з Литвою вирішила долю князя Романа Даниловича, який тримав Новогрудське князівство. “... ꙗ Вышелгъ сна его Романа”³⁰⁰. У відповідь Данило розпочав бойові дії проти Войшелка. Його військо зосередилось поблизу Мельника. Ординці, які поверталися через ятвязькі землі, шукали Данила (“ꙗта быста посла и прапаше гдѣ естъ Данило”³⁰¹). Очевидно, що Бурундай повинен був привезти Данила в ставку Берке. Вони могли його залишити на

²⁹⁵ Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. (Москва, 1950), 274; Вадим Егоров. *Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.* (Москва, 1985), 188; *Галицко-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование*, 136, 312.

²⁹⁶ Искандер Измайлов. *Войны на Западе. Польша и Литва. История татар с древнейших времен*. Т. 3, 520.

²⁹⁷ Ипатьевская летопись, 846.

²⁹⁸ Там же, 846.

²⁹⁹ Там же, 848.

³⁰⁰ Там же, 848.

³⁰¹ Там же, 848.

престолі тільки після покаяння і складення васальної присяги.

Данило Романович все це прекрасно розумів. Тому він відразу ж взявся зміцнювати стосунки з рештою союзників. У 1259 р. королівна Софія Данилівна видана за графа Генріха V фон Бланкенбург-Шварцбурга³⁰². Відтоді контакти з Тевтонським орденом відбувалися через це сімейство, представники якого належали до орденської еліти³⁰³. У будь-якому іншому разі шлюбний союз з графами Бланкенбург-Шварцбург був би позбавлений сенсу.

Папа теж у грудні 1259 р. рекомендував Ордену боротися з монголами разом з усіма прикордонними християнськими державами³⁰⁴. Можна припускати якусь реальну участь незначних орденських контингентів у бойових діях, бо в січні 1260 р. папа проголосив під захистом святого престолу і ті орденські землі, які нададуть Ордену руські князі. При відвоюванні зусиллями Ордену від монголів нових територій, їх приєднання могло відбутися тільки за згодою їх колишніх християнських володарів³⁰⁵.

Але не менш ретельно готувався і Берке. Берке успадкував не тільки престол, звільнений від племінників, а й проблеми свого старшого брата. Під час походу Бату на Русь йому допомагали війська огланів з інших монгольських орд. Тому в 1256 р. на допомогу Хулагу, братові великого каана Мунке, для завоювання Ірану виступили війська Джучидів на чолі племінниками Бату, огланами Кулі – сином Орду, Балаканом – сином Шейбані та Татаром – сином Бувала. За це Хулагу мав передати Джучидам Азербайджан, але не тільки не зробив цього, а й сам обрав для своєї столиці азербайджанський Тебріз. Далі він почав звинувачувати Джучидів у підступах. Берке сподівався уникнути усобиці, проте не збирався відмовлятися від належних Джучидам земель³⁰⁶. Це він гордо продемонстрував, відмовившись від частини

³⁰² Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*. (Kraków, 1895), 345; Nicolas de Baumgarten. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides resses du X-e au XIII-e siècle*. *Orientalia Christiana*. № 35. (Roma, 1927), 49; *Archiv für sippenforschung*. XVIII jahr. Vol. 6. (Görlitz, 1941), 19; Wilhelm Karl zu Isenburg. *Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten*. T. 1. (Marburg, 1953), taf. 157; Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów*, 155–166; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 501.

³⁰³ Олександр Масан. Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин. *Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія*. Ч. 1. (Одеса–Київ–Львів, 1999), 75.

³⁰⁴ *Preussisches Urkundenbuch*. Polische Abtheilung. T. 2. Rudolf Philippi. Nr. 82. (Königsberg, 1883), 73–74.

³⁰⁵ *Ibidem*. T. 2. Nr. 89. (Königsberg, 1883), 80–81.

³⁰⁶ Ібн Васіл (Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов*. Т. 1, 73). Иван Минаев. *Путешествие Марко Поло*. (Санкт-Петербург, 1902), 338; Николай Веселовский. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. *Записки РАН. Серия 8*. Т. 13. № 6. (Москва, 1922), 4; Илья Петрушевский. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья. *Известия АН СССР. Отделение общественных наук*. № 4. (Москва, 1937), 912; Борис Греков, Александр Якубовский. *Золотая Орда и ее падение*. (Москва–Ленинград, 1950), 76; Абдул-Керим Али-оглы Али-Заде. *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв.* (Баку, 1956), 304–306.

скарбів багдадських халіфів, які прислав на Волгу Хулагу³⁰⁷. Досі Чингізидам вдавалося уникати великих зіткнень, обмежуючись маневрами та показом сил. Однак перш ніж демонструвати силу, Берке потрібно було навести порядок у тилах, привівши до покори тих, хто почав робити спроби звільнитися від ординської опіки. Хан мусив провести цю військову операцію з мінімальними втратами й у максимально короткій час. Тому його не задовольнили результати першого походу Бурундая.

Наприкінці 1259 р. він відіслав угорському королю вимогу про негайне укладення скріпленого династичним шлюбом миру з монголами і виступ разом із ними проти латинських сусідів, погрожуючи вторгненням до Угорщини³⁰⁸. Цим посольством він утримав Белу IV від допомоги сватові. А до волинських кордонів вже швидким маршем рухалося військо Бурундая. На початку листопада 1259 р. “приде вѣсть ... вже Боурнда идеть шканыи проклатын и печална бы брата ш томъ”³⁰⁹. Бурундай знову зумів з’явитися зненацька. Романовичі саме готувалися до весілля Володимира Васильковича з Ольгою, донькою чернігівського князя Андрія Всеволодовича. Зрозуміло, що цей шлюб теж скріплював політичний союз, таємна частина якого мала антиординське спрямування.

Данило знову не ризикнув зустрітися з Бурундаєм, виславши на зустріч брата Василька, сина Лева та холмського єпископа Іоана. Цього разу домагання ординського еміра були зухвалішими. Він вимагав зруйнувати укріплення основних міст, без яких самі вони з опорних пунктів перетворювалися на цілі легкої здобичі ординців. Та особливо-го вибору не було. Василько Романович та Лев Данилович були змушені прийняти умови і під наглядом монгольських емісарів зруйновано укріплення Володимира, Луцька, Крем’янця і Львова³¹⁰. Фактично, зробивши безборонними ці міста, Бурундай повністю відновив ординське панування. Після цього він оголосив про зміщення короля Данила.

Після зустрічі з Бурундаєм біля Шумська Василько Романович відіслав холмського єпископа до короля Данила. “и нача емоу повѣдати ш бывшее и шпалоу Боурндаевоу сказа емоу. Данилови же оубоѡавшоуса побѣже в Лахы, а из Лаховъ побѣже во Оугры”³¹¹.

Однак, король Данило, радше, розпустив чутки про втечу, ніж втік насправді. Монголи також не повірили у втечу, продовживши похід на Холм. Король в очікуванні підмоги перебував в околицях Холма в Забужжі³¹². Він сподівався на підхід тевтонців. У березні 1260 р. всі сили Ордену з прибулими волонтерами, куди ввійшов і контингент із

³⁰⁷ Марк Крамаровский. *Человек средневековой улицы. Золотая Орда, Византия. Италия.* (Санкт-Петербург, 2012), 131.

³⁰⁸ *Vetera monumenta nistorica Hungariam sacram illustrantia*, 239–240.

³⁰⁹ Іпатьєвская летопись, 849.

³¹⁰ Іван Крип’якевич. *Галицько-Волинське князівство*, 133–134.

³¹¹ Іпатьєвская летопись, 850.

³¹² Леонтій Войтович. Остання еміграція короля Данила Романовича. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* № 13. (Луцьк, 2009), 89–96.

Ордену Калатрави з далеких іспанських земель, зібрані на південних кордонах під командою магістра Гартмана фон Грумбаха. Їх чисельність виявилася невеликою³¹³. Зусилля папи збільшити це військо були незначними. Щойно у вересні 1260 р. папа обмежився запізнілим попередженням короля Чехії Пшемисла II Оттокара та його союзника маркграфа Бранденбургу Іогана I, вимагаючи від них не заважати братам жєбручих орденів (схоже, що тамплієри та іоаніти теж споряджали певні контингенти для цього війська, а домініканці і францисканці займалися агітацією) вербувати волонтерів у Пруссію та Лівонію³¹⁴.

Бурундай, на відміну від Данила Романовича, добре знав, що на допомогу королю не підійдуть ні угорці, ні тевтонці. Монгольським емісарам вдалося підбурити до виступу пруських нобілів. Пруси, скориставшись проблемами Ордену та його союзників, розгорнули велике повстання під проводом Геркуса Мантаса, яке не випадково розпочалося саме 20 січня 1260 р. Воно заскочило Тевтонський орден зненацька. Орден перед цим пішов на значні поступки пруським нобілям і не порушував домовленостей. Пруси не могли не мати відомостей про військові приготування Ордену і прибуття підкріплень. Але вони зважилися на виступ, добре знаючи про підхід монгольського війська і в порозумінні з ним. Їхні дії виглядають чітко скоординованими з діями Бурундая. Такі співпадіння не могли бути випадковими. 22 січня 1260 р. хрестоносці потерпіли поразку поблизу Кенігсберга. Незабаром обложено Кенігсберг, Торунь, Кульм та Ельбінг. Тевтонський орден зазнав значних втрат у березні 1260 р.³¹⁵ У 1262 р. пруси вторглися до мазовецьких земель. Геркусу Мантасу вдалося у 1260–1264 рр. нанести хрестоносцям ряд відчутних поразок³¹⁶. Усі їх війська надовго ув'язли в цій боротьбі. Від 1265 р. вони навіть змушені були звертатися за допомогою до німецьких князів – брауншвейг-люнебурзького герцога Альберта I та тюрингського ландграфа Генріха III³¹⁷. У 1272 р.

³¹³ Jürgen Sarnowsky. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks. *The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick*. Ed. Malcom Barber. (Aldershot, 1994), 258–260.

³¹⁴ *Preussisches Urkundenbuch*. T. 2. Nr. 111–112. (Königsberg, 1883), 101–102.

³¹⁵ *Annales Mellicenses Continuatio Zwetlensis terra. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. T. 9. (Hannoverae, 1851), 644; *Preussisches Urkundenbuch*. T. 1. Nr. 98, 99, 109, 154. (Königsberg, 1882), 84–86, 98–99, 111, 128; Jürgen Sarnowsky. The Teutonic Orden, 253–262; Christoph T. Maier. *Preaching the Crusades. Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century*. (Cambridge, 1994), 90–91; Eric Christiansen. *The Northern Crusades*. (London, 1997), 107; Zsolt Hunyadi, József Laszlovsky. *The Crusades and the Millitary Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. (Budapest, 2001), 605.

³¹⁶ Johannes Voigt. *Geschichte Preussens von den aeltesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Vol. 9. (Hildesheim, 1968) (репринт видання: Koenigsberg, 1839), 174–175; Bruno Schumacher. *Geschichte Ost- und Westpreussens*. (Wurzburg, 1958), 42–43; Hartmut Bookmann. *Der Deutsche Orden. Zwölf kapitel aus seiner Geschichte*. (München, 1981), 100–101.

³¹⁷ Див.: Ferdinand Spehr. Albrecht I (Hercog von Braunschweig–Lüneburg). *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 1. (Leipzig, 1875), 257–261; Francis L. Carsten. *The Origins of Prussia*. (Oxford, 1954); Wolf Rudolf Lutz. *Heinrich der Erlauchte*. (Erlangen, 1977); Karol Gorski. *Zakon krzyzacki a powstanie państwa pruskiego*. (Wrocław, 1977); Erik Christiansen. *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontiers*. (London, 1980); Marian Biskup, Gerard Labuda. *Dzieje Zakonu krzyzackiego w Prusach*. (Gdańsk, 1988); Bernd Schneidmüller. *Die Welfen: Herrschaft und Erinnerung (819–1252)*.

загинув Геркус Мантас³¹⁸ і тільки через два роки після його смерті хрестоносцям вдалося приборкати пруссів. Зрозуміло, що за таких умов про допомогу тевтонців чи союзних їм мазовецьких князів йтися не могло. Військова і дипломатична підготовка другого походу Бурундая була проведена блискуче. Данило Романович залишився наодинці з ординцями, маючи невеличку надію тільки на краківського князя.

Бурундай змусив князя Василька Романовича взяти участь у поході на Холм. Дитинець Холма знаходився на високому пагорбі й до його укріплень неможливо було підтягнути облогові машини. Бурундай чітко виконував поставлене завдання з найменшими втратами для свого війська. За князем Васильком Романовичем стежили ординські достойники “Коуичица, Ашика Болюна и к томуоу толмач розоумѣюща Роусскыи кязь”³¹⁹. Тому князь мусив вимагати від бояр Костянтина та Луки Івановича, які обороняли місто, здатися монголам. З поведінки князя оборонці зрозуміли, що монголи, не штурмуватимуть Холма, тому відповідь захисників була призначена, радше, для вух ординських достойників: “поѣдь прочь аже боудеть ти каменемь в чело, ты оуже не брать еси братоу своему, но ратьныи есь”³²⁰. Метальна артилерія на стінах Холма також, можливо, переконала ординського воєначальника відступити від міста.

Далі Василько Романович та Лев Данилович, які, правдоподібно, отримали ярлики відповідно на Волинську та Галицьку землі, змушені були брати участь у спустошенні польських земель. Щоб відбити польським князям охоту прийти на допомогу Данилові Романовичу, ординці оточили Сандомир “и вбъстоупиша и со всѣ сторонѣ и шгородиша и коло своимъ городом, и порокъ поставиша и пороком же бьющтмъ не ослабно днь и ноцъ, а стрѣламъ не дадоущимъ выникноути изъ забороль. И биша по четырьѣ дни. В четвертый же днь сбиша заборолу с города. Татаровѣ же начаша лествицѣ приставливати к городуу и тако полѣзоша на горо напередь же возлѣзоста два Татари на на городъ с хороуговьоу...”³²¹. Після прориву зовнішньої лінії оборони рештки захисників кинулися до дитинця і багато людей загинуло на мості через рів. Пожежа охопила місто, люди рятувалися у кам'яних церквах, здавалися ординцям і покидали місто. Полонених зігнали на оболоні, протримали їх два дні, а потім перебили³²². Після цього ординське військо поспіхом покинуло польські землі і, не затримуючись, попрямувало на Нижню Волгу. Хан Берке дуже потребував його у своїх планах щодо Азербайджану.

Війна із Золотою Ордою у 1258–1260 рр. завершилася поразкою короля Данила Романовича. Хану Берке вдалося порівняно незначни-

(Stuttgart, 2000); Владимир Кулаков. *История Пруссии до 1283*. (Москва, 2003).

³¹⁸ Див. коментар: Petras Dusbargietis. *Prasijos zemes kronika*. Par Roman Batura. (Vilnius, 1985), 392.

³¹⁹ Ипатьевская летопись, 851. Вірогідно, “Коуичица” тотожний Кунджу, старшому синові Беркечара і племіннику Бату (Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов*. Т. 2, 53), а Ашика – Ачину, сину Урунг-Тимура, володаря Кримського улусу та внучатому племінникові Бату (*Там же*, 59, 61). Отже, сили Бурундая набиралася з добірних частин різних улусів і серед їх командирів були оглани.

³²⁰ Ипатьевская летопись, 852.

³²¹ Там же, 852–853. Див. також: Krzysztof Stopka. *Męczennicy sandomierscy. Legenda i rzeczywistość*. *Nasza Przeszłość*. Т. 80. (1993), 51–99.

³²² Ипатьевская летопись, 854–855.

ми зусиллями відновити панування ординців у Галицько-Волинській державі, а його полководець Бурундай вдалими заходами підірвав обороноздатність краю та зумів розладнати політичні союзи з найближчими сусідами. Ординці змусили князів підступно атакувати литовські землі, підштовхнули велике повстання пруссів, зв'язавши цим сили Тевтонського ордену, і жорстоким штурмом та різаниною у Сандомирі стримали польських князів. Ні краківський князь Болеслав Сором'язливий, ні мазовецький князь Земовит не відважилися прийти на допомогу Сандомиру. Болеслав Сором'язливий, залишивши оборону Кракера на воєводу, сховався в Угорщині чи у князя Лешка Чорного в Серадзі³²³.

Берке подбав про те, щоб налякати всіх можливих християнських союзників короля Данила, пославши після здобуття Сандомира посольство навіть до французького короля Людовика IX з вимогою негайно піддатися монголам³²⁴. Правитель улусу Джучі домогся потрібних результатів. Деякий час після походів Бурундая європейські країни перебували в очікуванні можливого вторгнення. Не випадково Ед де Шаторі (1190–1273), кардинал-єпископ Фраскати, декан Колегії кардиналів і професор Паризького університету у 1261 р. в одній з проповідей звернув увагу на брак єдності між християнськими державами, що відкриває дорогу монголам до нових завоювань³²⁵. Папа Урбан IV сприяв укладенню миру між чеським та угорським королями, із задоволенням відзначивши у 1262 р., що мир сприятиме консолідації проти монголів³²⁶. У листі до короля Річарда Корнуельського від 27 серпня 1263 р. він змалював загрозливе становище атакованих татарами християнських держав, яких розривали конфлікти “швидше інстинктивні ніж внутрішні”³²⁷. Від кінця 1259 – початку 1260 р. і до осені 1262 р. король Данило зникає з сторінок Галицько-Волинського літопису. Цей період він провів у своїй останній еміграції. Король Данило Романович знову знайшов притулок у товариша дитинства, давнього суперника і теперішнього свата – угорського короля Бели IV. 12 червня 1260 р. король Данило взяв участь у битві біля Крессенбрунна у Штірії, якою завершилася угорсько-чеська війна за Австрійську спадщину Бабенбергів. Лицарське військо, очолене штірійським маршалом Ульріхом фон Вільдоном, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара, розгромило армію короля Бели IV. В цій битві, як довідуємося з листа Пшемисла Оттокара II, “*Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros*

³²³ Наталья Щавелева. К истории второго нашествия монголо-татар на Польшу. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1978), 307–314; Rafal Karpiński. Bolesław Wstydiwy. *Poczet krolow i ksazat polskich*. (Warszawa, 1980), 192.

³²⁴ *Chronica minor* autore Minorita Erphordiensi. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 24. (Hannoverae, 1879), 202; Peter Jackson. *Mongolowie i Zachod*. (Warszawa, 2007), 166.

³²⁵ “...discordie inter christianos parent viam tartaris...”: Eudes de Châteauroux. *Sermo in consilio. Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other*. (Helsinki, 2001), 160.

³²⁶ *Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selecte. Monumenta Germaniae Historica*. Ed. Carl Rodenberg. Vol. 3. Nr. 518. (Berlin, 1894), 482.

³²⁷ *Ibidem*. Nr. 560/1, 548.

Ruthenorum ac Tataros”³²⁸. Українські історики Ісидор Шараневич³²⁹, Мирон Кордуба³³⁰, та Михайло Грушевський³³¹ звернули увагу на де-що випадковий характер участі короля у цій битві. На той час галицький король вже не був зацікавлений у спадщині за Бабенбергами. М.Грушевський також зауважив помилку Длугоша, який приписав участь в цій битві ще Леву та Роману (на той час вже мертвому). За інформацією угорського джерелознавця Густава Венцеля, Данило в цій битві брав участь з власним військом³³². Напевно король Данило виїхав в Угорщину через польські землі з дружиною. В Угорщині для утримання двору та дружини він мусив дістати від Бели IV якийсь феод, служба з якого і зобов’язала його взяти участь у штірійській кампанії. Побіжним свідченням цього є згадка про татарський загін. Вже у 1253 р. після військових реформ Данила Романовича під час походу у Чехію галицько-волинські війська виявилися схожими на монголів. Напевно і у 1260 р. частина його війська, озброєного на ординський манер, була прийнята за татар. Самі ординці брати участь в цій битві не могли. Король Данило для них був емігрантом, який втік від покарання. Будь-які спекуляції щодо участі короля Данила у цій битві як сюзерена королівства Русі в умовах відновлення монгольського панування і безборонності головних міст після зруйнування укріплень та загальноєвропейської паніки не мають підстав. Якби Данило Романович потрапив в руки монголів, Бурундай би відвіз його в ставку Берке, де його б стратили.

У 1260 р. ситуація в Монгольській імперії знову загострилася. Смерть Менгу-каана привела до боротьби за головний монгольський трон між Хубілаєм, старшим братом Хулагу, та Арик-Бугою, якого підтримав Берке. Хулагу не тільки не віддав Джучидам частину завойованих земель, але й підступно отруїв огланів Кулі та Татара, обмовив і стратив Балакана³³³. Берке відізвав свої війська з Ірану. Частина з них відійшла через Дербент, решта, побоюючись підступів з боку Хулагу, відступила у Єгипет³³⁴. Ще з 1260 р. Берке встановив тісні контакти з головним противником Хулагу – султаном Єгипту Мелік аз-Захир-Рукн-ад-дін Бейбарсом (1260–1277)³³⁵. Єгипетські султани намагалися будь-якими засобами не допустити монгольського завоювання Сирії і їх виходу до Середземного моря. Суперництво Хулагуїдів та Джучидів було для них надзвичайно важливим чинником і вони підштовхували

³²⁸ Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. T. 9. (Stuttgart, 1851), 184.

³²⁹ Izydor Szaraniewicz. Die Hypatios-Chronik als Quellen. *Beitrag zur österreichischen Geschichte*. (Wien, 1872), 84, 144–145.

³³⁰ Мирон Кордуба. Участь Данила в битві під Крессенбрунн. *Записки НТШ*. Т. 10. (Львів, 1896), 1–2.

³³¹ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 519.

³³² *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Ed. Gustav Wenzel. 7 kötet. (Budapest, 1869), 383.

³³³ Борис Греков, Александр Якубовский. *Золотая Орда и ее падение*. (Москва-Ленинград, 1950), 76.

³³⁴ Абдул-Керим Али-оглы Али-Заде. *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв.* (Баку, 1956), 304, 309.

³³⁵ Володимир Тизенгаузен. *Сборник материалов*. Т. 1, 55–58, 98.

Берке, а потім його наступників до війни³³⁶. Між 15 листопада та 1 грудня 1262 р. посольства обох союзників прибули до візантійського імператора Федора Ласкаріса³³⁷.

Розправа над огланами з гілки Джучидів була прямим викликом. Саме помстою за загибель родичів пояснюють початок війни вірменські хроністи³³⁸. Війна розпочалася вторгненням Джучидів у серпні 1262 р.³³⁹ Берке доручив командувати авангардом у поході проти Хулагуїдів оглану Ногаю, синові Татара, який був підступно вбитий у ставці Хулагу, розраховуючи, що той зробить все аби помститися за смерть батька. Ногай з 30 тис. війська вступив через Дербент у Ширван. 20 серпня 1262 р. Хулагу вислав у Ширван свій авангард на чолі з Ширамун-нойоном, а сам з Самагар-нойоном і Абатай-нойоном відійшов у Шемаху (між 17 жовтня та 10–14 листопада 1262 р.). Ногай вдарив на Ширамуна і відкинув його. Але останньому на допомогу встиг підійти Абатай з більшими силами проти яких Ногай не зміг вистояти і почав відступати до Дербента. Довідавшись про відступ Ногая, 20 листопада 1262 р. Хулагу покинув Шемаху і з основними силами рушив за ним. 1 грудня 1262 р. військо Хулагу здобуло Дербент. Розбитий під Дербентом, Ногай мусив відступати далі на північ. Ільхан Хулагу, до якого 15 грудня 1262 р. прибули свіжі сили з Абака-огланом, послав колишніх емірів Бату досвідчених Ількай-нойона, Тудан-багадура та своїх нойонів Салджідая, Чагана, Буларгу і Дугуза оволодіти ставкою Берке. Вони переправилися через Терек, але застали тільки залишені без догляду юрти. Однак це була тільки військова хитрість Берке. 12 січня 1263 р. Берке дав битву на березі р. Терека. У цій битві зійшла зірка Ногая. Його удар був вирішальним. Ількай-нойон почав відступати і лід не витримав його воїнів. Абака-оглан просто втік³⁴⁰. За свідченням арабського хроніста Ібн Васіла (+ 1298), стоячи над горами монгольських трупів, Берке заявив: “...нехай згальбить Аллах Хулагу цього, згубившого монголів мечами монголів. *Якщо би ми діяли спільно, то ми би підпорядкували цілий світ...*”³⁴¹. У передачі більш пізнього арабського хроніста Ібн Касіра (1301–1373) ця сентенція мала би виглядати так: “... сумно мені, що монголи вбивають один одного, але що придумати проти того, хто зрадив Ясі Чингіз-хана?”³⁴².

Берке з Ногаєм пройшли Дербент, а Хулагу втікав слідом за Аба-

³³⁶ Борис Греков, Александр Якубовский. *Золотая Орда и ее падение*. (Москва-Ленинград, 1950), 78; Салих Закиров. *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом*. (Москва, 1966), 57–60.

³³⁷ Салих Закиров. *Дипломатические отношения*, 59.

³³⁸ Керопе Патканов. *История монголов*, 62–63; Киракос Гандзакецци. *История Армении*. Перевод с древнеармянского Л. А. Ханларян. (Москва, 1976), 237.

³³⁹ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 2, 74.

³⁴⁰ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 1, 70–75, 273, 275; – Т. 2. – С. 81, 92, 88–100, 219, 228.

³⁴¹ Там же. Т. 1, 75.

³⁴² Там же. Т. 1, 275.

кою, прийшовши в Тебріз 22 квітня 1263 р.³⁴³ Війна набувала затяжного характеру. Обидві сторони шукали союзників та ресурси. Ільхан далі міг розраховувати на повну підтримку великого каана. А Берке міг мобілізувати тільки власні сили, повністю відкинувши при цьому проблеми західної політики на другий план. Правитель Золотої Орди змушений був тримати основні сили на Північному Кавказі та у Ширвані. Цікаво, що при цьому Берке так і не рішився залучити до цієї війни війська васальних руських князів. Після невдалого виступу Андрія Ярославича князі Північно-Східної Русі залишалися лояльними васалами Джучидів, шукаючи зближення з ними. У 1257 р. білоозерський князь Гліб Василькович в Орді одружився з Феодорою, дочкою Сартака³⁴⁴.

У 1264 р. закінчилася війна між претендентами на головний монгольський трон. Великим кааном став Хубілай, який переніс столицю Монгольської імперії у Ханбалік (Пекін). Золота Орда, продовжуючи боротьбу проти Хулагу, почала відділятися від решти імперії. Вже восени 1262 р. про масштабну війну, яка охопила монгольські улуси, знали в руських князівствах і, напевно, – прифронтових європейських державах. Ця зміна ситуації в Орді, яка вимагала концентрації її сил на сході, дозволила королеві Данилові повернутися з Угорщини.

Восени 1262 р., розгромивши литовців, Василько Романович послав боярина Бориса Ізболка до короля в Угорщину. Данило Романович на той час перебував в Теличі³⁴⁵. З тексту літопису видно, що король перебував за межами краю довший час: “король же баше печалоуа в братѣпо великоу и в сновцѣ свонмѣ Володимерѣ зане молодѣ баше”³⁴⁶. Вже після повернення короля у кінці 1262 р. в Тернаві відбувся княжий снем за участю Данила і Василька Романовичів, краківського князя Болеслава Сором’язливого, Лева і Шварна Даниловичів та Володимира Васильковича, на якому “положиша радѣ межі собою в землю Роускоюу и Ладьскоу оутвердивъшеса крлмѣ чтнымѣ”³⁴⁷. Це означало остаточне повернення до влади, яку визнали всі його васали. З цього періоду і майже до 1265 р.

³⁴³ Александр Криштопа. Дагестан XIII–XIV вв. по сообщениям восточных авторов. *Вопросы истории и этнографии Дагестана*. Вып. 5. (Махачкала, 1974), 95–101; Газимагомед Ичалов. Дагестан – арена военных столкновений Хулагуидов и ханов Золотой Орды в XIII–XIV вв. *Вопросы истории Дагестана (досоветский период)*. Ч. 3. (Махачкала, 1975), 170–176.

³⁴⁴ Лаврентьевская летопись, 474.

³⁴⁵ Ипатьевская летопись, 857. Локалізація цього пункту залишається дискусійною. На думку Леоніда Махновця, мова про населений пункт біля Телицького перевалу у верхів'ях Попраду, нині с.Тиліч Криницької гміни Новосандецького повіту у Польщі (*Літопис Руський*. Переклав Л.Махновець. (Київ, 1989), 571). Однак літописець зазначив, що король поїхав до Угорщини, але якби він виїхав з Галицько-Волинської землі до Угорщини, то, без сумніву, його кортеж йшов би через Сянок на Лубківський перевал і далі звичною дорогою на Секейшфегервар. Тому виглядає, що король, який перебував в Угорщині в еміграції, вірогідніше, їхав через Мораву до Праги на зустріч з Пшемислом II Оттокаром і волинський боярин наздогнав його в Мораві біля міста Тельч (“у Телича”). Схоже, що інформація про монгольську усобицю викликала інтерес у центральноевропейських володарів і Данило Романович намагався відродити антиординську коаліцію.

³⁴⁶ Ипатьевская летопись, 857.

³⁴⁷ Там же, 858.

Галицько-Волинська держава не визнавала ординської зверхності.

Король Данило Романович планував продовжувати боротьбу з ординцями, він навіть посварився з сином Левом та братом Васильком, які, краще відчуючи ситуацію, не підпримали цієї ідеї³⁴⁸. Але хвороба звалила короля Данила і він помер у 1264 р.³⁴⁹. Його поховали в Холмі, який був його столицею, у соборі св. Богородиці. Можна стверджувати, що король Данило помер не ординським васалом, а незалежним володарем, до кінця залишаючись вірним своїй політиці відродження незалежної Русі.

Ногай і Лев Данилович. Хулагу помер у лютому 1265 р., Берке – у 1266 р. під час походу вздовж Кури, правий берег якої обороняв Абакахан³⁵⁰. Оглан Ногай був одним з головних полководців Берке. Його дід Бувал, молодший брат Бату, син Джучі від наложниці Караджінхатун, напевно помер молодим, бо не згадується у подіях 1236-1241 рр.³⁵¹. Відомий дослідник ординської історії Міхамеджан Сафаргалієв вважав, що „Бувал” це спотворена передача імені „Мувал” і допускав тотожність цього царевича з Мауці (Могучієм)³⁵². Виходило, що Ногай успадкував Причорноморський улус від батька і діда. Але батько Ногая – Татар був близьким до Берке, чії володіння за часів Батия лежали на Північному Кавказі, тому навряд чи здогадка М.Сафаргалієва вірна. Тим більше, що Мауці був зятем Батия, а шлюби з дуже близькими родичами Чингізиди не практикували. По загибелі Татара хан Берке взяв Ногая під свою опіку. Після успішного командування авангардом у 1262–1263 рр. Берке поставив Ногая на чолі ординських військ. У 1264 р. він доручив Ногаю похід проти Візантії для визволення свого союзника султана Ізз ед-Діна. Похід вдався блискуче³⁵³. В цьому поході як васал Ногая приймав участь болгарський цар Костянтин³⁵⁴. За Рубруком болгарський цар був ординським васалом ще у 1258 р., тобто ці зв'язки перейшли Ногаю у спадок. Імператор Михайло VIII кинув у Фракії свої деморалізовані війська і врятувався втечею на кораблі до Константинополя. Султана видав гарнізон фортеці Енос в гирлі Марі-

³⁴⁸ Леонтій Войтович. Чи був галицьким князем Шварн Данилович? *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць*. Вип. 2. (Кам'янець-Подільський, 2011), 51–58.

³⁴⁹ Ипатьевская летопись, 862.

³⁵⁰ Абдул-Керим Али-оглы Али-Заде. *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв.*, 320.

³⁵¹ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*. (Львів, 2004), 108–109.

³⁵² Міхамеджан Сафаргалієв. *Распад Золотой Орды*. (Саранск, 1960), 42.

³⁵³ Георгія Пахімера історія о Михаїле и Андронике Палеологах. *Византийские истории, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии*. Т. 7. (Санкт-Петербург, 1862), 211; Николай Веселовский. *Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога. Seminarium Kondakovianum*. Т. 1. (Praha, 1927), 73–84.

³⁵⁴ Петър Ников. *Татаро-български отношения през средните векове съ огледъ къмъ царуваного на Смилеца. Годишник на Софийската университет. Историко-филологически факултет*. Т. 15/16. (София, 1921), 13.

ци³⁵⁵.

З цього походу почав складатися величезний причорноморський улус Ногая з центром у Ісакчі на Дунаї³⁵⁶. Схоже, що володіння на Нижньому Дунаї та Правобережжі Берке передав Ногаю за заслуги у війні проти Хулагуїдів³⁵⁷.

Ще якийсь час Ногай в основному перебував на Північному Кавказі. 13 липня 1265 р. проти нього виступив оглан Юшумут, брат Абака-хана. Він переправився через Куру. Обидва війська зустрілися на р. Аксу. Битва була жорстокою. Загинув Куту-Бука, батько Тогачар-аки, одного з головних емірів Хулагу. Ногай втратив око від удару списом. Його військо відступило у Ширван. Тут до нього підійшов Берке з 30 свіжими туменами. Абака відступив на другий берег Кури і наказав знищити мости. Берке з Ногаєм простояли 14 днів, але не змогли переправитися. У 1266 р. Абака наказав укріпити береги Кури валами і ровами.

Після смерті Берке Ногай зайнявся справами свого улусу. Він розширив свій вплив та почав проводити самостійну політику. У 1271, 1277 та 1278 рр. Ногай вторгався в Болгарію, допомагаючи тестю – візантійському імператорові проти царя Костянтина. Його загони відчували себе господарями як у Болгарії так і у Візантії, василевс якої Михайло Палеолог у 1272 р. був змушений видати за Ногая свою нешлюбну дочку Єфросинію³⁵⁸. Крім цього, Ногай вміло використав шанс, коли його підтримки шукали обидва болгарські царі, які втратили свій престол. Зокрема, Івайло (був страчений у ставці Ногая у 1280 р.) та Іван III Асень. В результаті послужними васалами Ногая стали всі три болгарські держави – Тирновське царство, Відинське і Бранічевське князівства³⁵⁹. Болгарський цар Георгій I Тертер (1280-1292) спочатку змушений був видати свою дочку за сина Ногая – Джекі, а потім вислати свого сина і співправителя Тодора Святослава заложником у Ісакчі. У 1292 р. данником Ногая став і король Сербії, також приславши йому в заложники сина та великих бояр³⁶⁰. Візантія і далі знаходилася під впливом Ногая, а спроби ухилитися від цього впливу каралися

³⁵⁵ Ярослав Пилипчук. Изз ад-Дин Кайкавус и Золотая Орда. *Аль-Калям*. № 7. (Вінниця, 2018), 14–20.

³⁵⁶ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 2, 117.

³⁵⁷ Петр Бутков. О Ногае и всех прочих Монгольских ханах Дешт-Кипчака. *Северный архив*. (Санкт-Петербург, 1824), ч. 10 (№ 12), 179–188; ч. 11 (№ 13–14), 1–22; Николай Веселовский. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время. *Записки РАН. Серия 8*. Т. 13. (Петроград, 1922), № 6, 1–37; Paul Pelliot. *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Oeuvres posthumes*. Vol. 2. (Paris, 1949), 10–28, 52–54; Георгий Вернадский. *Монголы и Русь*. (Тверь, 1997), 181–195; Вадим Егоров. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* (Москва, 1985), 190–192; Евгений Мыськов. *Политическая история Золотой Орды (1236–1313 гг.)*. (Волгоград, 2003), 112–139.

³⁵⁸ *Nicéphori Gregorae Byzantina historia Graece et Latina*. Cura Ludwig Schopeni. Т. I. (Bonnae, 1829), 129; *Georges Pachymérés. Relations Historiques*. Ed. Albert Failler, Vitalien Laurent. (Paris, 1984), 242–243.

³⁵⁹ Петър Ников. Татари-български отношения през средните векове, 15.

³⁶⁰ Там же, 25.

походами на зразок походу 1297 р., в якому взяли участь болгарські війська³⁶¹. Ногай збирав податки і з Криму³⁶². Претендуючи на чільне місце у чорноморській торгівлі, він піддав руйнації генуезькі факторії у Криму в 1299 р.³⁶³ Можливо, що тут свою роль зіграли і вічні суперники Генуї венеціанці, які з 1294 р. встановили з Ногаєм приязні стосунки³⁶⁴. Чисельність його військо оцінювали у 30 туменів³⁶⁵, тобто 300 тис. Великі масиви половців, які раніше кочували на Правобережжі, тепер опинилися у складі ординської військової системи. Їх поділили відповідно на тисячі, сотні й десятки і підпорядкували законам монгольської *Яси*, яку запровадив Чингіз-хан. У цю систему почали вливатися і залишки чорних клобуків, а також алани-аси, переселені ординцями на Правобережжя та Нижнє Подністрів'я³⁶⁶. Причорноморські степи почали переживати бурхливий розвиток. Там почали виростати нові ординські міста без укріплень з різноетнічними кварталами, де були факторії арабських купців із союзного Єгипту. Східна торгівля пішла новим шляхом через Причорномор'я в обхід земель Хулагуїдів. Резиденція Ногая в Ісакчі на Дунаї, опинилася в центрі цих нових комунікацій на перетині з *буштиновим шляхом* з Балтійського в Чорне море.

Серед монгольської еліти Ногай мав репутацією надзвичайно хороброго і рішучого³⁶⁷. За візантійським хроністом Георгієм Пахимером (1242–1310) він “був людиною могутньою і вмілою в управлінні і справах військових”³⁶⁸. Венеціанець Марко Поло, який у 1275–1291 рр. перебував при дворі великого каана Хубілая, писав: “кидався він [Ногай – Л.В.] на ворога так само сміливо, як лев на диких звірів”³⁶⁹. Безперечно, що Ногай був однією з найяскравіших особистостей серед Джучидів³⁷⁰.

³⁶¹ Николай Лебедев. Византия и монголы в XIII веке (по известиям Георгия Пахимера). *Исторический журнал*. № 1. (Москва, 1944), 92–94.

³⁶² Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 1, 111; Анатолий Якобсон. Художественная керамика Байлакана (Орен-Кала). *Материалы и исследования по археологии СССР*. № 67. (Москва, 1959), 232–233; Аркадий Григорьев. Ярлык Менгу-Тимура: Реконструкция содержания. *Историография и источниковедение стран Азии и Африки*. Вып. 12. (Москва, 1990), 78–79.

³⁶³ Виктор Мыц. *Укрепления Таврики X–XV вв.* (Киев, 1991), 73.

³⁶⁴ Ирина Коновалова, Николай Руссев. О политическом положении региона днестровско-дунайских степей в первой трети XIV в. *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*. (Кишинев, 1988), 33–45.

³⁶⁵ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 2, 71.

³⁶⁶ Олег Бубенок. *Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.)*. (Киев, 2004), 230–252.

³⁶⁷ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 1, 104, 107; Т. 2, 74.

³⁶⁸ Георгия Пахимера история о Михаиле и Андронике Палеологах. *Византийские истории, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии*. Т. 6. (Санкт-Петербург, 1862), 316.

³⁶⁹ Марко Поло. *Книга о разнообразии мира*. (Санкт-Петербург, 1999), 379.

³⁷⁰ Юрий Селезнев. Ногай – полководец и политик Золотой Орды. *Новик: Сборник научных работ аспирантов и студентов исторического факультета Воронежского государственного*

По смерті Берке Ногай почав провадити власну політику, мало звертаючи увагу на ханів Золотої Орди. Російський історик архимандрит Леонід взагалі вважав, що Ногай у 1270 р. відділився від Золотої Орди, утворивши власну державу³⁷¹. Йому пробував заперечувати М. Сафаргалієв³⁷². І, справді, на перший погляд Ногаю не було потреби утворювати окрему державу. Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, він ставив на престол ханів, як колись Бату – каанів. Однак все ж залишилося надто багато свідчень щодо намагань Ногая відділитися від Золотої Орди і створити власну державу³⁷³. Одним з головних доказів залишаються монети, які Ногай та його син Джеке карбували з 1285 по 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290-х рр., які карбувалися в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку Олексія Маркова³⁷⁴ пробував спростувати Микола Веселовський³⁷⁵, то атрибуція монет, карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30 жовтня 1296 та 8 серпня 1301 р., є безсумнівною³⁷⁶. Більше того, з огляду на таку практику, яка стимулювала розвиток цього регіону, Токта та його брат Саси-Бука теж були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до 1312 р. Свої спроби Ногай не реалізував повністю напевно через скрите бажання все ж таки стати ханом всієї Золотої Орди. Змінюючи на золотоординському престолі нащадків Бату й утверджуючи власних ставлеників, він терпеливо чекав свого часу. Одночасно міцніла його потуга і збільшувалася територія, яку він безпосередньо контролював. Так, у середині 1280-х рр. під його контролем знаходилися уже лівобережні князі, зокрема курські, рильські, липицькі³⁷⁷. У 1282–1283 рр. на підтримку Ногая спирався переяслав-заліський князь Дмитро Олександрович. Його брат і союзник – московський князь Данило Олександрович став васалом Ногая³⁷⁸. За це у 1293 р. їхній противник – городецький і костромський князь Андрій Олександрович з допомогою війська оглана Тудана (брата хана Токти)

университета. Вып. 3. Науч. ред. Александр Филюшкин. (Воронеж, 2000), 66–74.

³⁷¹ Леонид, архимандрит. Хан Ногай и его влияние на Россию и южных славян. *Чтения в Обществе истории и древностей Российских*. Кн. 3. (Москва, 1863), 37.

³⁷² Михаммеджан Сафаргалиев. *Распад Золотой Орды*. (Саранск, 1960), 59.

³⁷³ Николай Руссев. Молдавия в „темне века”: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. *Stratum plus*. № 5. *Неславянское в славянском мире*. (Кишинев, 1999), 379–407.

³⁷⁴ Алексей Марков. *О монетах хана Ногая*. Оттиск из III тома "Трудов Московского нумизматического общества". (Москва, 1902), 3.

³⁷⁵ Николай Веселовский. *Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время*, 39–51, 54.

³⁷⁶ Octavian Iliescu, George Simion. Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja. *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*. T. 2. №. 1–2. (1964), 220, 226; Fig. 38; Ernest Oberländer-Târnoveau. Numismatical contributions to the history of South-Eastern Europe et the end the 13-th century. *Revue roumaine d'histoire*. Nr. 26. (1987), 246–249; Марианна Северова. О некоторых монетах Ногая (Золотая Орда XIII в.). *Третья Всероссийская Нумизматическая конференция в г. Владимире 6–8 апреля 1995 г.* Тезисы докладов. (Москва, 1995), 17–19; Её же. И снова о монете с именем Ногая, а также о редкой крымской монете с двумя тамгами. *X Всероссийская нумизматическая конференция. Псков, 15–20.04.2002*. (Москва, 2002), 78.

³⁷⁷ Лаврентьевская летопись, 482.

³⁷⁸ Антон Горский. *Москва и Орда*. (Москва, 2003), 18–19.

здобув Москву³⁷⁹. Але Ногай відправив туди оглана Токта-Муртада і у 1294 р. той відновив Дмитра Олександровича на великому княжінні, а Данила Олександровича – у Москві. У 1296 р. спадкоємець Дмитра – переяслав-заліський князь Іван Дмитрович їздив до Ногая за допомогою. Десь наприкінці 1296 – на початку 1297 рр. Іван Дмитрович і Данило Олександрович визнали зверхність Ногая³⁸⁰.

У цей час Галицько-Волинська держава переживала важкий етап своєї історії. Після походів Бурундая ординське панування відновилося, укріплення найбільших міст були зруйновані, а південні галицькі кордони – відкриті для ординців. Сподівання, народжені війною Берке з Хулагу, також швидко згасли. Після смерті короля Данила Галицько-Волинська держава, фактично, розпалася. Василько Романович номінально вважався старшим серед князів і сюзереном *королівства Русі*. Але кожен з князів діяв на свій розсуд. Василько Романович тримав Володимир і Берестя, Лев Данилович – Галицьке, Перемишльське і Белзьке князівства, Мстислав Данилович – Луцьке, а Шварн Данилович – Холмське і Дорогичинське³⁸¹.

В останній рік життя короля Данила Василько Романович і Шварн Данилович виступили на допомогу Войшелкові Міндовговичу у боротьбі за литовський престол. Після перемоги Войшелк уступив цей престол свояку Шварну³⁸², а сам повернувся у монастир, виконуючи раніше дану обітницю. Цей факт перетворив Шварна Даниловича на потужного володаря. А Лев Данилович отримав проти себе сильну коаліцію в особі дядька і молодшого брата при невизначеній позиції іншого брата Мстислава. За таких умов визнання ним зверхності Ногая було розумним політичним кроком, який допоміг йому спочатку утримати Галицьке князівство, а потім утвердитися як сюзерену королівства Русі³⁸³. Факт опанування всім королівством підтверджують його походи на підтримку свояка нового угорського короля Стефана V, у яких змушені були взяти участь всі волинські князі. Сталося це після смерті Шварна Даниловича³⁸⁴ та Василька Романовича³⁸⁵ (обидва померли у

³⁷⁹ Симеоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 18. (Санкт-Петербург, 1914), 82.

³⁸⁰ Владимир Кучкин. Первый московский князь Даниил Александрович. *Отечественная история*. № 1. (1995), 100–101; Антон Горский. *Москва и Орда*, 20–28.

³⁸¹ Иван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. (Львів, 1999), 135.

³⁸² Ипатьевская летопись, 867.

³⁸³ Щоб не кидати зайвого виклику Орді, Лев Данилович офіційно не приймав королівського титулу. Неможливо встановити, коли саме розпочалася співпраця Лева Даниловича з Ногаєм. Обидва вони були дуже схожі своїми характерами. Володіння їхні межували. А налагоджена попередніми століттями дністровсько-дунайська торгівля тепер проходила через землі, які контролював Ногай. Уже це спонукало галицького князя шукати добрих контактів із ним. Лев Данилович розумів, що воювати проти монголів з наявними силами безперспективно. Тому вирішив якнайповніше використати своє підлегле становище. З кожним роком його стосунки з Ногаєм налагоджувалися, а з часом переросли у тісну співпрацю, яку кожен намагався використати по-своєму. Невдовзі, слідом за Левом і інші руські князі почали намагатися стати безпосередніми васалами Ногая.

³⁸⁴ Ипатьевская летопись, 868.

³⁸⁵ Там же, 869.

1269 р.³⁸⁶).

Далі з допомогою Ногая Лев Данилович почав втілювати політику розширення своїх володінь. Ситуація ускладнилася участю у боротьбі за Австрійську спадщину на останньому етапі цієї війни і конфронтацією з угорським королем Ласло IV. Союз з великим литовським князем Тройденом, який склався ще на рубежі 1259–1270 рр., був несподівано порушений литовською стороною. Несподівано на Великдень 14 квітня 1275 р. Трид, воевода Тройдена, здобув Дорогичин, винищивши його жителів. Можливо, що литовський володар був невдоволений близькими стосунками Лева Даниловича з Тевтонським Орденом³⁸⁷. Лев Данилович негайно відреагував на такий крок учорашнього союзника, звернувшись до золотоординського хана Менгу-Тимура. Внук Бату, який зайняв престол по смерті бездітного Берке, не втручався у справи Правобережжя, бо там продовжував набирати сили Ногай³⁸⁸. Отож, мабуть, за сприяння Ногая галицько-волинський князь отримав значну ординську допомогу на чолі з братом хана огланом Ягурчином (Угачі, Яукаджі). Дорогичин було повернуто, а союзні війська вторгнулися у землі Великого князівства Литовського.

Дружини Лева Даниловича та Володимира Васильковича з'єдналися біля Слуцька з монголами оглана Ягурчина. Тут до них приєдналися дружини турівського та случького князів. Наступного ранку війська форсували р. Сирвегу, а потім вирушили на Новогрудок. Справа рухалося монгольське військо, по центру – Лева Даниловича і союзних князів, зліва – волинського князя Володимира Васильковича. Від Копиля на Новогрудок наступав луцький князь Мстислав Данилович. Бачичи, що князі-союзники діють без ентузіазму, Лев Данилович здобув окольний град Новогрудка лише з ординцями, продемонструвавши іншим князям свою зневагу³⁸⁹. Це викликало обурення, яке згодом Володимир Василькович переніс на сторінки літопису, редагуючи його текст³⁹⁰.

Наступного дня після здобуття окольного граду підійшли брянський князь Роман Михайлович з сином Олегом та смоленський князь Гліб Ростиславич, яких хан теж змусив взяти участь у поході. Вони підтримали Володимира Васильковича та Мстислава Даниловича в їх суперечках зі старшим братом. Через князівські суперечки здобути дітинець Новогрудка не вдалося³⁹¹. Протистояння з Литвою затягнуло-

³⁸⁶ Польський історик Д. Домбровський вагається щодо дати смерті Василька і ставить її у періоді 1268–1271 рр. (Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów*, 77–98). Але, якби у 1270 р. Василько Романович ще жив, то чи міг би Лев Данилович керувати волинськими князями та ще й і змушувати їх брати участь у походах, які не відповідали їхнім інтересам?

³⁸⁷ Леонтій Войтович. *Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301)*. (Львів, 2014), 175–178.

³⁸⁸ IV Новгородская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 4. (Санкт-Петербург, 1901), 54.

³⁸⁹ Ипатьевская летопись, 872–873.

³⁹⁰ Там же, 873.

³⁹¹ Воскресенская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 7. (Санкт-Петербург, 1856), 172; Никоновская летопись. *Там же*. Т. 10. (Санкт-Петербург, 1885), 152; Симеоновская летопись. *Там же*. Т. 18. (Санкт-Петербург, 1914), 74; Московский летописный свод. *Там же*. Т. 25.

ся³⁹². У 1276 р. Володимир Василькович під тиском Лева Даниловича здійснив похід на Слонім. Сюди Тройден почав переселяти прусів, які втікали після поразок у війні з Тевтонським Орденем. У 1277 р. Ногай прислав посольство на чолі з емірами Тегічагом, Кутлу-Бугою, та Ешимутом. Вони повідомили, що підходить нова ординська допомога проти литовців на чолі з еміром Мамшеєм³⁹³. З ординцями знову виступили Володимир Василькович, Мстислав Данилович та Юрій Львович³⁹⁴. Лев Данилович передав синові Холмське, Дорогичинське і Белзьке князівства, щоб з його допомогою контролювати братів. Волинських князів до походу спонукав страх перед ординським улусбеком. І тому Володимир Василькович, редагуючи літопис, подав цей похід як ініціативу Ногая, який раптом захотів пройти литовськими лісами. Однак, цілком зрозуміло, що цей була спроба Лева Даниловича з допомогою Ногая повернути ініціативу у війні з Тройденом, втрачену під Новогрудком з вини молодших братів³⁹⁵.

Війна проти Литви була жорстокою. Волинські князі не проявляли жодної активності, попри те, що Тройден був їхнім давнім ворогом. Адже, воюючи з Володимиром Васильковичем і Мстиславом Даниловичем, загинули його брати Борза, Лесій, Свелкеній³⁹⁶ та Серпутій³⁹⁷. Отож, Чорна Русь з Новогрудком так і залишилася за Литвою, а Підляшшя – за володимирським князем. А відносини з Литвою ще доволі довго були напруженими.

Незавдовго після 6 грудня 1279 р. помер краківський князь Болеслав Сором'язливий³⁹⁸. З огляду на те, що він дотримався обітниці “шлюбу чистоти” з Кунегундою, дітей у нього не було. Спадкоємцем ще у 1273 р. він оголосив двоюрідного племінника серадського князя Лешка Чорного. Це викликало спротив в інших князів та знаті, які підтримали претензії одного з опольських князів Владислава³⁹⁹. Розгорталася боротьба за краківський престол, володар якого вважався сюзереном Польщі. Польська знать розділилася, але більшість була за Лешка Чорного. Основним же його суперником несподівано виступив Лев Данилович⁴⁰⁰. Болеслав доводився йому свояком, а вдова Кунегун-

(Петроград, 1927), 151.

³⁹² Арсеній Насонов. *Монголы и Русь*. (Москва, 1940), 63–64; Вадим Каргалов. *Конец ордынского ига*. (Москва, 1984), 168; Игорь Греков, Фёдор Шахмагонов. *Мир истории. Русские земли в XIII–XV вв.* (Москва, 1986), 230–231; Андрей Астайкин. *Летописи о монгольских вторжениях на Русь: 1237–1480. Арабески истории*. Вып. 3–4. Русский разлив. Т. 1. (Москва, 1994), 471–472.

³⁹³ Ипатьевская летопись, 876.

³⁹⁴ Там же, 876–878.

³⁹⁵ Зрозуміло, що, не вникаючи у деталі, російські і татарські дослідники не помічають ролі Лева Даниловича і його стосунків з Ногаєм у цих подіях (Искандер Измайлов. *Войны на Западе. Литва и Польша. История татар с древнейших времен*. Т. 3. (Казань, 2009), 522–523).

³⁹⁶ Ипатьевская летопись, 869, 871.

³⁹⁷ Там же, 869, 874.

³⁹⁸ Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*. (Kraków, 2005), 489–490.

³⁹⁹ Henryk Samsonowicz. Leszek Czarny. *Poczet krolów i książąt polskich*. (Warszawa, 1980), 198.

⁴⁰⁰ Kronica Dzierzwy. Ed. Krzysztof Pawłowski. *Monumenta Poloniae Historica. Nowa series*. Т. 15. (Kraków, 2013), 83.

да, яка активно втручалася у політичні справи, підтримала кандидатуру мужа своєї сестри Констанції. По *кужелью* права Лева Даниловича були цілком легітимними. Зрозуміло, що він володів достовірною інформацією про ситуацію в Польщі. До того ж він розраховував на солідну підтримку: своїх братів-васалів волинських князів, улусбека Ногая, частини польської еліти та мазовецьких князів Конрада та Болеслава, синів Земовита, свого зятя – битомського і глоговського князя Казимира Владиславовича та його брата опольського князя Болеслава і чехів. І спроба скористатися цією підтримкою зовсім не була політичною авантюрою – у *середні вікі* подібні спроби робилися і за менш сприятливих обставин.

Однак так само несподівано найбільшими противниками планів галицького князя стали не Лешко Чорний та його союзник угорський король Ласло Кун, а брати: володимирський князь Володимир Василькович та луцький князь Мстислав Данилович. Волинські князі важко переносили зверхність старшого брата і заваджали його планам як тільки могли.

На самому початку 1280 р. в ставку Ногая в Ісакчі прибуло посольство Лева Даниловича з проханням про допомогу у польській кампанії⁴⁰¹. Не вагаючись, Ногай вислав військо на чолі з емірами Кончаком, Кезеєм і Куботаком, яке разом з галицько-волинськими дружинами вирушило у похід на Краків⁴⁰². 23 лютого 1280 р. під містом Гожлице на р. Копшив'янці за Сандомиром по дорозі на Краків відбулася вирішальна битва⁴⁰³. Польське військо, у складі якого було лише 600 лицарів, очолювали краківський палатин Петро та сандомирський палатин Януш⁴⁰⁴. Ця зустрічна битва закінчилася розгромом війська Лева Даниловича, можливою причиною якого стала поведінка волинських князів, які могли залишити поле битви на ранній стадії. Військо Лева відступило аж до Львова, при тому, що Лешко Чорний почав його переслідування тільки через 15 днів. Тоді у березні 1280 р. він здобув і розорив місто Переворськ⁴⁰⁵ і рушив до Берестя, однак спроба нападу провалилася⁴⁰⁶ через вторгнення на Люблінщину ятвягів як союзників Лева Даниловича⁴⁰⁷. Військо Лешка Чорного розбило їх і переслідувало

⁴⁰¹ Юрий Селезнев. Ногай – полководец и политик Золотой Орды. *Новик*: Сборник научных работ аспирантов и студентов исторического факультета Воронежского государственного университета. Вып. 3. (Воронеж, 2000), 29.

⁴⁰² Там же, 29.

⁴⁰³ Ипатьевская летопись, 881–882; Rocznik Tracki. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 2. (Lwów, 1872), 847, 878; Rocznik franciszkański krakowski. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 3. (Lwów, 1878), 50–51; Stefan Krakowski. Obrona pogranicza wschodniego Małopolski za Leszka Czarnego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne*. Seria 1. Z. 15. Historia. (Łódź, 1960), 89–105.

⁴⁰⁴ Kronika Dzierzwy, 83.

⁴⁰⁵ Ипатьевская летопись, 872.

⁴⁰⁶ Там же, 889–890.

⁴⁰⁷ Bronisław Włodarski. Problem jaćwieski w stosunkach polsko-ruskich. *Zapiski Historyczne*. T. 24. Z.2–3. (Toruń, 1959), 7–26.

аж за р. Нарев⁴⁰⁸.

На початку 1281 р. Лешко Чорний на своїй землі відбив напад монгольського війська, яке прийшло на підтримку Лева Даниловича⁴⁰⁹. Окрилений перемогою краківський князь почав розправлятися з польськими союзниками Лева Даниловича. У 1282 р. він підбив молодшого з мазовецьких князів плоцького князя Болеслава Земовитовича виступити проти старшого брата черського князя Конрада. Лев Данилович негайно вислав на допомогу Конраду Земовитовичу дружини, очолені слонімським князем Васильком Романовичем та холмським князем Юрієм Львовичем⁴¹⁰. Ця підтримка дала змогу черському князю втримати свої позиції у Мазовії, хоча сама мазовецька уособиця затягнулася. Зв'язаний війнами з угорським королем та краківським князем, Лев Данилович не міг приділяти цьому регіону більше уваги. До того ж на даному етапі єдиним надійним союзником сюзерена королівства Русі Лева Даниловича залишався улусбек Ногай. А Ласло Кун і Лешко Чорний так само неухильно підтримували один одного.

У лютому 1285 р., коли військо Лева Даниловича разом з ординцями перебувало у поході в Угорщині, Болеслав Земовитович спустошив околиці Щекарева. Повернувшись з Угорщини, Лев Данилович з'єднався з волинськими військами, очоленими слонімським князем Васильком Романовичем, і напав на землі плоцького князя, дійшовши до Вишгорода. Союзник Лева Даниловича, черський князь Конрад, вторгнувся у Сандомирську та Краківську землі і дійшов до самого Кракова, де міцани, утримавши Вавель, почали спішно зводити нові міські укріплення⁴¹¹. До цієї війни Лев Данилович залучив і литовців, які спустошили Люблінщину⁴¹². Броніслав Влодарський слушно трактував події 1285 р. як широкомасштабну війну Лешка Чорного з Романовичами⁴¹³. Очевидно, що це було продовження боротьби за краківський престол.

Репресії Лешка Чорного торкнулися і княгині-вдови Кунегунди, яка підтримувала свого свояка Лева Даниловича. У 1284 р. вона змушена була спочатку відмовитися від бецької та корчинської каштеляній, а згодом, 24 квітня 1289 р. вступити до монастиря кларисок в Старому Сончі⁴¹⁴.

В ході боротьби проти союзника Лешка Чорного угорського короля Ласло Куна, конфронтація з яким розпочалася ще з завершального етапу боротьби за Австрійську спадщину, Лев Данилович приєднав частину Закарпаття (жупу Берез і частину жупи Земплин)⁴¹⁵ десь ще у

⁴⁰⁸ Kronika Dzierzwy, 83.

⁴⁰⁹ Peter Jackson. *Mongolowie i Zachód*. (Warszawa, 2007), 251.

⁴¹⁰ Ипатьевская летопись, 882–887.

⁴¹¹ Kronika Dzierzwy, 85.

⁴¹² Ипатьевская летопись, 888–889.

⁴¹³ Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś 1194–1340*. (Warszawa, 1966), 202–205.

⁴¹⁴ Martyn Homza. *Sytuacja polityczna Spiszu do początków XIV w. Historia scepunii*. Vol. 1. (Bratislava–Kraków, 2009), 166–167.

⁴¹⁵ Леонтий Войтович. О времени включения Закарпаття в состав Галицко-Волинского государ-

1278–1279 рр., бо у 1281 р. власники Вишкова над Тисою звернулися до Ласло Куна з проханням нового диплому взамін виданого Стефаном V, який був втрачений через вторгнення князя Лева Даниловича у жупу Угоча перед цим (тобто незадовго до 1281 р.)⁴¹⁶. З цієї закарпатської території Лев Данилович здійснив щонайменше два походи на угорські землі: у 1283 р.⁴¹⁷ і у 1285 р. знову в Ужанську жупу. Під час другого походу він разом з ординцями Ногая пішов аж у Паннонію⁴¹⁸.

Нещасливий Тула-Буга. Ногай зробив золотоординським правителем оглана Туда-Менгу (1282-1287), порушивши заповіт Менгу-Тимура, який хотів бачити спадкоємцем не брата, а племінника Тула-Бугу (Телебугу руських літописів). Туда-Менгу, який не готувався стати правителем Орди, прийняв іслам, а далі захопився містичними вченнями суфіїв. Нарешті, оголосив себе дервішем і поступово почав повністю відходити від державних справ. У 1287 р., за свідченням Рукн-ед-Діна Бейбарса (1245–1325), він зовсім зійшов з розуму⁴¹⁹. Ногай став повністю розпоряджатися мало не на всій території Золотої Орди, часто, не звертаючи увагу на номінального правителя Туда-Менгу⁴²⁰.

Скориставшись його неспроможністю чи справжнім безумством, найстарший оглан Тула-Буга з братом Кунчиком та огланами Алкуєм і Тогрилом (синами Менгу-Тимура) змусили Туда-Менгу передати правління у руки Тула-Буги. Той спочатку правив від імені хана, якого усунули, а потім зовсім позбувся його, проголосивши правителем себе. Але він добре розумів, що для повного утвердження йому необхідно підпорядкувати собі Ногая, який тоді крім усього іншого, залишався найстаршим за віком серед нащадків Джучі.

Тула-Бугі потрібен був військовий успіх. Тому влітку 1287 р. він

ства. *Русин. Международный исторический журнал.* Отв. ред. Сергей Суляк. № 4 (26). (Кишинев, 2011), 5–25, 160–167; Його ж. Вхідження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Т. 16. (Дрогобич, 2012), 48–61.

⁴¹⁶ “*suo priuilegio mediante, sed ipsum priuilegium receptum fuisset per Ruthenos ducis Leonis, qui tunc comitatum de Ugocha hostiliter devastarunt*” (*Codex diplomatius Hungariae ecclesiasticus et civilis.* Ed. György Fejér. T. 5. Vol. 3. (Budae, 1830), 87–89). Невірно протрактувавши цей документ Ласло Куна, польський історик Норберт Міка зробив висновок, що у 1271 р. Лев Данилович зрадив свого союзника Стефана V і здійснив похід на територію далеку від його кордонів (Norbert Míka. *Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278.* (Racibórz, 2008), 75), що, звичайно суперечить іншим фактам, перш за все угодам Стефана V з Пшемислом II Оттокар, укладеним 2 липня 1271 р. під Пожанню (Братиславою) та 14 липня 1271 р. у Празі, куди внесений Лев Данилович як союзник і родич („*Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem*”) (*Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* Ed. Augustin Theiner. Vol. 1 (1216–1352). (Roma, 1859), nr 80; *Regesta diplomatia nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae.* Ed. Josef Emler. Vol. 2 (1253–1310). (Pragae, 1872), nr 753; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae.* Vol. 5. Bd. 2. Ed. Jindřich Šebánek i Sáša Dušková. (Pragae, 1981), nr 636–637.

⁴¹⁷ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 3, 99 [В записі Холмського Євангелія: “Коли ся женило Георгий княже, а отець ему в Угры ходило – тогда скончаша ся книги сия”].

⁴¹⁸ Николай Веселовский. *Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время,* 32–33.

⁴¹⁹ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* Т. 1, 105–106.

⁴²⁰ Див.: Николай Веселовский. *Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время,* 39–54; Антон Горский. *Политическая борьба на Руси в конце XIII века и отношения с Ордой. Отечественная история.* № 3. (Москва, 1996), 74–92.

організував похід великого ординського війська в Угорщину. Це був перший після Бату похід у Західну Європу на чолі зі золотоординським правителем. Виглядає, що цей похід запланували Ногай⁴²¹ з Левом Даниловичем в ході продовження війни з угорсько-польським союзом Ласло Куна з Лешком Чорним. Після успішних вторгнень в угорські землі у 1283–1285 рр.⁴²², вони планували більш масштабний похід, поставивши Тула-Бугу до відома⁴²³. Але тепер Тела-Буга сам вирішив очолити похід. Війська, які вторнулися в Угорщину, за свідченнями очевидців, були величезними⁴²⁴. Окремі джерела називають неймовірну цифру – 200 тис. воїнів⁴²⁵. У поході взяли участь також дружини Лева Даниловича, Володимира Васильковича, Мстислава Даниловича і Юрія Львовича. “Володимир же був тоді шкутильгав на ногу і тому не пішов, бо була рана тяжка на ньому, але послав рать свою з Юрієм, синівцем своїм”⁴²⁶. Війська дійшли аж до Дунаю й обложили Буду⁴²⁷.

Більша частина Угорського королівства була розорена ворожими військами, тож особливого вибору у Ласло Куна не було. Очевидно, що він, навіть, визнав себе монгольським васалом. У цьому у 1288 р. його прямо звинувачував у своїх посланнях примас Угорщини – естергомський архієпископ⁴²⁸.

Завершення походу не зовсім зрозуміле. Так і не насмілившись штурмувати Будаїський замок, монгольсько-руське військо розділюся. Ногай покинув хана і через Брашів відійшов у свої володіння на

⁴²¹ Karl Jahn. *Frankengeschichte des Rašid ad-Din*. (Wien, 1977), 53.

⁴²² Annales Augustani minores. Ed. Georg Heinrich Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 10. (Hannoverae, 1852), 10; Rocznik Tracki. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 2. (Lwów, 1872), 850; György Székely. Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. *Századok*. T. 122. (1988), 52–88.

⁴²³ В умовах, що склалися у Лева Даниловича не було потреби в односторонній підтримці Тула-Буги, використовуючи протиріччя правителя з Ногаєм, як це вважає І. Ізмайлов (Искандер Измайлов. Войны на Западе. Польша и Литва. *История татар с древнейших времен*. Т. 3. (Казань, 2009), 524). Стосунки Лева Даниловича з Ногаєм були досить тісними і галицько-волинський князь зберіг їх у куди більш небезпечному для себе періоді.

⁴²⁴ Annales Sancti Rudberti Salisburgenses. Ed. Georg Heinrich Pertz. *Monumenta Germania Historica. Scriptores*. T. 9. (Hannoverae, 1850), 809; Continuatio Althensis. *Ibidem*. T. 17. (Hannoverae, 1861), 414; Ernest Oberländer-Târnoveau. Byzantino-Tartarica – le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe siècle. *II Mar Nero*. (1996), 191–214.

⁴²⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. György Fejer. T. 3. (Budae, 1832), 399, 452–453; *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Ed. Guctav Wenzel. T. 12. No 413 (Pest, 1874), 497; *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Ed. Ferdinandus Knauz, Lajos Crescens Dedek. T. 2. No 434. (Esztergom, 1880), 419. *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár*. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Vol. 1 (1023–1300). Ed. Zsigmond Jakó. No 407. (Budapest, 1997), 264.

⁴²⁶ “Володимерь же баше тогда хромь ногою и тѣмь не идаше зане бѣ рана зла на немь, но посла рать свою съ Юрьем сыноновцѣ своимъ” (Ипатьевская летопись, 888).

⁴²⁷ *Codex diplomaticus Hungariae*. T. 3, 301; T. 7. (Budae, 1837), 110; *Chronici Hungarici compositio sacculi XIV*. Ed. Aleksander (Sándor) Domanovszky. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianar gestarum*. Ed. Imre Szentpétery. Vol. 1. (Budapestini, 1937), 472.

⁴²⁸ Janos Karácsonyi. A merges vipera és az antimoniális. Korkép Kún László király idejéből. *Századok*. T. 44. (1910), 1–24.

Дунаї. Військо Лева Даниловича теж повернулося через комітат Берег або звичним шляхом через Дукельський перевал на Сянок. Король Ласло Кун перебував у Трансільванії, але про його сутички з монголами джерела не повідомляють. Цілком імовірно, що він таки визнав зверхність золотоординського хана. Сам Тула-Буга з основними силами відходив через Трансильванські Карпати. За інформацією Галицько-Волинського літопису, перехід війська цим шляхом звично тривав три дні, але тепер зайняв цілих тридцять і виявився для золотоординського хана фатальним: “блоуда в горахъ. водимъ гнѣвомъ Бѣимъ. и бѣ в нихъ голодь великъ. и начаша людие ѣсти. потомъ же начаша и сами измирати и оумре ихъ бещисленое множество. самовидчи же тако рекошаоумерши бѣ сто тысячъ. Шканьныи же и безаконьныи Телебоуга выиде пѣшь со своею женою. Шб одной кобылѣ. Посрамленъ ѿ Ба”⁴²⁹. Це повідомлення викликає певні сумніви. Невже відмінна монгольська розвідка могла допустити, щоб правитель Золотої Орди з основним військом міг заблукати в горах? Однак, сирійський енциклопедист Еннувейрі (1279–1333) підтверджує інформацію про блукання в горах⁴³⁰, а польські джерела⁴³¹ – про голод та епідемію у рядах ординського війська. Джерела угорські та німецькі⁴³² розповідають, що монголів, які відступали, постійно атакували загоми місцевих трансильванських нобілів. Вони діяли на власний розсуд, без погодження з королем, але зуміли нанести монголам певних втрат. Мабуть за невдалий відхід через Трансильванію повністю відповідальний сам хан Тула-Буга, який виявився нікудишнім полководцем. Це, власне, продемонстрували і його наступні дії на військовому поприщі. Але кількість втрат монгольського війська під час цього відступу літописець, поза сумнівом, значно перебільшив. Можливо, що волинські редактори тут намагалися видати бажане за дійсне. Тула-Буга доволі спокійно сприйняв перший гіркий досвід на військовому поприщі і не намагався шукати винних. Навпаки, очевидно, вважаючи похід вдалим, а Угорщину підпорядкованою, восени 1287 р. він організував новий похід. Цього разу у Польщу.

Історики, відзначаючи заплутаність хронології і накладення інформації у Галицько-Волинському літописі⁴³³, досі не розібралися з цими подіями. Це був широкомасштабний похід великого війська на чолі з самим правителем Золотої Орди. Але рівночасно це був епізод війни

⁴²⁹ Ипатьевская летопись, 891.

⁴³⁰ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 1, 156.

⁴³¹ Rocznik Tracki. *Monumenta Poloniae Historica*. Т. 2. (Lwów, 1872), 850; Rocznik Malopolski. *Monumenta Poloniae Historica*. Т. 3. (Lwów, 1893), 183.

⁴³² *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. György Fejer. Т. 5. Vol. 3. (Budae, 1830), 282, 394–395, 399, 452–454; *Annales S. Stephani Frisingenses*. Ed. Georg Heinrich Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Т. 13. (Hannoverae, 1855), 57; *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Ed. Ferdinandus Knauz, Lajos Crescens Dedek. Т. 2. No 434. (Esztergom, 1880), 419; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Imre Szentpétery. Vol. 1. (Budapestini, 1937), 213, 472; Vol. 2. (Budapestini, 1938), 44.

⁴³³ Николай Веселовский. *Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время*, 30–37; Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*, 297–298; Вадим Егоров. *Историческая география Золотой Орды*, 191.

королівства Русі (тобто Галицько-Волинської держави як васала Золотої Орди) проти угорсько-польського союзу. Тула-Буга прагнув зовнішньополітичного успіху, який підняв би його авторитет. Таким успіхом могло бути перетворення угорських та польських правителів в прямих ординських васалів. При цьому Тула-Бугі розходилося, щоби вони не стали васалами Ногая, як болгарські та сербські правителі. З правителем Золотої Орди йшли війська його двоюрідного брата оглана Алкуя, чернігівських та інших руських удільних князів. Приєднатися до ханського війська отримав наказ і Ногай.

Найкоротший шлях в польські землі до Кракова лежав через Перемишль, ним і пішло військо Ногая, пройшовши через Галицьку і Перемишльську землі. Тула-Буга ж чомусь повів своє військо через Волинь – шляхом, яким йшов на захід Бату у 1240 р. Схоже, що Тула-Буга був явно невдоволений близькими контактами Лева Даниловича та його братів з Ногаєм (“баше межи има нелюбовье велико”⁴³⁴) і вирішив напряму підпорядкувати собі галицьких і волинських князів. При цьому, зробивши волинських князів своїми безпосередніми васалами, він розривав їх зв’язок і з Левом і з Ногаєм, щоби ослабити обох. А можливо, що така ідея з’явилася у нього вже в ході самого походу. Які були його плани стосовно польських земель і чи збирався він допомагати Левові в опануванні краківського престолу – сказати важко. Радше – ні. Імовірно він сподівався, що польські князі поспішать перейти під його підданство, як тільки-но його велике військо вступить в їх землі. За таких умов зовнішні межі впливу Золотої Орди перемістилися б далі на Захід, а відносна самостійність галицько-волинських князів перейшла б до угорського короля та польських князів, тоді як руські князі мали би бути тісніше інтегровані в ординську систему. Водночас це мало би виключити вплив на них Ногая.

Руські князі по черзі мусили зустрічати золотоординського правителя, явно побоюючись за наслідки цих аудієнцій. На Горині першим зустрів Тула-Бугу луцький князь Мстислав Данилович “с питьемь и с дары”, далі біля Перемиля на хана чекав володимирський князь Володимир Василькович⁴³⁵. Останнім Тула-Бугу з почестями приймав Лев Данилович на *Боужьковьском полі* (очевидно, на території Белзького князівства недалеко від Бужьска) після того, як Тула-Буга залишив Перемиль. Можливо, що Лев чекав ординське військо на своїх землях, сподіваючись на швидкий удар через Перемишль по землях Лешка Чорного. Це “спізнення” старшого брата дозволило Мстиславу Даниловичу добитися кращих умов у стосунках із золотоординським правителем⁴³⁶.

Тула-Буга оглянув війська Лева Даниловича, Володимира Васильковича, Мстислава Даниловича та Юрія Львовича, а також 7 грудня 1287 р. здійснив поїздку у Володимир – при цьому ординці “насиле

⁴³⁴ Ипатьевская летопись, 892.

⁴³⁵ Там же, 892.

⁴³⁶ Леонтій Войтович. Мстислав Данилович: загадковий волинський князь. *Студії і матеріали з історії Волині*. 2012. (Кременець, 2012), 31–47.

велико творахоу в городъ и пограбиша товара бещисленое множество и конии”⁴³⁷. Важко оцінити достовірність інформації волинського літописця, адже хан йшов на Польщу, а розорення території, яка платила ординську данину-вихід не було характерним для прагматичних ординців. Зрештою, в ті часи війська завжди вели себе нестримано під час походів навіть на своїй території. Ймовірно, книжник і філософ князь Володимир Василькович надто болісно реагував на подібні дії. Разом з тим золотоординський правитель міг просто демонструвати свою зверхність Володимирі Васильковичу як сильнішому з волинських князів.

З Волині Тула-Буга з руськими князями рушив на Польщу. При цьому літописець наголосив: “Левъ князь со снмъ свой Юрьемъ, а Мстиславъ со своєю ратью, а Володимѣрь со своєю ратью”⁴³⁸. Тобто, є очевидним, що золотоординський правитель зробив Романовичів своїми безпосередніми васалами, ліквідувавши їх залежність від Ногая, а водночас і зверхність Лева Даниловича над братами. У поході галицькі і волинські війська виступали як окремі з’єднання і, вірогідно, на різних операційних напрямках. Симптоматично, що в тексті Мстислав вперше названий перед Володимиром. Після того як Мстислав першим зустрів ординського правителя на Горині “с питьемъ и с дары”⁴³⁹, Тула-Буга не зачепив території Луцького князівства, тоді як в землях Володимирського князівства ординці поводили себе зухвало, мало не як завойовники. Важко сказати, що спричинило таку поведінку золотоординського правителя: чи Тула-Буга вирішив приборкати сильніших Романовичів і повністю розірвати їх зв’язки з Ногаєм, чи Мстислав Данилович, скориставшись можливістю спілкування з Тула-Бугою, домігся милості правителя, чи останній, все-таки маючи намір віддати Краків Леву Даниловичу, вирішив відірвати від нього Волинь і провокував конфлікт між братами, знаючи неприхильне ставлення молодших до старшого? Ймовірно, що обидва волинські князі у розмові з Тула-Бугою за відсутності Лева Даниловича поскаржилися на старшого брата та Ногая і самі висловили бажання бути безпосередньо під рукою правителя Золотої Орди. Тула-Буга тут же задовольнив їхнє прохання, яке збіглося з його планами.

Війська Тула-Буги і Романовичів підійшли до Завихвоста, але ріка ще не замерзла і вони рушили до Сандомира, перейшовши по льоду Сян в іншому місці. Важкохворий Володимир Василькович був відпущений ханом додому. Форсувавши Віслу, Тула-Буга обложив Сандомир, але здобути місто не зміг, а на штурм не відважився. Ординські війська розсипалися по польських землях і почали їх спустошувати⁴⁴⁰.

Поки Тула-Буга розбирався з волинськими князями, Ногай ще 6 грудня вторгнувся в польські землі⁴⁴¹ і перед Різдвом (23–24 грудня) підійшов до Кракова. Краківський князь Лешек Чорний покинув свою

⁴³⁷ Ипатьевская летопись, 892–893.

⁴³⁸ Там же, 893.

⁴³⁹ Там же, 892.

⁴⁴⁰ Там же, 893–894.

⁴⁴¹ Vita et miracula sanctae Kingae ducissae Cracoviensis. / Ed. Wojciech Kętrzyński. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 4. (Kraków, 1884), 715.

землю і сховався в Угорщині. Ногай обложив Краків, але поляки відстояли свою столицю і у перших днях січня 1288 р. змусили його відступити⁴⁴². Повернувшись до Кракова, Лешек Чорний звільнив міщан від податків за їх мужність при обороні столиці⁴⁴³. Але малоімовірно щоби краківські містичі та гарнізон Вавеля могли мати стільки сил, щоби заставити Ногая відступати, тим більше, що передові його загони вже дійшли до Сілезії⁴⁴⁴. Угорська допомога, очолювана бароном Дьєрдем, сином Шимона, зустріла монгольський підрозділ (тисячу) у січні 1288 р. біля Нового Сонча, коли він відходив назад⁴⁴⁵. Можливо, це навіть був його ар'єргард чи загін, який повертався з Сілезії.

Імовірною причиною відступу Ногая, який покинув Краківське князівство і, не чекаючи на військо хана, рушив на Нижній Дунай, були його стосунки з Тула-Бугою. Довідавшись про вчинки хана на Волині, де останній розбирався без нього із його васалами, найстарший з Джучидів задумав не дати Тула-Бугі покинути польські землі тріумфатором. Тула-Буга і справді мав намір іти на Краків, але довідавшись, що Ногай випередив його і покинув польські землі, теж повернув назад⁴⁴⁶.

Цей епізод належить до найбільш заплутаних загадок як ординської історії, так і історії всієї Центрально-Східної Європи⁴⁴⁷. Чому велике військо золотоординського правителя повернуло назад від Сандомира, навіть не спробувавши дійти до Кракова? Редактори Галицько-Волинського літопису кілька разів повторили інформацію про суперництво Ногая і Телебуги. Арабські літописці теж обмежилися посиланнями на це суперництво. Але цього разу золотоординський хан був розлюченим і шукав, кого звинуватити у своїх невдачах. Саме тому його військо рушило відразу до столиці Лева Даниловича – Львова.

На початку 1288 р. золотоординський правитель два тижні протримав в облозі Львів. Повідомлення літопису, редагованого володимирським князем Володимиром Васильковичем, залишає багато незрозумілих моментів: “и стоѣша на Лвовѣ землѣ в нѣли. кормачесь не воююче и не дадохуоть ни из города вылѣсти в зажитъею кто же выѣхашеть из города цвы избиваша а друзии поимаша иныѣ излоупивше поуцахоу нагы а тѣи ѿ мороза изомроша зане бѣ зима люта велми и оучиниша землю поустоу”⁴⁴⁸.

⁴⁴² Rocznik Tracki, 852; Annales Posnanienses. Ed. Max Perlbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 29. (Hannoverae, 1892), 470.

⁴⁴³ Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. I (1257–1506). Ed. Franciszek Piekosiński. *Monumenta mediaevali aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. T. 5. (Kraków, 1879), 4–5.

⁴⁴⁴ Юрий Селезнѣв. Ногай – полководец и политик, 53.

⁴⁴⁵ Dyula Pauler. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok allott*. Vol. 2. (Budapest, 1899), 398–399.

⁴⁴⁶ Ипатьевская летопись, 894.

⁴⁴⁷ Gheorghe Brătianu. *Actes des notaires Gevno is de pera et de Caffa, de la fin treizieme siele (1281–1290)*. (Bucarest, 1927), 272; Михаммеджан Сафаргалиев. *Распад Золотой Орды*. (Саранск, 1960), 56.

⁴⁴⁸ “і стояли на Львовій землі два тижні кормлячись [і] не воюючи, але не давали вони навіть із города вийти за покормом. Хто ж виїхав з города, тих вони побивали, а захопили, а інших, обдерши, пускали нагих, і тії од морозу померли, тому що була зима люта вельми, і зробили вони пустою землю всю” (Ипатьевская летопись, 894–895).

З тексту однозначно випливає, що Лева Даниловича з ординським правителем не було. Не здобувши Сандомир, монгольсько-руське військо “почаша воювати землю Ладьскоую”⁴⁴⁹. Напевно, кожен князь отримав свій операційний напрям, і Лев Данилович поспішив на з’єднання з Ногаєм і потім разом з ним відступив. Облога Львова яскраво свідчить про те, що Тула-Буга підозрював Лева Даниловича у змові з Ногаєм. Чому ж він не наважився штурмувати Львів, а просто тримав його в облозі? Однозначно, що зруйновані на вимогу Бурундая у 1259 р. укріплення були вже відбудовані, але окрім цього, Тула-Бугі помітно не вистачало рішучості полководця. Тому він не наважився штурмувати Буду, Сандомир, а пізніше і Львів. З іншого боку, завершуючи великий похід у польські землі з більш ніж сумнівними результатами, було би взагалі повним безглуздом тратити військо на штурмі добре укріпленої столиці князівства, яке платило данину-віхід і сюзерен якого брав участь у тому ж поході у польські землі.

Після відходу ординських військ Лев Данилович оцінив втрати: вбитих, померлих від ран і полонених – двадцять з половиною тисяч⁴⁵⁰. У будь-якому випадку така кількість за тодішніми мірками була дуже значною. Бо підраховувалися тільки зрілі чоловіки, здатні носити зброю, за винятком рабів, жінок, дітей і старців.

Луцький князь Мстислав Данилович під Львовом перебував в ординському війську: “а Мстислава повѣдаша вже пошелъ с Телебоугою на Львовъ”⁴⁵¹. Він мав для цього мотиви. Бо у середині грудня на Сяні отримав від смертельно хворого Володимира Васильковича документ про передачу у спадщину за заповітом Володимирського князівства: “се ти даю при црїхъ [хані Телебузі та його браті оглані Алкуї – Л.В.] и при его радьцахъ”⁴⁵². На radoцax Мстислав одразу надіслав самовпевнене повідомлення старшому братові Левові (до речі, – ще одне підтвердження, що війська князів, як і ординські тумени, діяли самостійно на різних оперативних напрямках): “коли а чего восхочешъ чего искати по животъ моего и своего все же ти црѣ а се црѣ а се азъ молви со мною што восхочешъ”⁴⁵³. Що за таких обставин міг відповісти Лев Данилович? Тула-Буга затвердив заповіт Володимира Васильковича, який помирав. Тепер він був впевнений, що Романовичі ворогуватимуть між собою, а сильнішому Леву буде не до підступів разом з Ногаєм. Оскільки Мстислав перетворювався з удільного князя на потужного сюзерена Волині, тож у його інтересах було залишатися вірним слугою золотоординського правителя, який виступав гарантом його володінь на Західній Волині. Тому Лев “нарѣ противоу томоу словоу ничегоже”⁴⁵⁴. Мстислав же поспішив розпоряджатися своїми новими територіями, не дїждавшись, навіть, смерті

⁴⁴⁹ Там же, 894.

⁴⁵⁰ Там же, 895.

⁴⁵¹ Там же, 900.

⁴⁵² Там же, 898.

⁴⁵³ Там же, 898.

⁴⁵⁴ Там же, 898.

Володимира Васильковича і формального вступу заповіту у силу⁴⁵⁵.

Можливо, саме через це Лев разом з Ногаєм відступили із польських земель. Обидва очікували поразки Тула-Буги під стінами Кракова або в іншому місці. Але про всяк випадок, очікуючи найгіршого, Лев відправив дружину Констанцію разом з її сестрою Кунегундою у монастир в Старому Сончі поблизу угорського кордону. Він не помилився. Тула-Буга з Мстиславом Даниловичем появилися під стінами Львова. Якби Тула-Буга взяв місто і стратив князя Лева Даниловича, волинський князь міг стати єдиним володарем усього *королівства Русі*⁴⁵⁶. Але цього не трапилося. Значить, Тула-Бугі достатньо було ослаблення Лева Даниловича, конфронтації між братами та виведення князів з-під зверхності Ногая. Він ще не визначився щодо Польщі й Угорщини.

Від Львова через Володимир і волинські землі Тула-Буга повернувся в Орду. Польський хроніст, який писав між 1289–1298 рр.⁴⁵⁷, відзначив, що у Володимирі хан розділив набраний в Польщі ясир: “з 31 тисячі самих лише дівиць і юнаків тисячу повнолітніх нарахували”⁴⁵⁸. Це означало, що Мстислав Данилович став основним відданим васалом Тула-Буги на галицько-волинських теренах, якого правитель винагородив, сподіваючись у майбутньому на нього спертися.

Тула-Буга вирішив, що він виконав основні завдання, підпорядкувавши Ногая і його соратника Лева Даниловича. У наступному році він не повторив походу на західні землі, а вирішив продовжити війну у Закавказзі. Ногай отримав наказ відправити туди свої тумени. Син знаменитого еміра Бурундая (імовірно, що це був саме він, оскільки старому еміру було би майже 90, якщо не більше) очолив це військо, але загинув 13 квітня 1290 р. у битві на р. Карасу під Дербентом⁴⁵⁹.

10 грудня 1288 р. помер володимирський князь Володимир Василькович⁴⁶⁰. Незважаючи на заповіт, холмський князь Юрій Львович зайняв Берестя. Лев намагався таки розділити з молодшим братом володіння померлого, але Мстислав не мав наміру уступати навіть незначної волості. Він одразу ж доручив своєму васалові пороському князю Юрію привести ординців. І Лев змусив сина повернути назад⁴⁶¹. За інших обставин галицький князь так легко не відступив би. Боярин Семен Дядькович мав передати холмському князю таке: “не погоуби землѣ, братъ мои послалъ возводить Татаръ”⁴⁶². Погроза Мстислава Даниловича була реальною. Отож, виконуючи наказ батька, Юрій Львович покинув Берестя. Волинський літописець зауважив, що холмський князь

⁴⁵⁵ Там же, 900.

⁴⁵⁶ Леонтій Войтович. Мстислав Данилович: загадковий волинський князь. *Студії і матеріали з історії Волині*. 2012. (Кременець, 2012), 31–47.

⁴⁵⁷ Heinrich von Zeissberg. *Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters*. (Leipzig, 1873), 77–78; Pierre David. *Les sources de l'histoire de Pologne a l'epoque des Piasts (963–1386)*. (Paris, 1934), 72–76.

⁴⁵⁸ Kronika Dzierzwy, 85.

⁴⁵⁹ Юрий Селезнёв. *Элита Золотой Орды*, 65.

⁴⁶⁰ Ипатьевская летопись, 918.

⁴⁶¹ Там же, 911–913, 928–930.

⁴⁶² Там же, 930.

“пограбивъ всѣ дома стрѣма своего и не встаса камень на камени в Берестѣи и в Каменци и в Бѣльскѣи”⁴⁶³. Але це можна сприймати швидше як чергову пімсту Леву Даниловичу та його сину зі сторони книжників, які раніше належали до кола Володимира Васильковича, а тепер перейшли до Мстислава Даниловича. Події відбувалися надто стрімко. Тому Юрій Львович реально не міг би цього зробити. Адже потрібно було очистити ці землі поки Мстислав не привів ординців, щоб не залишити йому приводу для розв’язання війни. Крім того Юрій Львович сам претендував на ці території, оскільки вони були тісно пов’язані економікою з його землями. А тому не мав потреби їх розорювати за будь-яких умов. Зрештою, археологічні дослідження у цих містах, зокрема у Бересті, також не дають жодних підстав для подібних висновків.

Війна в Азербайджані окрім величезних втрат не принесла Тула-Бузі жодних успіхів і ще більше похитнула його авторитет. Ногай, який також поніс значні втрати у цьому невдадому поході, не мав наміру довго терпіти правління Тула-Буги. Змову огланів у 1291 р. організував син Менгу-Тимура – Токта. Цей оглан командував туменом і не мав великих перспектив. Побоюючись старшого брата Алкуя, який підтримував Тула-Бугу, він сховався від ханського гніву у Йілікчі, внука Беркечара, і попросив допомоги у Ногая. Ногай скористався з можливості змістити Тула-Бугу і підтримав Токту. Хитрістю виманивши на курултай Тула-Бугу і його соратників, він прикинувся смертельно хворим і запросив огланів у свою ставку, де наказав схопити їх. Токта стратив не тільки Тула-Бугу, але й огланів Кунчека, Алкуя, Тогрила та інших братів. Але, злякавшись власного злочину, відступив у свій улус за Волгою. Очолити Золоту Орду погодився тільки після того, як переконався, що решта огланів готові визнати його зверхність⁴⁶⁴.

Посадивши на престол нового зверхника, Ногай повністю відновив своє панування у причорноморських степах і на Правобережжі. Зрозуміло, що від таких змін виграв Лев Данилович. Тепер він отримав реальну можливість повністю відновити своє панування на Волині. На жаль, Галицько-волинський літопис обривається ще до початку цих подій, а інші літописи подробиць не зберегли. Можна тільки припускати, що обійшлося без війни. Коли помер Мстислав Данилович – точно невідомо. Сталося це після 1292 р.⁴⁶⁵ Але до смерті Льва Даниловича. Бо Юрій Львович без будь-яких проблем прийняв королівський титул й успадкував об’єднану державу. Rex Rusiae dux Ladimerie у титулі короля не означає, що Волинь була прилучена пізніше, як припускає Даріуш Домбровський⁴⁶⁶. Швидше, відбиває унійний характер Галицько-Волинської держави⁴⁶⁷. Єдиний син Мстислава – Данило помер до

⁴⁶³ Там же, 931.

⁴⁶⁴ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*. (Львів, 2004), 120.

⁴⁶⁵ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 502.

⁴⁶⁶ Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów*, 178.

⁴⁶⁷ Ян Тенговський. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденевича на галицько-волинський престол (Невідомі руські документи з XIV століття). *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 1. (Львів,

1288 р.⁴⁶⁸. Гіпотеза про існування молодшого сина Мстислава Даниловича чи його внука – Володимира, очевидно, помилкова⁴⁶⁹. Отже, можна стверджувати, що у період від 1292 р. до 1300 р. Леву Даниловичу вдалося об'єднати під своєю безпосередньою владою всі галицько-волинські землі, відновивши повністю *королівство Русі* з новими закарпатськими володіннями та Люблінською землею.

Тісні стосунки з Ногаєм дозволили Льву Даниловичу десь наприкінці XIII ст. включити до складу Галицько-Волинської держави Київ (можливо, з васальними князями в Овручі – нащадками Володимира Рюриковича). У „Книзі знань” (відома за трьома манускриптами і датована біля 1350 р.), де описані подорожі кастильського монаха-францисканця, після Польщі вказане „королівство Лева”. До складу, як зазначається там, входив Київ, а його знамено – зелене полотнище з червоним хрестом⁴⁷⁰. Джерело це достатньо надійне й узгоджується із загальною інформацією. Пік могутності Ногая припадає на період 1292–1298 рр. Саме тоді як у нагороду за вірність він міг без проблем допомогти Леву Даниловичу опанувати Київщину та Переяславщину. На ці території Романовичі звертали увагу раніше. Крім Болохівської землі, від часів Романа Мстиславича вони намагалися контролювати і Поросся. Уцілілі там дрібні князі із Смоленських Мономаховичів не мали іншого виходу, як орієнтуватися на потужних волинських родичів. Пороський князь Юрій у 1289 р. згадувався як васал волинського князя Мстислава Даниловича⁴⁷¹. Очевидно, що волинський князь володів Болохівською й іншими землями поблизу Києва. Але замахнутися на колишню столицю Русі без дозволу золотоординського хана він не міг. Тільки опанувавши Волинь та отримавши згоду Токти, яку забезпечив Ногай, Лев Данилович здійснив давню батьківську мрію щодо самого Києва. Тобто, це теж сталося після 1292 р., але до 1298 р.

Крім Київщини, Лев Данилович приєднав, виглядає, і Переяславську землю. У пом'яниках згадується переяславський князь Іван Дмитрович із сіверської династії, який, мабуть, отримав це князівство в 1300 р. під час війни Токти з Ногаєм, союзником якого залишався Лев Данилович. Наступний переяславський князь Олег загинув у битві на р. Ірпінь близько 1323 р. як васал або союзник київського князя Станіслава. Отож і Переяслав, і Київ у 1292/1298–1300 рр., можливо, входили до складу Галицько-Волинської держави. Самостійно дрібні Ольговичі у Києві появилися не могли. У Переяславі також. Адже у середині XIII ст. цю землю контролювали тільки ординці. Ольговичів на ці престולי посадив Токта, виступаючи проти Ногая та Лева Дани-

2010), 45–56.

⁴⁶⁸ Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów*, 232.

⁴⁶⁹ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 84.

⁴⁷⁰ Роман Климкевич. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі. *Хроніка-2000*. Вип. 35–36. (Київ, 2000), 106; Андрій Гречило. Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – поч. XIV ст.). *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. (Львів, 2003), 133; Ярослав Книш. Львівське королівство. *Поступ*. № 129. (Львів, 2003).

⁴⁷¹ Ипатьевская летопись, 993–994.

ловича⁴⁷².

Загибель Ногая. Подібно до свого попередника-невдахи, Токта не захотів бути маріонеткою Ногая. Отож, дійшло до усобиці. Безпосереднім приводом послужила звичайна родинна суперечка. Тесть Токти – емір Солджидай-гурген посватав свого сина Яйлага за дочку Ногая. Кабак була мусульманкою, а Яйлаг і його родина дотримувалися ойратської віри. Довідавшись, що родичі правителя ігнорують його дочку, Ногай зажадав видачі Солджидай-гургена. Але йому відмовили. Військові дії розпочалися пізно восени 1298 р. Перша фаза війни була повністю за Ногаєм⁴⁷³. Токта зазнав поразки і був змушений взяти паузу для більш повного зосередження всіх сил.

У 1300 р. Токта зібрав велике військо, залучивши дружини руських князів⁴⁷⁴. Перейшовши через Дніпро, він відновив Київське та Переяславське князівства. Київ отримала путивльська династія в особі князя Володимира-Івана Івановича⁴⁷⁵. Дрібні Ольговичі, які володіли незначними територіями у сильно роздробленій Чернігівщині, за жодних умов самостійно не змогли би опанувати Києва. Місто, попри все, зберігало пам'ять про статус давньої столиці Русі і продовжувало бути значним економічним центром на перехресті важливих міжнародних шляхів⁴⁷⁶. Без ярлика золотоординського правителя жоден путивльський династ не зміг би тут княжити.

Військо Токти джерела оцінюють у 60 тис. Звичайно, реально його було значно менше ніж 600 тис., але загалом сили були величезними. З правителем Золотої Орди йшли і дружини руських князів. Руські воїни були й у складі військ Ногая. Він міг залучити тільки дружини із земель Лева Даниловича. Вирішальна битва відбулася 15 вересня 1300 р. у місцевості Куқанлик у низів'ях Південного Бугу або Дністра⁴⁷⁷. За версією Філіпа Бруна, це – один з одеських лиманів відомий як Куяльник⁴⁷⁸. На морській карті венеційця Андреа Біанко від 1436 р. між нижньою течією Дністра і його лівою притокою Кучурганом був напис *zizera ya de nogay*. На новому виданні карти ця назва передана як *nogai*⁴⁷⁹. Новіші дослідження локалізацію Куқанлика подають у Буджаку на річці Когильник⁴⁸⁰. Токта своєю чисельністю

⁴⁷² Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 158–159.

⁴⁷³ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана*, 121.

⁴⁷⁴ Феликс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского*. (Київ, 1987), 15–16.

⁴⁷⁵ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XV ст.*, 159; Його ж. Київська гілка Путивльської династії. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Суми, 2015), 29–46.

⁴⁷⁶ Див.: Глеб Ивакин. *Київ в XIII–XV веках*. (Київ, 1982); Його ж. Київ у другій половині XIII ст. *Старожитності Русі-України*. (Київ, 1994), 237–242.

⁴⁷⁷ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана*, 121, 191.

⁴⁷⁸ Филипп Брун. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 2. *Записки Новороссийского университета*. Т. 30. (Одесса, 1880), 353.

⁴⁷⁹ Божидар Димитров. *България в средновековната морска картография XIV–XVII век*. (София, 1984), № 17.

⁴⁸⁰ Victor Spinei. *Moldova in secolele XI–XIV*. (Chisinau, 1994), 171; Вадим Егоров. *Историческая*

роздушив військо Ногая. Його сини із тисячею вершників втекли у напрямку Галича. А Ногая із 17 вершниками перехопили у степу руські дружинники. Один із них смертельно поранив улусбека⁴⁸¹.

Загибель Ногая і перемога Токти поставили Лева Даниловича перед загрозою прямого монгольського вторгнення для розправи з давнім і вірним соратником Ногая. Можливо, саме тому вирішив піти у монастир, інформацію про що зберегла довголітня традиція. Думаю, що він міг так поступити тільки після загибелі Ногая, тобто після 15 вересня 1300 р.⁴⁸² Адже змусити таку особистість як Лев Данилович відмовитися від активної діяльності могли тільки дуже вагомі причини політичного характеру. Старий князь вирішив не ризикувати безпекою своєї держави. Власне, восени 1300 р. ніхто не міг навіть припускати, що Токта відразу ж зав'язне у боротьбі за Азербайджан, а його брат Сарай-Бука не справиться з нащадками Ногая і невдовзі безславно загине при спробі опанувати ханський престол. Як колись еміграція Данила Романовича відкривала можливість для Василька Романовича і Лева Даниловича для компромісу з монголами, так і тепер своїм відходом Лев Данилович відкривав подібну можливість перед сином Юрієм. Але обставини склалися краще і дозволили Юрію Львовичу коронуватися королівською короною. Це однозначно декларувало звільнення від монгольської залежності. Після коронації, він добився заснування окремої Галицької монополії, куди ввійшли єпархії земель, що вже не перебували у ординській залежності⁴⁸³.

Час, коли Лев Данилович помер, залишається дискусійним. Більшість грамот князя, датованих 1299–1302 рр. визнані фальсифікатами, тому на них спиратися не можна. Даріуш Домбровський датує смерть князя 1299/1300 рр.⁴⁸⁴ Його припущення чисто апіорне, він ніяк не пов'язує останні роки життя з монгольськими подіями. Після осені 1300 р. Лев Данилович ще прожив якийсь час у монастирі. Зрозуміло, що подібні енергійні натури довго спокою монастирського життя не витримають. Крім цього вік князя для XIII ст. був більш ніж поважним, а прожиті роки сповнені стресами, тривогами і ранами. Ігор Мицько на підставі запису у рукописному Євангелії Спаського монастиря від 16 березня 1301 р. (“здрав же княже буди” у присвяті князю Леву) датував його смерть періодом від 16 березня 1301 до 1302 р.⁴⁸⁵ Автентичність цього запису також викликає сумніви, з чим погодився й автор гіпотези. На думку Іогана-Християна Енгля (1798) і Миколи Карамзіна (1815), яку підтримали Денис Зубрицький, Ісидор Шараневич, Володимир Антонович та інші князь Лев Данилович помер у 1301 р. Правдоподібно, що це трапилося після вересня 1300 р. – у першій

география Золотой Орды. (Москва, 1985), 201.

⁴⁸¹ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана*, 191.

⁴⁸² Леонтій Войтович. Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство. *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*. (Київ, 2008), 71–78.

⁴⁸³ Леонтій Войтович. Юрій Львович і його політика. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя*.

Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. (Львів, 2001), 70–78.

⁴⁸⁴ Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów*, 113–114).

⁴⁸⁵ Ігор Мицько. Де ж могила князя Лева? *Старосамбірщина*. Т. 2. (2002), 46

половині 1301 р.⁴⁸⁶

Стосунки з Золотою Ордою у першій чверті XIV ст. Коротке правління короля Юрія Львовича⁴⁸⁷ залишає ряд загадок, які залишилися нерозв'язаними дослідниками цього періоду. Чи не найбільшою загадкою є відмова Юрія Львича від участі у боротьбі за угорську спадщину, тоді як він знаходився в числі легітимних претендентів. Однією з причин могло бути одруження Марії, дочки Лева Даниловича з анжуйським принцом Карлом Робертом⁴⁸⁸ чи Єлизавети Віоли, внучки Лева Даниловича з чеським королем Вацлавом III⁴⁸⁹. Обидва шлюби могли означати вибір короля Юрія Львовича на користь інших претендентів: відповідно Карла Роберта або ж Вацлава III.

Але не можна не враховувати і ординський фактор, який міг завадити королю Юрію безпосередньо втрутитися у боротьбу за угорську спадщину, маючи легітимні підстави і можливість розраховувати на підтримку частини угорських баронів. Після загибелі Ногая його нащадки організували опір спробам Токти витіснити їх з Причорномор'я. Старший син Джуке у 1300 р. навіть вбив брата Турі, який хотів піддатися Токті. Джуке продовжив боротьбу навіть тоді, коли його еміри Дженека, Тунгус і Таз організували змову. Розбитий огланом Буркуком, братом Токти, і змушений втікати у Тирново до свого родича, він був схоплений царем Тодором Святославом і з наказу Токти страчений⁴⁹⁰. Але боротьбу проти Токти та його брата Саси-Бука, поставленого улусбеком, продовжив Турі (Турай), молодший брат Джуке. Турі підбив Саси-Бука спробувати захопити золотоординський престол. Обидва з 10 тис. військом вирушили на Сарай. Оглан Буркук попередив старшого брата, приславши пильність змовників, і обидва були несподівано атаковані ханським військом, потрапили в полон і були страчені у 1302 р.⁴⁹¹ У цей період, очевидно, загинули і племінники Ногая: Кірді-Бука, Тудакан, Тіклубай, Тукудж, Басар і Куртук. Але внук Ногая Кара-Кішек з 3 тис. нукерів відступив у "польські землі"⁴⁹² і далі про-

⁴⁸⁶ Леонтій Войтович. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). (Львів, 2014), 225–228.

⁴⁸⁷ Ярослав Исаевич. Галицко-Волынское княжество в конце XIII – начале XIV в. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 г.* (Москва, 1988), 71–77; Леонтій Войтович. Юрій Львович і його політика. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.* (Львів, 2001), 70–78; Його ж. Юрій Львович і його політика. *Галицько-Волинські етюди.* (Біла Церква, 2011), 319–325.

⁴⁸⁸ Леонтій Войтович. Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? *А се єго сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя.* (Київ, 2002), 161–164; Його ж. Загадка королеви Марії Львівни. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* Вип. 4. (Львів, 2004), 7–10.

⁴⁸⁹ Илья Паршин. Король Юрий Львович на страницах западноевропейских хроник. № 4 (30). *Русин.* (Кишинев, 2012), 76–77.

⁴⁹⁰ Владимир Тизенгаузен. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* Т. 1, 114–115, 117; Т. 2, 57, 70–72.

⁴⁹¹ Там же. Т. 1, 113, 118; Т. 2, 51.

⁴⁹² Там же. Т.1, 119; Т. 2, 57. Напевно, переслідуваний огланом Буркуком, Кара-Кішек відступив у землі короля Юрія Львовича, але останній, щоб уникнути конфронтації з ординцями, "схо-

довжував боротися за дідівський улус до своєї загибелі близько 1305 р.⁴⁹³ Це продовження боротьби нащадків Ногая, не дозволило Токті скористатися плодами перемоги і знову підпорядкувати Галицько-Волинську державу. Втягнений у боротьбу за Азербайджан, він навіть не зміг допомогти своїм улус-бекам у боротьбі з Кара-Кішеком. Юрій Львович використав проблеми правителя Золотої Орди для прийняття королівського титулу і наступної появи окремої Галицької митрополії, яка об'єднала діоцези на територіях вільних від монгольської опіки. Але звільнення від ординської опіки вимагало зосередження основних зусиль на обороні східних кордонів⁴⁹⁴. Не випадково також Андрій та Лев Юрійовичі, наступники короля Юрія, Львовича пропонували захист від ординців Тевтонському ордену (грамота від 9 серпня 1316 р.)⁴⁹⁵.

Хан Узбек і королівство Русі. Ситуація ускладнилася за панування найсильнішого із золотоординських ханів Узбека (1313–1342)⁴⁹⁶. Старший з братів Андрій Львович не ризикнув прийняти королівський титул. На те, що брати отримали ханські ярлики на свої князівства вказує швейцарський хроніст Йоган Вінтертурський (“quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat”)⁴⁹⁷. Те, що князі періодично платили данину-вихід, впливає і з відомого листа польського короля Владислава Локетка до римського папи Іоана ХХІІІ від 21 травня 1323 р.⁴⁹⁸ Оскільки польський король вважав обох князів “непереможним щитом” проти ординців, можна припускати, що боротьба з ними за часів Юрійовичів тривала з перемінним успіхом. Не випадкове також звернуте до Папи прохання польського короля оголосити хрестовий похід аби запобігти ординській окупації Галицько-Волинської держави⁴⁹⁹.

Загибель обох князів залишається загадкою. Можна погодитися з

вав” його у своїх польських союзників, звідки той невдовзі повернувся у Нижнє Подунав'я (Ярослав Дашкевич. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 10. (Львів, 2006), 111–121).

⁴⁹³ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*. (Львів, 2004), 191–193.

⁴⁹⁴ Леонтій Войтович Л. Юрій Львович і його політика. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя*, 70–78.

⁴⁹⁵ Олег Купчинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. (Львів, 2004), 145–152.

⁴⁹⁶ Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана. Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*, 125–128. Про особистість хана Узбека детальніше див.: Юрій Селезнєв. *Узбек. Селезнєв Ю. В. Еліта Золотої орди*. (Казань, 2009), 199–201; Александр Юрченко. *Хан Узбек: Между империей и исламом. Структуры повседневности*. (Санкт-Петербург, 2002). Там бібліографія проблеми.

⁴⁹⁷ “тому що імператор Татарський незадовго до цього часу двох поганських королів цілком достойних поставив на чолі русичів” (Iohannis Vitodurani. *Chronica*. Hrsg. Friedrich Baethgen. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. T. 3. (Berlin, 1924), 184).

⁴⁹⁸ *Acta Camerae Apostolicae. Monumenta Poloniae Vaticana*. Vol. 1207–1344. Cont. Jan Ptaśnik. (Kraków, 1913), 83.

⁴⁹⁹ *Idem*, 83.

неодночасністю їхнього відходу й смертю Лева перед Андрієм: інакше він хоча б на короткий час став би сюзереном усієї держави⁵⁰⁰. Чи були князі отруєні, як натякав швейцарський хроніст, чи зійшли зі світу в якийсь інший спосіб, – стверджувати важко. Давню версію щодо смерті князів у війні з Литвою підтримував тільки Броніслав Влодарський⁵⁰¹. Януш Беняк чи не єдиний з дослідників зупинився на аналізі інформації швейцарського хроніста. Він відкидав можливість загибелі князів в боротьбі з литовцями або ординцями, вважаючи, що вона, як впливало з цитованого листа, тільки відкрила ординцям можливість опанувати князівство. Він також, слідом за Казимиром Ясінським⁵⁰², звернув увагу, що в середні віки отруєнням пояснювали будь-яку несподівану смерть, причину якої було неможливо пояснити, особливо якщо вона була пов'язана з хворобою органів травлення, навіть коли остання була викликана переїданням чи зловживанням алкоголем. Тому він прийшов до висновку про відхід обох князів послідовно один за одним в мирний час, причому не обов'язково від отрути⁵⁰³. Його висновки залишають відкритим запитання: чому два молоді правителі померли мало не одночасно? З огляду на те, що їх близький сусід польський король побоювався ординського вторгнення, припущення про їхню загибель у боротьбі з Ордою виглядає досить вмотивованим⁵⁰⁴. І справді, тільки зовнішні проблеми могли завадити братам, яких закликали закарпатські нобілі, поборотися за угорську спадщину⁵⁰⁵.

Після того як відпали сумніви в існуванні київського князя Станіслава⁵⁰⁶ (крім білорусько-литовських літописів, сам князь під таким, не характерним для Рюриковичів, іменем записаний у переліку “ктиторів і опікунів монастиря Печерського” Афанасія Кальнофойського, а його син Іван Станіславович – у Любецькому пом'янику; такі потрійні збіги у непов'язаних джерелах просто виключені⁵⁰⁷), можна не сумніватися і в участі луцького князя Лева Юрійовича у битві на р. Ірпені на стороні київського князя проти Гедиміна. Сам похід Гедиміна і битву можна датувати періодом між 27 березня і 21 травня 1323 р.⁵⁰⁸ ближче до

⁵⁰⁰ Януш Беняк. Вигаснення галицько-волинської княжої династії. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя*. Вип. 3. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. (Львів, 2001), 79–85.

⁵⁰¹ Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś 1194–1340*. (Warszawa, 1966), 254–259.

⁵⁰² Kazimierz Jasiński. Okoliczności śmierci ostatnich książąt mazowieckich. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa serja*. T. 3(14). (1997), 41–51.

⁵⁰³ Януш Беняк. Вигаснення галицько-волинської княжої династії, 79–81.

⁵⁰⁴ Henryk Paszkiewicz. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1925), 7–11; Володимир Мацяк. *Галицько-Волинська Держава 1290–1340 pp. у нових дослідках*. (Авсбург, 1948), 18; Edmund Długopolski. *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. (Wrocław, 1951), 22; Феликс Шабульд. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. (Киев, 1987), 22; Jerzy Wyrozumski. *Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego. Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*. (Toruń, 1997), 1113.

⁵⁰⁵ Леонтій Войтович. *Галицько-Волинські етюди*. (Біла Церква, 2011), 322–323.

⁵⁰⁶ Олена Русина. Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми). *Записки НТШ*. Т. 231. (Львів, 1996), 182–188.

⁵⁰⁷ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, С. 415.

⁵⁰⁸ Володимир Саук. Ірпінська битва 1323 року. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Вип. 4. (Кам'янець-Подільський, 2015), 62–68.

першої дати. Взимку 1322/1323 р. під Берестям стояло литовське військо⁵⁰⁹. Це, очевидно, було реакцією Гедиміна на союз луцького князя з київським і можливою спробою утримати волинських князів від участі у цьому союзі. Здобувши Київ і змістивши ординського васала, Гедимін був зацікавлений у мирі з Галицько-Волинською державою. Невдала спроба вторгнення у Закавказзя, здійснена ханом Узбеком зимою 1318/1319 р., змінилася певним затишшям у стосунках Джучидів з Хулагуїдами⁵¹⁰. Тому можна було не сумніватися, що Гедимін, посадивши свого васала у Києві, мав тепер могутнього ворога в особі хана Узбека. Тому великий князь литовський відразу уклав мир з галицько-волинськими князями і, навіть, вступив з ними у союз, скріпивши цей мир шлюбом доньки Лева Юрійовича з Любартом-Дмитром Гедиміновичем⁵¹¹. Не виключено, що саме цей литовсько-волинський союз і спричинився до загибелі обох Романовичів у травні 1323 р.⁵¹²

Як справедливо зазначив Януш Беняк, на час смерті Андрія Юрійовича прямими спадкоємцями Романовичів залишалися його сестра Марія, дружина черського князя Тройдена, та тітка Анастасія, вдова добжинського князя Земовита⁵¹³. Поряд з матерями претендентами виступали їх сини: син Марії – Болеслав Тройденович і син Анаста-

⁵⁰⁹ Фелікс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. (Київ, 1987), 26–27.

⁵¹⁰ Алсу Арсланова. *Войны Джучидов с Хулагуидами. История татар с древнейших времен*. Т. 3, 546.

⁵¹¹ Микола Андрусак пропонував вважати дружину Любарта Гедиміновича внучкою степанського князя Володимира Івановича або донькою острозького князя Данила Васильковича (Микола Андрусак. *Останні Романовичі (нащадки Мстислава і Романа Даниловичів)*. *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Т. 5. (Мюнхен, 1948), 4). Цим шляхом пішов і Єронім Граля, вважаючи, що саме на честь тестя князя Дмитра Острозького Любарт прибрав хресне ім'я (Hieronim Grala. *Chresne imię Szwarne Daniłowicza. Ze studiów nad dyplomatyką południowo-ruską XIII i XIV w. Słowiańszczyzna i dzieje powszechnie*. (Warszawa, 1985), 201, 204–208). З певними застереженнями цю версію прийняв Ян Теньговський, виходячи з засади, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами на спадщину Романовичів, ніж у Болеслава Тройденовича (Jan Tęgowski. *Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza, Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku. Genealogia*. Т. 6. (1995), 17–26). На його думку перша дружина Любарта була сестрою тодішнього сюзерена Волині князя Данила Острозького (Jan Tęgowski. *Kilka słów o rodzinie Lubarta Gedyminowicza. Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesiąturodzin*. Pod red. A. Sochackiej i P. Jusiaka. (Lublin, 2014), 588–601). Але висновки, побудовані на гіпотетичних засадах, самі по собі залишаються гіпотезами (Ігор Мицько. *Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів. Старий Луцьк*. Вип. 5. (Луцьк, 2009), 38).

⁵¹² Події могли розвиватися досить стрімко: у кінці березня Гедимін зайняв Київ і посадив там свого васала князя Ольгінганта-Михайла Гольшанського, у квітні було укладено угоду з галицько-волинськими князями, а у травні останні загинули на південних кордонах у боях з ординськими відділами.

⁵¹³ Януш Беняк. *Вигаснення галицько-волинської княжої династії*, 81. Гіпотеза провідного польського дослідника генеалогії Даріуша Домбровського стосовно існування двох Мстиславів Даниловичів, один з яких був батьком Анастасії (Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. (Poznań–Wrocław, 2002), 153–155, 174–180, 232–240), не спирається на джерела, а заснована винятково на логічних побудовах і домислах. З огляду на це, вона залишається гіпотезою.

сії – добжинський князь Владислав Земовитович, племінник польського короля Владислава Локетка. Крім обох княгинь, найбільше прав на галицько-волинську спадщину мав Любарт-Дмитро Гедимінович як зять Лева Юрійовича⁵¹⁴. Існують певні підстави вважати, що права Любарта-Дмитра Гедиміновича на цю спадщину були ще більш вагомими, хоча ця проблема залишається дискусійною⁵¹⁵.

⁵¹⁴ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 101–104; Його ж. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. *Державність. Васалітет. Інкорпорація. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 5. (Львів, 1998), 153–168; Його ж. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст): Склад, суспільна і політична роль.* (Львів, 2000), 18, 37, 40, 74–76, 109, 138, 230–231, 263, 295, 299–300, 310, 345–347, 352–353, 426, 437–438, 440–443, 446–447, 449–450, 463, 474, 476, 485–486, 499–501, 504; Його ж. *Княжа доба на Русі,* С. 37–42, 75, 511–512, 562, 614, 618–619, 636, 668–672, 678–679). Ця непересічна особистість з різних причин не отримала належної оцінки в історичних дослідженнях (Див.: Karol Stadnicki. *Lubart xięże Wołyński.* (Lwów, 1853); Георгій Лукомский. *Луцкий замок.* (Петроград, 1917); Леонід Маслов. Любартив замок у Луцьку. *Наша культура.* № 8–9. (Львів, 1937), 348–354; № 12. (Львів, 1937), 484–494; Борис Флоря. Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре первой пол. XIV в.). *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* (Москва, 2000), 250–254; Его же. О грамоте Любарта Гедиміновича Луцкой епископской кафедре. *От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Щапову.* (Москва, 2005), 177–181; Петро Троневиц. *Волинь у сутінках історії України XIV–XVI ст.* (Луцьк, 2003); Його ж. *Луцкий замок.* (Луцьк, 2003); Його ж. *Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники.* (Луцьк, 2011); Ігор Мицько. Князь Любарт та його родина. *Старий Луцьк.* Вип. 2. (Луцьк, 2005), 43–48; Його ж. Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів. *Старий Луцьк.* Вип. 5. (Луцьк, 2009), 34–40).

⁵¹⁵ Ігор Мицько впровадив до наукового обігу Пом'яник Преображенського кафедрального монастиря з с. Спас Старосамбірського району Львівської області (Ігор Мицько. Князь Любарт та його родина, 43–48). За цим пом'яником дружиною Гедиміна-Прокопія і матір'ю Любарта-Дмитра була Леоніда, яку дослідник вважає донькою Лева Юрійовича, названою на честь батька (Ігор Мицько. Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів, 34–40). Правда, ця версія викликає певні застереження. Король Юрій Львович народився 24 квітня 1252 р. (1257?) (Oswald Balzer. *Genealogia Piastów.* (Kraków, 1895), 347; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 3, 114, 522). За Даріушем Домбровським між 1247–1254 рр., але найправдоподібніше 23 квітня 1254 р. (Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów,* 197–203). За джерелами Юрій Львович одружувався двічі: у 1282 р. з незнаною з імені донькою тверського князя Ярослава Ярославовича, яка померла близько 1286 р., та у 1287 р. з Євфимією, донькою киявського князя Казимира Конрадовича, яка померла 18 березня 1308 р. (Ibidem, 205–207). Теоретично могла бути ще одна дружина, яка померла до 1282 р., але чомусь не потрапила до такого інформованого джерела як Галицько-Волинський літопис. Але це вже з області спекуляцій. Від шлюбу з тверською княжною у 1283 р. народився Михайло Юрійович (названий на честь тверського діда), який помер дитиною у 1286 р. (Ипатьевская летопись, 895; Михайло Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі. *Записки НТШ.* Т. 41. (Львів, 1901), 53). Інші діти були від другого шлюбу. Оскільки Лев Юрійович був молодшим, він міг народитися не раніше 1290 р., а його донька, відповідно, 1316–1317 рр. За Я. Теньговським Любарт-Дмитро народився бл. 1312/1315 р. (Jan Tęgowski. *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów.* (Poznań–Wrocław, 1999), 235–236). Отже, донька Лева Юрійовича не могла бути його матір'ю. Якщо Леоніда, що дуже вірогідно, походила з династії Романовичів, то вона була незнаною з джерел донькою короля Юрія Львовича. Тим більше, що у княжих родинах існувала стала тенденція надавати внукам імена на честь дідів (Див.: Анна Литвина, Федор Успенский. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики.* Москва, 2006). Зрозуміло, що тоді Любарт-Дмитро як син Леоніди Юріївни не міг би одружитися зі своєю двоюрідною сестрою, донькою рідного брата його матері Лева Юрійовича. Але

Останній прями́й нащадок Романовичів – острозький князь Данило Василькович походив з гілки, що втратила право на успадкування найстаршого престолу зі смертю Романа Даниловича, який загинув за життя батька бл. 1260 р.: на це слушно вказав Миколай Баумгартен⁵¹⁶. Князь міг претендувати тільки як близький родич, тобто після претендентів “по кужелю”, яких було багато. Польському королеві Владиславу Локетку Юрійовичі доводилися племінниками. Вони були правнуками і угорського короля Бели IV, спадкоємцем якого виступав Карл Роберт Анжуйський. Тобто і польський і угорський королі теж були претендентами на спадщину Романовичів через близьке споріднення. Не до кінця зрозумілі претензії на галицьку спадщину глоговських князів Генріха II та Яна⁵¹⁷. Всі претенденти виявилися

як внук короля Юрія він і без цього був одним з головних претендентів. Автором підготована до друку розвідка стосовно можливого одруження Леоніди Юріївни з великим князем литовським Гедиміном і їх дітей, яка планується до публікації у черговому випуску “Княжої доби”.

⁵¹⁶ Nicolas de Baumgarten. Halich et Ostrog. *Orientalia Christiana Periodica*. Т. 3. (Roma, 1937), 166. Тому і Василько, син Романа Даниловича, мусив вдовольнитися незначним Слонімським уділом у володіннях свого діда по матері (Nicolas de Baumgarten. *Genealogies et mariages occin-dentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle*. *Orientalia Christiana*. Nr 37, maio. (Roma, 1927), 50–51).

⁵¹⁷ *Skarbec diplomatów papejskich, cesarskich, królewskich, książących władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy i Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*. Zebrał... Jan Daniłowicz. Т. 1. Nr 314. (Wilno, 1860), 161–162; Jan Režabek. Jiří II, poslední kníže veškeré Malé Rusi, kritický pokus. *Časopis muzea království českého*. Ročník 57. (Praha, 1883), 50. Генріх II (IV) Вірний (1291/1292 – 1342), старший з глоговських князів, власне князь жаганський (1309–1342), за угодою, укладеною у Кривіню (Krzywiniu) 10 березня 1296 р. його батьком Генріхом III з Владиславом Локетком, мав бути усиновленим останнім, отримати Познаньське князівство і успадкувати Польське королівство, якби у Владислава Локетка не було прямих спадкоємців (Edmund Długopolski. *Władysław Lokietek na tle swoich czasów*. (Kraków, 2009), 47–48). Тому до 1324 р. цей князь додавав до свого титулу претензійний титул *дідич королівства польського*. Його брат Ян (бл. 1300 – бл. 1364) був князем сцінавським (1309–1364). Обидва ці уділи Глоговського князівства стали у 1329 р. васалами чеського короля Яна Люксембурга. 23 червня 1323 р., віддаючи своє князівство під опіку папського престолу, князь Генріх II (IV) титулувався “Henricus dux Halesiae, haeres rex regni Poloniae, dux Glogoviae et Poshnaniae” (Raynaldi Odoric. *Annales ecclesiastici: ex Tomis octo ad unum pluribus*. (Romae, 1667), 295; *Monumenta Poloniae Vaticana*. Ed. J. Ptaśnik. Т. 1. (Kraków, 1914), nr. 84). На цій підставі німецький дослідник Якоб Каро (1835–1904) втрішив, що галицькі бояри запросили на престол глоговського князя (Jacob Caro. *Geschichte Polens*. Teil 2 (1300–1386). (Gotha, 1863), 225). А Владислав Абрагам вирішив, що Владислав Локеток здійснив спробу захоплення галицько-волинського престолу і глоговський князь, як *спадкоємець польського престолу*, поспішив цим скористатися і приєднав до свого титулу *князь галицький* (Władusław Abraham. *Powstanie organizacyi kościła łacińskiego na Rusi*. Т. 1. (Lwów, 1904), 174). На вражливість обох гіпотез звернув увагу Михайло Грушевський (Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 122).

Цікаво, що титул *dux Halesiae* поставлений навіть попереду *haeres rex regni Poloniae*, при цьому враховуючи, що цей князь претендував ще й на частину Бранденбургу (Konrad Wutke. Herzog Heinrich II (IV.) von Glogau Vermählung mit Mechtild von Brandenburg. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*. Nr. 37. (1903), 337). Крім того папа Іоан XXII визнав ці претензії, звертаючись у 1324 р. до “Slaviae, Glogoviae, Londomeriae [тобто Lodomeriae – Л.В.] duces” (Raynaldi Odoric. *Annales ecclesiastici*, 299). Глоговські князі були пов’язані ще з першою галицькою династією як правнучаті племінники Ярослава Осмомисла. Їх дід Конрад I одружився з Саломеєю, донькою Владислава Одонича, чиєю матір’ю була Вишеслава, донька Володимирка Володаревича. Але це надто далека спорідненість. Сестра глоговських князів

неготовими до боротьби за спадщину Романовичів. Любарта-Дмитру, як і його основним суперникам Болеславу Тройденовичу та Владиславу Земовитовичу було заледве 10-11 років.

Оточення Любарта-Дмитра Гедиміновича спробувало висунути його як головного спадкоємця⁵¹⁸. Але у боротьбу втрутився хан Узбек. Врешті складні переговори, які тривали більше року, між угорською, польською і мазовецькою сторонами з одного боку та Литвою – з іншого, за участі хана Узбека і згодою місцевого боярства⁵¹⁹, завершилися компромісом. Одним з важливих моментів цього компромісу було оформлення польсько-литовського союзу, скріпленого шлюбом спадкоємця польського престолу Казимира Владиславовича з Альдоною-Анною Гедимінівною (16 жовтня 1325 р.). Але охрестилася донька Гедиміна ще 30 квітня 1325 р., отже домовленості досягли раніше⁵²⁰. Однак вирішальною виявилася позиція хана Узбека, який підтримав мазовецького княжича, який мав найменшу підтримку. Він не міг підтримати Любарта-Дмитра, готуючись прогнати ставленика Гедиміна з Києва⁵²¹ чи Владислава Земовитовича, за яким стояв король Владислав Локеток. Він обирав серед тих претендентів, які у майбутньому мусили би шукати його підтримки, і зупинив свій вибір на користь Болеслава-Юрія Тройденовича⁵²², сина удільного мазовецького князя

Агнеса вийшла заміж за баварського герцога Отто III, який претендував на угорську корону і свого часу виступав спільником короля Юрія Львовича. Цей союз, можливо, було скріплено шлюбом іншої сестри глоговських князів з Левом Юрійовичем. Лише таке родинне пов'язання висувало глоговських князів в число спадкоємців Романовичів “по кужелю”. Дружиною Лева Юрійовича могла бути Саломея, сестра Генріха II (IV) та Агнеси, доля якої невідома, а всі версії щодо неї дискусійні (Kazimierz Jasiński. *Rodowód Piastów śląskich*. (Kraków, 2007), 372–373).

⁵¹⁸ Про це свідчить відома грамота від 8 грудня 1322 р., де Любарта-Дмитро титулюється як “луцької і володимирський князь”. Навколо автентичності документу, збереженого у підтвердженні 1492 р., триває полеміка. Водночас дослідники погоджуються що його створення могло бути близьким в часі до вказаної дати і принаймні перша частина грамоти списана з автентичної (Борис Флоря. Две грамоты князя Любарта (о Луцкой епископской кафедре первой пол. XIV вв.). *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. (Москва, 2000), 250–254; Его же. О грамоте Любарта Гедиміновича Луцкой епископской кафедре. *От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я.Н.Щапову*. (Москва, 2005), 177–181; Олег Купчинський. *Акты та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть*. (Львів, 2004), 384, 683–697). Помилка у датуванні “тим більше можлива... у грамоті, яка дійшла до нас не в оригіналі, а з третіх рук” (Даниил Шербаковський. *Фундушевая запись кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Кн. 18. Вып. 3–4. (Киев, 1905), 66–67): 8 грудня сьомого індикту припадало на 1324 р. і сплутати 6830 р. легко могли при переписуванні у 1492 р. (Леонтій Войтович. *Етапи політичної історії Волині*, 154).

⁵¹⁹ Joannis de Czarnkow. *Chronicon Polonorum. Monumenta Poloniae Historica*. Т. 2. Ed. August Bielowski. (Lwów, 1872), 629.

⁵²⁰ Фелікс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. (Киев, 1987), 33–34.

⁵²¹ До 1331 р. у Києві знову сидів ординський васал путивльський династ Федір Іванович (Леонтій Войтович. *Княжа Доба на Русі*, 415–416; Його ж. Київська гілка Путивльської династії. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Суми, 2015), 29–46).

⁵²² Фелікс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси*, 19–26. На останнє прямо натякнув і швейцарський хроніст Іоганн Вінтертурський: “procuravit eis christianum latinum, si illi parcere vellent ut

Тройдена Болеславовича, який тримав дрібні Сохачевське та Черське князівства і навіть в ієрархії мазовецьких князів був лише другим.

Перша грамота Болеслава-Юрія, яка дійшла до нас, датована 1325 р., й, схоже, видана восени⁵²³, текст грамоти вказує на початок правління⁵²⁴. Появі Болеслава-Юрія передував, очевидно, ряд угод, за однією з яких Любарту Гедиміновичу передано східну частину Волині з Болоховим, де він тримав свою столицю, відновивши місто як Любартів (нині Любар)⁵²⁵, що знайшло відображення у місцевій традиції.

Болеславу-Юрію Тройденновичу присвячена достатньо численна література⁵²⁶. Можна стверджувати, що створений давньою польською історіографією міф про послухного польського сателіта на галицько-волинському престолі не відповідає дійсності.

Недавня знахідка Я. Теньговського показала, що принаймні перші грамоти цього князя видавалися разом з матір'ю Марією Юріівною⁵²⁷, яка певний час залишалася регентшею. Перші її кроки свідчать, що вона намагалася продовжити політику попередніх князів і сподобатися галицькій та волинській еліті. Князь Болеслав став іменуватися Юрієм на честь діда по матері і декларував свою належність до православ'я. Знать отримувала грамоти з підтвердженням володінь⁵²⁸. Останнє було необхідним кроком, оскільки Галицька і Волинська землі, об'єднані унією Романовичів, далі мали свої особливості розвитку і галицьке боярство продовжувало рватися до влади, конфліктуючи з князями. Було

videret" ("тоді поставив над ними християнина-латинянина, аби подивитися, чи поцадять вони його") (Iohannis Vitodurani. *Chronica. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova series*. Т. 3. (Berlin, 1924), 184).

⁵²³ Арист Куник. Объяснительное введение к правилам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси XIV в., с приложением подлинных текстов. *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси*: Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. Д. Пташицким и И. Режабком. (Санкт-Петербург, 1907), 117.

⁵²⁴ Олег Купчинський. *Акти та документи*, 189–190.

⁵²⁵ Фелікс Шабульдо. *Землі Юго-Западної Русі*, 34, 159; Леонтій Войтович. *Етапи політичної історії Волині*, 157.

⁵²⁶ Jan Režábek. *Jiří II, poslední kníže veškeré Malé Rusi*. (Praha, 1883); *Болеслав-Юрий II*. (Санкт-Петербург, 1907); Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 120–139, 522–535; Stanisław Zakrzewski. *Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w.* (Zamość, 1922); Henrik Paszkiewicz. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1925), 5–35; Мирон Кордуба. *Болеслав-Юрий II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-річчя його смерті. Минуле і сучасне*. Ч. 7. (Краків, 1940), 3–32; Bronisław Włodarski. *Polska i Rus 1194–1340*. (Warszawa, 1966), 242–294; Dariusz Dąbrowski. *Rowodół Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. (Poznań–Wrocław, 2002), 153–155, 174–180, 232–240; Ян Тенговський. *Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденновича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV ст.)*. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 1. (Львів, 2010), 45–56; Леонтій Войтович. *Князь Юрій-Болеслав Тройденнович: ескіз портрета. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 209; Ілля Паршин. *Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденновича до року 1333: між набутиєм та "успадкованим"*. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. № 5. (Луцьк, 2015), 4–10.

⁵²⁷ Ян Тенговський. *Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденновича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV століття)*, 45–56.

⁵²⁸ Там само, 53–56.

підтверджено союз з Тевтонським орденом. У жовтні 1325 р. у своїй грамоті Юрій-Болеслав обіцяв великому магістрові Веренгерові вірність традиціям дружби часів Данила Романовича, Лева Даниловича та Юрія Львовича⁵²⁹. 9 березня 1327 р. знову на прохання родича комтура Зігхарда Шварцбурга (внука короля Данила Романовича, наймолодшого сина Софії Данилівни та графа Генріха V Бланкенбург-Шварцбурга), галицько-волинський князь пролонгував угоду з Орденем про дружбу, навіть гарантуючи при цьому захист від татар⁵³⁰. Владнавши стосунки з Любартом Гедиміновичем, регентша Марія Юрііана домоглася укладення союзу з Литвою, скріпленого у 1331 р. шлюбом Болеслава-Юрія з Офкою-Євфимією Гедимінівною⁵³¹. Саме в угоді 1331 р. могли бути зафіксованими надання Любартові Гедиміновичу Болохівської землі та його права на престол у випадку відсутності прямих спадкоємців Болеслава-Юрія⁵³².

Від цього часу можна датувати самостійне правління князя Болеслава-Юрія II. Перші самостійні кроки князя свідчили про його намагання позбутися будь-якої опіки з боку надмірно активних сусідів. В першу чергу він зайнявся вноормуванням стосунків з Золотою Ордою, яка була найбільш потужним і небезпечним сусідом. Прийняттям титулу “з Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі” Болеслав-Юрій підкреслив відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту Русі, яка надалі залишалася залежною від Орди. Перед тим він використовував титули “Nos Georgis Dei gratia dux Russiae”, “Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere”, “Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae”⁵³³. “Мала Русь” тут виступає в значенні тієї частини Русі, яка вже не була підвладна монголам. Зайнятий боротьбою за Азербайджан, хан Узбек міг задовольнитися такою уступкою, можливо, прийнятою на його вимогу. Саме у 1334 р. стосунки між Джучидами і Хулагуїдами знову загострилися і військо Узбека вторгнулося у Ширван⁵³⁴.

Зміна політики взаємин з Ордою від спроб відстояти повний суверенітет до визнання васальних стосунків (віддалений сюзеренітет Узбека більше нагадував стосунки Лева Даниловича з Ногаєм) була реакцією на польсько-угорське зближення. У 1332 р. угорський король збирався іти великим походом проти галицько-волинського князя у відповідь на напад останнього разом з ординцями на верхів'я Тиси (комітати Мара-

⁵²⁹ Олег Купчинський. *Акти та документи*, 167–170 (“...rex Daniel seu Leo n(oste)r avatus, aut Geordius n(oste)r...”).

⁵³⁰ Там само, 170–173.

⁵³¹ Józef Wolff. *Rod Gedymina*. Dodatki i poprawki do dzieł gr. Stadnickiego “Synowie Gedymina”, “Olgierd i Kiejstut”, “Bracia Władysława Oldierdowicza Jagiełły” we Lwowie 1867. (Kraków, 1886), 7–8; Мирон Кордуба. Болеслав-Юрій II, 23–30.

⁵³² Леонтій Войтович. Польща, Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 59. (Львів, 2010), 52–66.

⁵³³ Леонтій Войтович. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогоичинь 1253*. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. (Івано-Франківськ, 2008), 4–17.

⁵³⁴ Алсу Арсланова. *Войны Джучидов с Хулагуидами*, 546.

мороща чи Угоча?)⁵³⁵. 11 лютого 1334 р. князь Болеслав-Юрій підтвердив союз з Тевтонським орденом, антипольська спрямованість якого очевидна⁵³⁶. 20 жовтня 1335 р. він поспішив знову підтвердити союз з великим магістром Теодоріком фон Альденбургом на “вічні часи”⁵³⁷.

Твердження про участь князя Болеслава-Юрія у польсько-угорських вишеградських переговорах 1335 та 1338 рр., де буцімто не тільки були закладені основи наступної угорсько-польської унії, а й домовлено про успадкування галицького престолу польським або угорським королем за відсутності прямих спадкоємців Болеслава-Юрія⁵³⁸ повністю безпідставні. Немає жодних доказів участі Болеслава-Юрія або його посла у вишеградських зустрічах 1335 і 1338 рр.⁵³⁹. Передовсім сам Казимир

⁵³⁵ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 533–534.

⁵³⁶ “...Ver(um) etiam nos, ut obululantium seu latrantiu(m) et minus iuste detrahentiu(m) c(on)dictatul memo(r)at[a]e unionis, qui concurrimus, veritati referu(n)t, ora c(on)cludamus et obstruamus pr(a) etacia teno(r)e p(raese)ntium litte(er)ar(um), dignu(m) diximus renova(re), ut v[ul]t[us] et intuitum assumendo novitatis exultant ac l(a)etentum maiori pr(a)efulcimine fi(r)mitatis”. (...Ми ж, щоб закрити рот наклепникам і брехунам і тим, що несправедливо шкодять умовам згаданого союзу, вважаємо за гідне, дбаючи про правду, відновити [нашу угоду] даним документом, щоб, набувши нового виразу та вигляду, вона втішилася більшою силою та обґрунтованістю” (Олег Купчинський. *Акти та документи*, 174–180).

⁵³⁷ Олег Купчинський. *Акти та документи*, 180–187.

⁵³⁸ Див.: Kazimierz Gorzycki. *Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego*. (Lwów, 1889); Antoni Prochaska. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. Т. 6. Z. 1. (Warszawa, 1892), 3–21; Ernest Sukimczyk Świeżawski. *Esterka i inne kobiety Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1894); Oswald Balzer. Kazimierz III Wielki. *Balzer O. Genealogia Piastów*. (Kraków, 2005), 60–682; Aleksander Semkowicz. Adelajda, Krystyna i Jadwiga, żony Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*. Т. 12. (1898), 561–566; Stanisław Zakrzewski. Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku. *Przegląd Historyczny*. Т. 23. (1922), 97–110; Henrik Paszkiewicz. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1925); Stanisław Kętrzyński. Ze studiów genealogicznych. 1. Nieznany dokument Kazimierza Wielkiego z r. 1344. *Miesięcznik Heraldyczny*. Nr 13. (1934), 48–51; Zdzisław Kaczmarczyk. *Kazimierz Wielki*. (Warszawa, 1948); Józef Sieradzki. *Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1959); Zofia Kozłowska-Budkowa. Z ostatnich lat Kazimierza Wielkiego. *Małopolskie Studia Historyczne*. Т. 6. Z. 3–4. (1963), 17–26; Henryk Samsonowicz. Kazimierz III Wielki. *Poczet królów i książąt polskich*. (Warszawa, 1980), 247–253; Józef Śliwiński. Mariaże Kazimierza Wielkiego. *Studium z zakresu obyczajowości i etyki dworu królewskiego w Polsce XIV wieku*. (Olsztyn, 1987), 44–46; Idem. *Kazimierz Wielki. Kobiety a polityka*. (Olsztyn, 1994); Kazimierz Jasiński. Małżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego. *Studia Źródłoznawcze*. Nr 32–33. (1990), 58–65; Idem. Dzień koronacji Kazimierza Wielkiego w świetle współczesnych źródeł. *Opuscula minora in memoriam Iosepho Spors*. Pod red. Jerzy Hauzińskiego. (Słupsk, 1993), 171–182; Idem. Przydomek Kazimierza Wielkiego – czas powstania i geneza. *Genealogia. Studia i materiały historyczne*. Т. 5. (1995), 25–43; Idem. Kazimierz Wielki. *Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujaskich*. (Poznań–Wrocław, 2001), 163–171; Feliks Kryk. *Wielki król i jego następcę*. (Kraków, 1992); Stanisław Szczur. *Historia Polski średniowiecznej*. (Kraków, 2002), 365–380; Jacek Elmonowski. *Stosunki polityczne między Piastami a Luksemburgami i Witelsbachami w pierwszej połowie XIV wieku*. (Toruń, 2002); Tomasz Nowakowski. *Kazimierz Wielki a Bydgoszcz*. (Toruń, 2003); Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki*. (Wrocław, 2004); Marek Kazimierz Barański. *Dynastia Piastów w Polsce*. (Warszawa, 2006), 484–489; Paweł Jasienica. *Polska Piastów*. (Toruń, 2007), 291–299; Jan Dąbrowski. *Kazimierz Wielki: twórca korony królestwa polskiego*. (Kraków, 2007).

⁵³⁹ Jan Dąbrowski. *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego*. (Kraków, 1918), 111–112; Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś, 1194–1340*. (Warszawa, 1966), 287–289; Jerzy Dowiat. *Polska – państwem średniowiecznej Europy*. (Warszawa, 1968), 323; Jerzy Wyrozumski. *Historia Polski do 1505 r.* (Warszawa, 1973), 227.

III ніде не відкликався до угоди, яка нібито зробила його легітимним спадкоємцем галицько-волинського престолу. На Вишеградських зустрічах між польським королем Казимиром III та угорським королем Карлом Робертом було лише домовлено, що за відсутності спадкоємців по мечу у польського короля його престіл відійде до сина Карла Роберта і племінника Казимира III – Людовика Анжуйського⁵⁴⁰. До Вишеграду 29 червня 1338 р. прибув “Лотко, князь руський” (“*Lothka dux Rutenorum*”⁵⁴¹), який під пером польських істориків з “Лотка” став “Большком” і на підтвердження “Казимирівської легенди” був отожднений з князем Болеславом-Юрієм⁵⁴² з чим немає жодних підстав погодитися⁵⁴³. Мирон Кордуба відразу ідентифікував цього *Лотка* як князя Владислава Земовитовича, сина добжинського князя Земовита I та Анастасії Львівни, якого польська сторона готова була підтримати як противагу Юрію-Болеславу Тройденовичу після згаданого походу на Люблін 1337 р.⁵⁴⁴ З цього часу нікому не вдалося заперечити цю ідентифікацію⁵⁴⁵. Гіпотеза Олега Мазура щодо існування князя Володимира Андрійовича⁵⁴⁶ цілком у душі гаданої тотожності “Лотка” і “Большка”.

Після першої Вишеградської зустрічі у 1337 р. князь Болеслав-Юрій разом з ординцями напав на Люблінську землю і 12 днів тримав Люблін в облозі, знятій тільки через загибель командира союзних

⁵⁴⁰ *Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Ed. Johann Georg Schwandther. T. 1. (Vindobonae, 1746), 166; Ioannis de Czarnkow Chronicon Polonorum (1333–1394). *Monumenta Poloniae Historica*. T. 2. (Lwów, 1872), 638–639. Ретельний перебіг подій на цих зустрічах зафіксований у Дубницькій хроніці (*Chronicon Dubnicense*). Ця хроніка, сформована у 1479 р., в частині висвітлення зустрічей повторює Будаїську хроніку (*Chronicon Budense*), першу друковану хроніку, видану у Буді заходами Андреаса Гесса 1473 р. Будаїська хроніка спиралася на Люстровану хроніку Марка Кальті (Márk Kálti), сформовану упродовж 1358–1370 рр., чотири головні копії якої доведені до 1330 р. (Sandor Domanovszky. *Chronici Hungarici Compositio saeculi 14. Prsefatio. Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Vol. 1. (Budapest, 1937), 228–233; Géza Karsai. *Névtelenség, névretjes és szerzőnév középkeri krónikáinkban. Századok*, № 4. (Budapest, 1963), 671), але у розпорядженні А. Гесса була одна з пізніших копій із записами за 1333–1342 рр., яку він використав у надрукованій Будаїській хроніці (*Chronicon Budense. Scriptores Rerum Hungaricarum*, 500–503). Ці записи зробив придворний клірик Янош Кетї (Janos Kétyi), у 1340–1360 рр. керівник школи при Егерському монастирі (Elemér Mályusz. *Krónika-problémak. Századok*. № 4–5. (Budapest, 1966), 726; Idem. *A Thuróczy-krónika és forrásai*. (Budapest, 1967), 65), тобто інформація про вишеградські зустрічі близька за часом до них і взята з офіційних документів, до яких автор мав доступ.

⁵⁴¹ *Chronicon Dubnicense. Historiae Hungaricae Fontes Domenici*. Ed. Mátyás Florianus. Vol. 3. (Lipsiae, 1884), 128.

⁵⁴² Jan Dąbrowski. *Ostatnie lata*, 112; Władysław Abraham. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. T. 1. (Lwów, 1904), 206; Oswald Balzer. *O następstwie tronu w Polsce. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Ser. 2. T. 11. (Kraków, 1905), 430; Stanisław Zakrzewski. *Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku. Przegląd Historyczny*. T. 23. (Warszawa, 1922), 99; Bronisław Włodarski. *Polska i Ruś*, 288; Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki*. (Wrocław, 1986), 80–81.

⁵⁴³ Олег Мазур. “Лотка, князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. (Дрогобич, 2003), 72–79.

⁵⁴⁴ Мирон Кордуба. Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави, 19–20; Леонтій Войтович. Князь Юрій-Болеслав Тройденович, 209–221.

⁵⁴⁵ Леонтій Войтович. Князь Юрій-Болеслав Тройденович, 209–221.

⁵⁴⁶ Олег Мазур. “Лотка князь руський”, 77–79.

татар⁵⁴⁷. Новий похід на польські землі за участю ординських військ відбувся у лютому 1340 р.⁵⁴⁸ У листі сучасника, збирача папської десятичини в Угорському королівстві Петера сина Дярфаша (Peter filius Gubrfbs), міститься цікава інформація: “Року Божого 1340 дня 20 лютого, коли татари атакували королівство Польське, і цим король та усе королівство Угорське дуже занепокоєні, передав одразу гроші, які тільки мав, і через брата Томаса з Жатмара, пріора провінції ордену Домініканців, відправив саму суму у розмірі тисяча триста флоринів золотом”⁵⁴⁹. Ілля Паршин слушно вказав на некоректні спроби віднести цю подію до періоду вже після загибелі Болеслава-Юрія⁵⁵⁰.

Зрозуміло, що протистояння Болеслава-Юрія з польсько-угорським союзом досягло критичної точки. Претендент не міг з’явитися без участі частини галицького боярства. І тут ми наближаємося до найбільшої загадки Болеслава-Юрія Тройденовича – його раптової загибелі 7 квітня 1340 р.⁵⁵¹ Найвигіднішою вона була Казимирові III та Карлу Роберту. Всі повідомлення про смерть Болеслава-Юрія походять від реляції Казимира III⁵⁵² і викладають версію, яку він поширював. Версія отруєння князя боярами за його прихильність до католицького обряду та іноземців непереконлива. Німецький патриціат у містах був ще від часів князя Данила Романовича. У сім’ях Лева Даниловича та Юрія Львовича не відзначено жодного протистояння з католиками. Донька першого стала черницею в монастирі кларисок. Галицьке боярство давно вже переплелось з угорськими баронами⁵⁵³.

Якщо князя отруїли бояри-змовники, то вони, радше, керувалися своїми зв’язками з Польщею або Угорщиною, а не міжконфесійним протистоянням, яке тоді ще не спостерігається. Серед них, можливо, був Вовчок з Дроговижа (Wolczkone de Drochovicze), який пізніше ви-

⁵⁴⁷ *Historiae Hungaricae Fontes Domenici*. Ed. Mátyás Florianus. Vol. 3. (Lipsiae, 1884), 128.

⁵⁴⁸ Ілля Паршин. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 71–78.

⁵⁴⁹ “Anno Domini 1340 die XX Febr[uari] cum Tartari intrassent Regnum Polonie, et ob hoc Rex et totum Regnum Ungarie turbaretur, commutavi subito pecunias, quas tunc habebam, et per fr[atrem] Thomam de Zothomar, priorem provincialem ord[in]i Predicat[orum] misi ipsas pecunias ad valorem mille et ccc flor[en]os auri” (*Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Ed. Augustin Theiner. T. 1. (Romae, 1859), 636).

⁵⁵⁰ Ілля Паршин. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 71–78.

⁵⁵¹ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 138, 534–535.

⁵⁵² Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 534–535.

⁵⁵³ Див., наприклад: Мирослав Волощук. Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214 – 1232 рр. *Тези Міжнародної наукової конференції “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”*. (Чернівці, 2009), 20–21; Його ж. “Вокняжѣние” галицьке Володислава Кормильчича (1210 – 1214 рр., з перервами): міфи і реальність. *Acta Posoniensia*. Vol. 10. (Bratislava, 2009), 99–113; Його ж. Судислав de genere ludan: спроба генеалогічно-біографічної реконструкції. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 1. (Львів, 2010), 257–273; Його ж. “Филя древле прегорды” / *Fila supruniensis*. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. *Actis testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. (Львів, 2011), 189–196.

ступив свідком на магдебурзькому привілеї Львову⁵⁵⁴, чий град Дроговиж (нині село Миколаївського району Львівської області) зруйнував князь Любарт-Дмитро Гедимінович і чия родина, обдарована і піднесена спадкоємцями Казимира III, стала провідниками його політики в галицькій частині королівства Русі, переплелася родинними зв'язками з польською елітою і прийняла католицький обряд одними з перших серед руського боярства, давши початок відомій польській магнатській родині Ходоровських⁵⁵⁵. Тому версія про отруєння князя Болеслава-Юрія виглядає правдоподібною, але її не можна пов'язувати з міжконфесійним протистоянням.

Обидва союзники виявився найкраще підготовленими до такого розвитку подій: на першу звістку про смерть галицько-волинського князя польський король зумів зібрати військо (на подібні заходи звичайно затрачалися місяці!), зайняти Львів і вивезти з княжої скарбниці коронаційні регалії, які пізніше потрапили до коронаційного релікварію польських королів⁵⁵⁶. Його союзник угорський король вже на самому початку травня 1340 р.⁵⁵⁷ (якщо не 19–20 квітня⁵⁵⁸) відправив у похід у Галицьку землю військо, очолене палатином Віллермом Другетом. При цьому, схоже, що це військо мало бути пропущене через карпатську лінію оборони боярами-змовниками.

Польська патріотична історіографія створила своєрідний Казимирівський міф, приписуючи йому не тільки приєднання у 1340 р. всієї Галицької і Волинської земель⁵⁵⁹, але й численні пам'ятки кам'яного будівництва до яких він не мав безпосереднього відношення. Швидкий відхід польського та угорського військ з галицьких земель був зумовлений перш за все реакцією іншої частини галицького боярства, яке підтримало претензії князя Любарта-Дмитра Гедиміновича⁵⁶⁰ і разом з

⁵⁵⁴ *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. Упорядкував Мирон Капраль. (Львів, 1998), 27–31.

⁵⁵⁵ Kazimierz Mysliński. *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340–1400*. (Lublin, 1981); Franciszek Sikora. Dymitr z Goraja na Szczebreszynie w służbie Władysława Jagiełły w latach 1386–1400. *Studia Historyczne*. T. 26. Nr. 1. (1986), 14–19; Idem. Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Garaja i jego rola na Rusi. *Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*. (Toruń, 1989), 55–89.

⁵⁵⁶ Elżbieta Dąbrowska. Królów polskich relikwarz koronacyjny Krzyża Świętego. *Kultura średniowieczna i staropolska*. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesiątcelecie pracy naukowej. (Warszawa, 1991), 67–86.

⁵⁵⁷ Дюра Гарді. Кілька нових зауважень до походу угорського палатина Віллерма Другета “in Ruteniam” навесні 1340 року. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. (Львів, 2013), 209–216.

⁵⁵⁸ Мирослав Волошук, Андрій Стасюк. Про похід палатина Віллерма in Ruteniam у квітні 1340 р. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 17. (Івано-Франківськ, 1995), 46–54.

⁵⁵⁹ Григорій Савчук. Захоплення Львова Казимиром III у польській історіографії другої половини XIX – першої половини XX століття. *Історичні та культурологічні студії*. Вип. 5. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2013), 134–151; Леонтій Войтович. Казимирівська легенда: подолання стереотипів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 19–20. (Дрогобич, 2017), 95–117.

⁵⁶⁰ Визнання Любарта-Дмитра галицьким боярством засвідчено відомим написом на дзвоні собору св. Юрія у Львові з 1341 р. (*Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси*. Сб. мат. и иссл. собр. О.Гонсиоровским, А.А.Куником, А.С.Лаппо-Данилевским, И.А.Линниченко, С.П.Пташицким и И.Режабком. (Санкт-Петербург, 1907), 79).

ним звернулося до золотоординського хана Узбека. І тут можна сперечатися з Іллею Паршином, який слідом за видавцями пам'ятки відніс повідомлення швейцарського хроніста Іогана з Вінтертура про ординське вторгнення у Польщу та Угорщину до лютого 1340 р.⁵⁶¹ Напевно вартує дотримуватися букви тексту хроніста: “Року втілення Божого 1341 у першу неділю великого посту...”⁵⁶². Крім цього хроніст повідомляє про вторгнення в обидва королівства, тоді як у лютому 1340 р. вторгнення у Польщу тільки викликало переполох в Угорщині.

Хан Узбек визнав Любарта-Дмитра Гедиміновича галицько-волинським князем і надав йому необхідну допомогу. Галицький боярин Дмитро Детько і князь Данило Острозький⁵⁶³ у 1340 р., разом з ординськими військами, відтіснили поляків з галицьких земель⁵⁶⁴. Це військо, навіть, вторгнулося у польські землі і дійшло до Кракова, що змусило Казимира III звернутися по допомогу до угорців і Тевтонського Ордену. Тільки ранній розлив річок весною 1341 р. зупинив цей напад. Про це вторгнення повідомили окрім австрійського хроніста Іоганна з Віктрінга⁵⁶⁵ також і Леобенський Анонім⁵⁶⁶ та ряд інших джерел⁵⁶⁷. Отож, можна вважати, що звістки про цей похід викликали певний резонанс у сусідів. Щоб схилити на свій бік галицьку еліту, князь Любарт-Дмитро пішов на значні поступки галицькому боярству, надавши його лідеру Дмитрові Детьку високий сан управителя (provisor чи proconsul) або старости (capitaneus) Руської землі⁵⁶⁸. Вже у березні (не пізніше 27 червня) 1341 р. “*управитель або староста землі Русі*” Дмитро Детько повідомив громаду Торуня що “ми усунули суперечку, посіану з намови диявола, між польським королем Казимиром і нами, й натхнені животворним духом, подолавши спокусника людського роду, уклали союз згоди”⁵⁶⁹. Очевидно, що Казимир III змушений був пого-

⁵⁶¹ Ілля Паршин. Хроніка Іоанна з Вінтертура, 72–74.

⁵⁶² Iohannis Vitodurani. Chronica, 181.

⁵⁶³ Про різночитання в джерелах “Daniele Ostrogio” і “de Ostrov” див.: Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 126.

⁵⁶⁴ Изидор Шараневич. *История Галицко-Володимирской Руси.* (Львів, 1863), 158–159.

⁵⁶⁵ Iohannis abbatis Victoriensis. Liber certarum historiarum. Ed. Fedor Schneider. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.* T. 2. Libri IV–VI. (Hannoverae et Lipsiae, 1910), 218.

⁵⁶⁶ Anonymi Leobiensis Chronicon libris sex comprehensum, a Christo nato usque ad annum ejusdem MCCCXLIII. Ed. Hieronymus Pez. *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini.* T. 1. (Lipsiae, 1721), 958.

⁵⁶⁷ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* Ed. Augustin Theiner. T. 1 (1216–1352). (Romae, 1859), 637–638; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia.* Ed. Augustin Theiner. (Romae, 1860), 468; Rocznik Tracki. Ed. August Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica.* T. 2. (Lwów, 1872), 860–861; *Fontes rerum Austriacarum.* Österreichische Geschichts-Quellen. Hrsg. von Johann Loserth. Bd. 8. (Wien, 1875), 564–565; Rocznik Małopolski. Ed. August Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica.* T. 3. (Lwów, 1878), 199.

⁵⁶⁸ Леонтій Войтович. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта. *Історія Львова.* Т. 3. (Львів, 2006), 60–62.

⁵⁶⁹ “discor diam a dyabolica suggestione seminatam inter d(omin)um Kasimirum regem Poloniae et nos, exinspiracione almi pneumatiss post[er]gantes temptatorem humanum c(on)cordi[a] i(n)ivimus unionem” (Олег Купчинський. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти.* (Львів, 2004), 194–200).

дитися на status quo.

Але миру не вийшло. Казимир III не полишив спроб оволодіти Галицькою спадщиною, також не бажала залишатися в стороні і Угорщина. Анжуйська династія, як легітимний спадкоємець Арпадів, теж виступала як претендент на спадщину Романовичів. Обидві сторони намагалися схилити на свій бік галицьке боярство. З цього огляду цікавою є грамота угорського короля Лайоша (Людовика) Анжуйського до Дмитра Детька з 1344 р. до “вірного свого мужа, комеса Детька, старости Руської землі”⁵⁷⁰. Польський король діяв більш активно, використовуючи ту обставину, що наступник Узбека хан Джанібек (1342–1357) повністю зосередився на завоюванні Азербайджану. Вже близько 1343 р. з допомогою місцевих бояр король оволодів Сяноцькою землею. З 1346 р. Казимир III почав титулувати себе паном і дідичем Русі. В грамоті з 1361 р., якою було підтверджено маєтки галицького боярина Ходка з Бібла, надані його предкам князем Левом Даниловичем, цей титул поданий так: “*милістю Божою король Краківської землі, Судомирської землі, Серадської землі, Польської землі, Куявської землі, Добрянської землі, Руської землі, господар і вічний дідич землям тим володар, король велебний*”⁵⁷¹. На перших порах Казимир III намагався декларувати унійне об’єднання королівства Русі з Польщею⁵⁷². Треба відзначити, що для XIV ст. це була звична практика європейської ди-

⁵⁷⁰ “...fidei suo viro Magnifico Comiti Dechh Capiteano Ruthenorom...” (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. György Fejer. T. 9. Vol. 1. (Budaë, 1833), 209). Мабудь правим був Михайло Грушевський, вважаючи, що угорський король лише нагадав про свій “сюзеренітет” над королівством Русі, який випливав з його титулу “короля Галиції і Лодомерії” (Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 4. (Київ–Львів, 1907), 29). Вже те, що король не вжив у листі цього титулу, обмежившись титулом Dei gratia Rex Hungariae, певною мірою вказує на невизначеність стосунків між обома сторонами, про що свідчить і сам тон та характер листа, навіть не беручи до уваги титул “ваша величність”, у зверненні до Дмитра Детька: “Vestrae Magnificentiae” (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. György Fejer. T. 9. Vol. 1. (Budaë, 1833), 210), в якому угорський король просить внормувати митні проблеми в торгівлі з м. Кошице. Мав рацію Олег Мазур, що королівська канцелярія мала проблеми при укладанні цього документу (Олег Мазур. “Demetrius Detko, provisor seu capitaneus terrae Russiae” (інститут “старійшини” у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.). *Семінарій “Княжі часи”*. (Львів, 2002), 19–20). Зарахування Дмитра Детька в угорські васали (Władysław Abraham. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. Т. 1. (Lwów, 1904), 218; Henrik Paszkiewicz. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. (Warszawa, 1925), 78–81; Фелікс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. (Київ, 1987), 40; Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki*. (Wrocław–Kraków–Warszawa, 2004), 92–96; Jan Dąbrowski. *Kazimierz Wielki. Wórcza Korony Królestwa Polskiego*. (Kraków, 2007), 32) безпідставне. Навіть, якщо походження цього лідера галицького боярства і могло бути пов’язаним з Угорським королівством, цього замало аби вважати його васалом Лайоша I (Мирослав Волощук. *Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 269–279).

⁵⁷¹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси, собранные и изданные Археографической комиссией*. Т. 1 (1361–1599). (Санкт-Петербург, 1863), № 1.

⁵⁷² Ярослав Исаевич. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси”. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985 г. (Москва, 1986), 63; Józef Sieradzki. “Regnum Russiae”. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji. Kwartalnik Historyczny*. № 2. (1958), 498.

настичної політики.

Любарт-Дмитро шукав допомоги у литовських родичів, а Казимир III – в Угорщині. Але основні сили Великого князівства Литовського були зв'язані боротьбою з Тевтонським Орденем. Запрошуючи дружини молодших литовських князів, Любарт-Дмитро змушений був роздавати їм лени у Волинській землі, для утримання цих дружин. Так з'явилися на Волині Наримунтовичі, Корятовичі, а пізніше Кейстут та Явнут Ольгердовичі. Утримуючи королівство Русі, а потім борючись за його відродження, Любарт-Дмитро не був литовським васалом, що підкреслив титулом *великий князь*⁵⁷³. В цій боротьбі він отримував постійну допомогу військ Золотої Орди, навіть у складний період боротьби за золотоординський трон (“велика замятня”). Це дало можливість стверджувати, що Любарт-Дмитро став ординським васалом⁵⁷⁴. Більшість істориків, залишаючись в полоні стереотипів *Казимирівської легенди*, взагалі подають цей період як боротьбу між Польським королівством, Золотою Ордою та Великим князівством Литовським⁵⁷⁵.

У 1344–1345 рр. дійшло до облоги Вільна польсько-угорськими військами. У відповідь ординці вторгалися в угорські землі. У 1349 р. польський король почав завоювання королівства Русі. Протягом серпня-листопада 1349 р. йому вдалося зайняти більшу частину Галицької землі зі Львовом і частину Волині. Теревовельський князь Олександр Корятович присягнув Казимиру III⁵⁷⁶. Але вже невдовзі у 1350 р., не маючи достатньо сил, щоб самотужки опанувати королівство Русі, Казимир III визнав право угорського короля на спадщину Романовичів⁵⁷⁷,

⁵⁷³ Леонтій Войтович. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 5: Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я.Ісаєвича. (Львів, 1998), 153–168.

⁵⁷⁴ Георгій Вернадський. *Монголи и Русь*. (Тверь, 2000), 210.

⁵⁷⁵ Искандер Измайлов. Войны на Западе. Польша и Литва. *История татар с древнейших времён*. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV вв. (Казань, 2009), 518–528; Роман Хаутала. Противостояние между Улусом Джучи и Католической Европой с середины XIII до середины XIV века. *Золотая Орда в мировой истории*. (Казань, 2016), 371–383.

⁵⁷⁶ Józef Puzyna. Koriat i Koriatowicze oraz sprawa podolska. *Ateneum Wilenskie*. R. 4. (Wilno, 1936), 12–19; Idem. Pierwsze wystąpienia Koriatowiczow na Rusi Poludniowej. *Ibidem*. R. 12. Z. 2. (Wilno, 1938), 3–67. Саме тому в грамоті Спиткові з Мельштина від 12 червня 1395 р. на володіння Поділлям зазначено, що округи Теревовля і Стінка залишаються з правами, які вони мали при Казимірі III та Владиславі Опольському (Фелікс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси*, 51–52). Олександр Корятович, напевно, поспішив перейти в католицьку конфесію, бо пізніше спеціальною буллою папи Григорія XI від 30 січня 1378 р., як захисникові єдності з римською церквою, на той час володар Кам'янця на Русі князь Олександр отримав повноваження надавати місцевому населенню певні духовні відпущення (*Bullarium Poloniae*. Ed. et cur. Irena Sulkowska-Kuras et Stanislaw Kuras. T. 2. (Romae, 1985), nr. 4439).

⁵⁷⁷ Родинні зв'язки Арпадів, спадкоємцями яких виступала Анжуйська династія, з другою галицькою династією були ближчими від родинних зв'язків Казимира III з цією династією. Подібно на те, що перша дружина угорського короля Карла Роберта таки походила з династії Романовичів (Леонтій Войтович. Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? *А се его сребро*: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. (Київ, 2002), 161–164; Його ж. Загадка королеви Марії Львівни. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип.4. (Львів, 2004), 7–10) і його син Лайош виступав як “спадкоємець по кужелю”.

за що отримав *королівство Русі* в дожиттєве володіння і угорську допомогу в його завоюванні⁵⁷⁸. Відповідна угода, яка зафіксувала право короля Людовика Анжуйського на польську спадщину у випадку відсутності нащадків *по мечу* у Казимира III, а також повернення *королівства Русі* угорській стороні за умови появи таких нащадків, була зафіксована на з'їзді у Сулейові в другій половині травня 1350 р.⁵⁷⁹ Польський король заручився і підтримкою римського папи Климента IV⁵⁸⁰. 1352 р. у війну вступили угорські війська. Король Людовик був навіть поранений при облозі Белза й, зазнавши значних втрат, мусив відступити. На допомогу Любарту-Дмитру прийшли тільки золотоординські війська, які зупинили просування поляків на Поділлі⁵⁸¹. У червні–вересні 1352 р. бойові дії завершилися компромісним миром між королем Казимиром III та його союзниками мазовецькими князями з однієї сторони і Любартом з князями Кейстутом, Явнутом Ольгердовичами, Юрієм Наримунтиовичем і Юрієм Корятовичем (а не з Великим князівством Литовським, яке офіційно у війні не приймало участі!) з другої сторони. За цим миром до короля відходила Львівська земля, а за Любартом залишалися Володимирське, Луцьке, Белзьке, Холмське і Берестейське князівства. Кременецьке князівство залишалося за Юрієм Наримунтовичем без права укріплення міста до часу остаточного миру, коли ці землі мали відійти до польського короля. Суперечку між угорським королем і Любартом-Дмитром Гедиміновичем⁵⁸² мав вирішити суд (з'їзд угорських баронів з литовсько-руськими князями) під Холмом⁵⁸³.

Зрозуміло, що цей компроміс був тимчасовим. У 1353 р. Любарт-Дмитро Гедимінович здійснив кілька успішних походів проти поляків.

⁵⁷⁸ Antal Pór, Gyula Schönherr. *Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439). A magyar nemzet története.* Red. Sándor Szilágyi. T. 3. (Budapest, 1895), 291; Oskar Halecki. *O genezie i znaczeniu rządów andegaweńskich w Polsce. Kwartalnik Historyczny.* T. 35. (Warszawa, 1921), 31–66; Jan Dąbrowski. *Ostatnie lata, 190; Idem. Polityka andegaweńska Kazimierza Wielkiego. Kwartalnik Historyczny.* T. 36. (1922), 11–40; Bálint Hóman. *A lengyel-magyar barátság, történeti alapjai. Hóman B. Magyar középkor.* (Budapest, 1938), 511–518; Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki, 79–80; Stanisław Szczur. W sprawie sukcesji andegaweńskiej w Polsce. Roczniki Historyczne.* R. 75. (Poznań, 2009), 61–104; Leontij Wojtowycz. *Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim.* Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego. (Bydgoszcz, 2011), 61–62.

⁵⁷⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski.* Wyd. Franciszek Piekosiński. T. 1. (Kraków, 1876), nr 230; *Nowy kodeks dyplomatyczny Wielkopolski.* T. 3. (Poznań, 1879), nr 1299; *Kodeks dyplomatyczny Mazowsza.* T. 2. Wyd. Irena Sulowska-Kuraś, Stanisław Kuraś przy współudziale Karola Pakulskiego i Huberta Wajsa. (Wrocław, 1989), nr 302; Stanisław Szczur. *W sprawie sukcesji, 91–92.*

⁵⁸⁰ Папа Климент IV булою від 14 березня 1351 р. повідомив архієпископа гнєзненського і весь клір Польщі про опанування королем Казимиром землі *невірних русинів* і можливість створення там семи єпископств, об'єднання русинів з литовцями та часте вторгнення в ці землі татар, для захисту від яких було покладено збирати десятину з усіх церковних маєтностей протягом чотирьох років, яка мала бути поділеною між королем та папою (*Bullarium Poloniae.* Ed. et cur. Irena Sulowska-Kuras et Stanislaw Kuras. T. 2. (Romae, 1985), nr 518).

⁵⁸¹ Jan Długosz. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Krolestwa Polskiego.* T. 5, ks. 9. (Warszawa, 1975), 419.

⁵⁸² Очевидно стосовно спадщини Романовичів.

⁵⁸³ *Грамоты XIV ст.* Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики Марії Пещак. (Київ, 1974), 29–32.

Зокрема, у травні він був під Львовом, але не зміг втримати столицю краю і лише зруйнував міські укріплення, напевно, щоб полегшити здобуття міста у майбутньому⁵⁸⁴. Намагаючись здобути підтримку поліетнічного львівського патриціату, Казимир III 17 червня 1356 р. надав Львову магдебурзьке право та 70 франконських ланів землі⁵⁸⁵ або, скоріше, підтвердив право, надане ще Левом Даниловичем⁵⁸⁶.

У міру того як хан Джанібек розвивав свої успіхи в Закавказзі, інтерес Орди до подій на далеких західних кордонах падав і підтримка Любарта-Дмитра ставала все меншою. 1349-1350 рр. можна вважати критичними у цих стосунках. По смерті Джанібека розгорілася боротьба за престол між Джучидами. Орда стрімко втрачала свій вплив на Галицько-Волинські землі, а Любарт-Дмитро втрачав сильного союзника.

У 1362 р., скориставшись загостренням в боротьбі за владу у Золотій Орді, великий князь Литви Ольгерд Гедимінович виступив проти ординців і у битві на Синіх Водах (р. Синюха, притока Південного Бугу) розгромив війська правителів Подільського та Кримського улусів Хаджибея і Кутлу-Буки та князя Малого Поділля Дмитрія⁵⁸⁷. Наслідком цього походу стало утворення потужного Подільського князівства, правителі якого відразу ж почали карбувати власні монети⁵⁸⁸, декларуючи свою незалежність, яку пробували утримати, балансуючи на протиріччях Угорщини, Литви, Золотої Орди і залишків королівства Русі, які визнавали зверхність Любарта-Дмитра Гедиміновича⁵⁸⁹. Позбавлений золотоординської підтримки в умовах небувалої боротьби за ханський престіл⁵⁹⁰, Любарт-Дмитро програв наступну війну з Казимиром

⁵⁸⁴ Ярослав Ісаевич, Леонтій Войтович. Перехідний час: 1349–1387. *Історія Львова*. Т. 1, 65.

⁵⁸⁵ *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. Упорядкував Мирон Капраль. (Львів, 1998), 27–31.

⁵⁸⁶ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 5. (Львів, 1905), 222–227; Олег Купчинський. Із спостережень над розвидком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть. *Записки НТШ*. Т. 241. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. (Львів, 1996), 60; Мирон Капраль. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (історико-джерелознавчий огляд). *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. (Львів, 1998), 15–16.

⁵⁸⁷ Stefan Kuczyński. *Sine wody*. (Warszawa, 1935); Idem. *Sine wody. Rzecz o wyprawie Olgerdowej 1362 r.* *Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVIII w.* (Wrocław–Warszawa, 1962), 135–180; Фелікс Шабульдо. Битва біля Синіх вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти. *Український історичний журнал*. № 2. (1996), 3–15; Його ж. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. (Київ, 1998); Його ж. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. (Київ, 2005), 9–27; Олександр Моця. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії Середньовічної Європи. *Український історичний журнал*. № 2 (503). (2012), 4–10; Наукові записки. Серія: історичні науки. Вип. 20. *Синьоводська битва 1362 року в контекств історії Східної Європи*. (Кіровоград, 2014), 252 с.

⁵⁸⁸ Ростислав Саввов. Карбування власної монети в Подільському князівстві (XIV ст.). *Львівські нумізматичні записки*. Ч. 6–7. (Львів, 2009–2010), 32–34.

⁵⁸⁹ З грамоти, наданій князем і господарем Подільської землі Олександром Корятовичем Смогрицькому монастирю 17 березня 1375 р.. впливає, що Подільське князівство було змушене періодично платити ординцям данину-вихід (*Акты, относящиеся к истории Западной России*, собр. и изд. Археографическою комиссиею. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1846), 21).

⁵⁹⁰ За 1359–1367 рр. на престолі Золотої Орди побувало аж 12 ханів: Кульна (1359, весна – осінь), Ноуруз (1359, осінь – 1360, весна), Хизр-ходжа (1360, весна – 1361, весна), Халфа (1361, весна),

III (1365–1366), втративши навіть Володимирське князівство⁵⁹¹, яке польський король передав Олександрові Корятівичу⁵⁹². Боротьбу проти об'єднаних військ польського і угорського королів та мазовецьких князів, за умови переходу Корятівичів і значної частини галицького боярства на сторону Казимира III, самотужки князь Любарт-Дмитро не міг виграти. Велике князівство Литовське знову не виступило на його стороні, можливо, очікуючи визнання з боку Любарта-Дмитра своєї зверхності. Людовик Анжуйський, успадкувавши королівства Польщі і Русі після смерті Казимира III, передав *королівство Русі* князю Володиславу Опольському⁵⁹³, пов'язаному з попередньою династією (був внуком Гремислави Всеволодівни, доньки белзького князя Всеволода Олександровича, племінника короля Данила⁵⁹⁴), що було важливо в умовах продовження боротьби з Любартом-Дмитром.

Володислав Опольський титулувався “Рускои землѣ господар и дѣдич приржоний тѣм землямъ усѣмъ”⁵⁹⁵ і, фактично, будував власне спадкове князівство⁵⁹⁶. Продовжуючи політику Казимира III, він роздавав лени сілезьким лицарям⁵⁹⁷, при цьому заграючи і з місцевою елітою, зокре-

Тимур-ходжа (1361, весна), Ордумелік (1361, весна), Абдуллах (1361, весна – 1369), Кельдибек (1361, весна – 1361, осінь), Мір-Пулад (1361, осінь – 1363), Булат-Ходжа (1363–1364), Азіз-Шах (1364–1367) та Булат-Тимур (1367), з яких довше інших протримався тільки Абдуллах, іменем якого фактично правив темник Мамай (Леонтій Войтович. *Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів*. (Львів, 2004), 131–137, 145–153).

⁵⁹¹ Результати війни зафіксував черговий компромісний мир на початку жовтня 1366 р. (*Грамоти XIV ст.*, 38–39).

⁵⁹² Олександр Корятівич тримав Володимирське князівство до початку 1370-х. Прогнаний Любартом-Дмитром, він до своєї смерті (1380) не полишав надії повернути собі це князівство. Вже будучи подільським князем, до привілею краківським купцям з 1375 р. він привісив свою печатку з титулом володимирського князя (Никандр Молчановский. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года*. (Київ, 1885), 214–215).

⁵⁹³ Ярослав Ісаевич, Леонтій Войтович. Перехідний час, 63–71; Jerzy Sperka. *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401)*. (Kraków, 2013); Леонтій Войтович. Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст. Sperka J. *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401)*. – Kraków, 2013. – 508 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. (Львів, 2013), 314–319.

⁵⁹⁴ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 511; Леонтій Войтович, Олександр Целуйко. *Правлячі династії Європи*. (Біла Церква, 2008), 334–338.

⁵⁹⁵ Сергієнко М. [Михайло Грушевський]. Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці. *Записки НТШ*. Т. 1. (Львів, 1892), 4–5.

⁵⁹⁶ Stanisław Sroka. Itinerarium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372–1378. *Rocznik Przemyski*. Т. 28. (Przemysł, 1993), 147–154; Idem. *Książę Władysław Opolczyk na Węgrzech*. Studium o dziejach stosunków polsko-węgierskich w XIV wieku. (Kraków, 1996); Jerzy Sperka. *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401*. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. (Katowice, 2006); Idem. Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3, 285; Idem. Książę Władysław Opolczyk wobec Lwowa. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12. (Львів, 2018), 143–160; Dariusz Karczewski. “Meliorator terre Rusiae”. Panowanie Władysława Opolczyka na Rusi (1371–1378). *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*. Red. Antoni Barciak. (Katowice, 2007), 265–272; Jan Tęgowski. Nowe źródła do kwestii datacji objęcia rządów Władysława Opolczyka na Rusi. *Średniowiecze polskie i powzechne*. Т. 1 (5). (Katowice, 2009), 127–137; Леонтій Войтович. Портрет князя Володислава, 314–319.

⁵⁹⁷ Jan Fiałek. *Tarłowice. Znakomitego rodu początki i świetność*. *Przegląd Historyczny*. Т. 8. (Warsza-

ма відома його грамота 1377 р. з титулом *Володислав господар і дідич, вічний землям тим самодержець*⁵⁹⁸ та земельні українській шляхті⁵⁹⁹.

А після розгрому Мамає у 1380 р. землі нинішньої Правобережної України стали повністю вільними від ординського впливу. Тривалі стосунки з улусом Джучі, які були довший час визначальними у всіх сферах суспільного життя, закінчилися. Після 1397 р. на переговорах з поляками угорська сторона, шукаючи компромісу в умовах турецької загрози, пропонувала допомогу проти татар. Але Польща і Литва ще не відчували турецької загрози, а Золота Орда після Тимурового розгрому Тохтамиша переживала глибоку кризу і її осколки контролював великий князь литовський Вітовт. Тому спішські контакти між Владиславом Ягайлом і Сігізмундом Люксембургом теж завершилися безрезультатно⁶⁰⁰.

Ординський фактор перестав впливати на політичне життя Центрально-Східної Європи, що, поряд з іншими чинниками, допомогло Польщі перемогти у протистоянні з Угорщиною і врешті анексувати галицьку частину королівства Русі. За польсько-угорськими угодами 1412, 1415 і 1423 рр. остаточно її вирішення відкладалося на майбутнє⁶⁰¹. На XVI Вселенському соборі у Констанці (14 листопада 1414 – 22 квітня 1418) з'явився претендент до *королівства Русі* – нащадок бічної гілки Романовичів – острозький князь Федір Данилович, якого під-

wa, 1909), 63–88; Przemysław Dąbkowski. Wędrówki rodzin szlacheckich. Karta z dziejów szlachty halickiej. *Księga Pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*. T. 2. (Lwów, 1916), 5–16; Idem. *Zwierzciadło szlacheckie*. (Lwów, 1928); Aleksy Gilewicz. Stanowiska i działalność Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372–1378. *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego koła historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928*. (Lwów, 1929), 97–99; Juliusz Dunikowski. O rodzie Świerczków na Rusi w wieku XV i początkach rodziny Dunikowskich. *Miesięcznik Heraldyczny*. T. 10. (Lwów, 1931), 202–227; Józef Skoczek. *Stosunki kulturalne Śląska ze Lwowem w wiekach średnich*. (Katowice, 1937); Idem. *Udział Śląska w rozwoju i kulturze południowo-wschodnich ziem Polski*. (Katowice, 1938); Anna Szeptycka. Uwagi do artykułu o Herburtach z Bruchnała. *Miesięcznik Heraldyczny*. T. 18. (Lwów, 1939), 42–44; Olga Łaszczynska. *Ród Herburtów w wiekach średnich*. (Poznań, 1948); Adam Fastnacht. *Osadnictwo w ziemi Sanockiej w latach 1340–1650*. (Wrocław, 1962), 189–208; Andrzej Janeczek. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV–XV w. *Przegląd Historyczny*. T. 79. (Warszawa, 1978), 597–620; Jerzy Sperka. *Początki osadnictwa*, 278–301.

⁵⁹⁸ Володимир Розов. *Українські грамоти*. Т. 1. XIV ст. і перша половина XV ст. (Київ, 1928), 23–24; Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. *Перехідний час*, 67.

⁵⁹⁹ Володимир Милькович. *Студії критичні над історією русько-польською*. (Львів, 1893), 91; Павло Юсяк. Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 34. (Львів, 1999), 82–83, 88, 92; Jerzy Sperka. *Początki osadnictwa*, 293–294.

⁶⁰⁰ Józef Skrzypek. Zygmunt Luksemburczyk, 183–190; Zenon H. Nowak. Kaiser Sigismund und die polnische Monarchie (1387–1437). *Zeitschrift für Historische Forschung*. Vol. 15. No 4. (Berlin, 1988), 423–436; Jarosław Nikodem. *Jadwiga król Polski*. (Wrocław, 2009), 302–306. Навіть якщо й було укладене яесь перемир'я (Hona Czamańska. *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*. (Poznań, 1996), 89), воно не припинило напруження у стосунках сторін і не зняло протиріч, головним з яких залишалася польська експансія у *королівстві Русі* і Молдові.

⁶⁰¹ Józef Matijów. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien. *Jahresbericht des k. k. II. Obergymnasiums im Lemberg für das Jahr 1886*. (Lemberg, 1886), 28–30.

тримував великий князь литовський Вітовт Кейстutowич⁶⁰². Тільки у 1434 р. Польща зважилася анексувати Галицьку частину *королівства Русі*, утворивши *Руське* та *Подільське* воеводства⁶⁰³. Угорські королі зберегли тільки титул *rex Galiciae et Lodomeriae*, який використали їх спадкоємці Габсбурги 1772 р. при Першому поділі Речі Посполитої, приєднавши територію, яку вони назвали Галіцією.

Стосунки Галицько-Волинської держави і королівства Русі з монголами, власне з улусом Джучі, були визначальними у зовнішній політиці і розвитку від 1240 р. і майже до кінця XIV століття. Зрозуміло що ці стосунки потребують більш скурпульозного і глибшого дослідження на широкому фоні політичного життя Центрально-Східної Європи, базою для якого можуть послужити як нові публікації східних джерел, дотичних до ординської історії, які останніми роками виходять у Казані, так і широке залучення європейських хронік і актового матеріалу, опублікованих в серії MGH та ґрунтовних угорських виданнях.

⁶⁰² Леонтій Войтович. Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 13. (Дрогобич, 2009), 24–32; Его же. Загадочный высокородный благородный князь Червонной Руси. *Генеалогический вестник*. Вип. 36. (Санкт-Петербург, 2009), 51–60; Его же. Заключительный этап, 10–15; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 435–444.

⁶⁰³ Див.: Przemysław Dąbkowski. *Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Bełzkiego w XV wieku*. (Lwów, 1939).

Leontiy Voitovych.

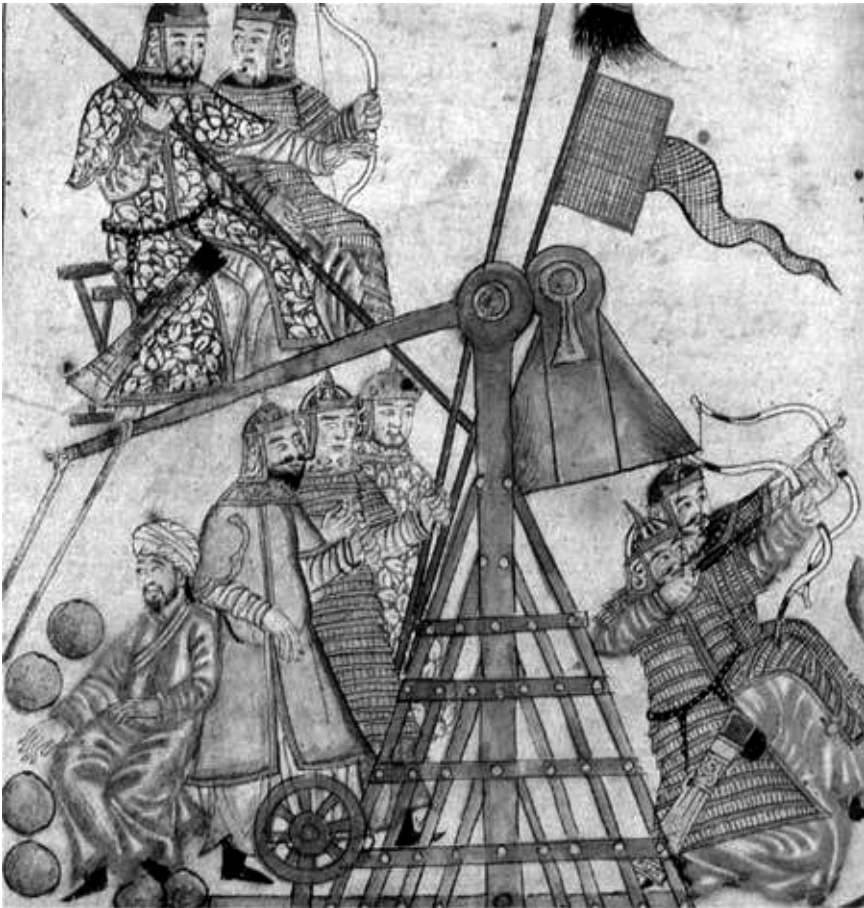
GALYCH-VOLHYN' PRINCIPALITY AND KINGDOM OF RUS' AND MONGOLS.

Research is devoted the analysis of relations Galych-Volhyn' principality which in a middle 13 age was transformed in the Kingdom of Rus', with Mongols, beginning from the first contact in 1223 to the end of the 14 age. The relations are examined in the wide background of political the Centraly East Europe. From beginnings, when after a journey to Horde in 1245 a prince Danylo Romanovich made sure, that Mongols not going to admit to the revival Rus' even as the vassal state, Galych-Volhyn' an elite pointed all efforts at release from Horde guardianship. Taking of royal crown Danylo Romanovich over the Roman Dad and elaim title of king of Rus' caused long war 1254–1269, which was completed a defect. A prince Lev Danylovych managed to put a collaboration with powerful Black sea ulusbek of Nogaj and with the help of Horde troops conduct successful hikes in nearly earths, to demond obedience vassals and to exted territory of kingdom. But from in he pulled internalfight in Horde and twice appeared on verge of complete xrach. His successor Yuriy Levovych in generalrid of Horde guardianship, being crowned as king of Rus'. Following Romanovichi forced were to balance between Gold Horde and aggressive neighbours, and Boleslav-Yuriy Trojdenovich even gave up a claim title, first naming etself the possessor of Smaill Rus'. The hef of Horde troops allowed more long time Boleslav-Yuriy Trojdenovich and to Lubart-Dymitr Gedyminovych to resist to Polish-Hungarian to alliance. After the defeat of Mamay Gold Horde lost influence on night-bank earths. And Horde factor left off to influence on political life Centrally Rast Europe, that, next to other factors, helped Poland to win in opposition with Hungary and in the end to annex Galych part of Kingdom of Rus', forming the Rus'ke and Podils'ke provinces on these earths.

Keywords: Mongols, Gold Horde, Galych-Volhyn' principality, Kingdom of Rus', Danylo Romanovich, Batu, Lev Danylovych, Nogaj, Lubart-Dymitr Gedyminovych.

Монгольська важка кіннота. Перська мініатюра XIV ст.

Монгольська облогова техніка. Мініатюра з хроніки Рашид ад-Діна

Монгольський важкоозброєний вершник, Реконструкція В. Гореліка.

Монгольські воїни. Мініатюра з Сувою про монгольське нашествя. XIII ст.

Монгольський кінний лучник. Мініатюра XV ст.

Монгольський шолом з личиною. XIII ст.

Ілля ПАРШИН

к.і.н., доц. Львівський національний
університет ім. Івана Франка,
Інститут українознавства ім. Івана
Крип'якевича НАН України

**ПОЄДИНОК КНЯЗЯ РОСТИСЛАВА МИХАЙЛОВИЧА
ТА ЛИЦАРЯ ВОРША – ПРЕЛЮДІЯ ДО ЯРОСЛАВСЬКОЇ БИТВИ 1245
РОКУ**

У статті проаналізовано поєдинок князя Ростислава Михайловича та рицаря Ворша, який відбувся напередодні битви під Ярославом 1245 р., вирішального зіткнення за володіння Галицькою землею. Доведено, що літописець, нотуючи імпровізований рицарський турнір, мав на меті продемонструвати гординю чернігівського претендента і побожність Романовичів. Ця ідеологічна конструкція, однак, не заперечує того факту, що “ігра” відбулася і не є тенденційною вигадкою. Зокрема, руські воїни були добре ознайомлені з рицарською культурою (утім, і розважальною), тому правдивість літописних свідчень безсумнівна. До того ж, здійснено спробу ідентифікувати рицаря Ворша. В історіографії висловлювалися думки щодо його польського походження, але в статті продемонстровано його імовірне угорське коріння. У цілому, дослідження участі князя Ростислава Михайловича в рицарському турнірі додатково засвідчило поширення західних практик на Русі.

Ключові слова: князь Ростислав Михайлович, князі Данило і Василько Романовичі, Ярославська битва, рицар Ворш, знамення.

Військова історія доби середньовіччя – надзвичайно багатогранне явище, яке охоплює не тільки, власне, зовнішньополітичні акції, кампанії, їх передумови чи наслідки, але й широкий спектр своєрідних ритуалів, символів і навіть ігор. Представники сучасної медієвістики, насамперед, європейської та американської, дійшли однозначного висновку про те, що проведення турнірів, наприклад, відіграло важливу роль при вихованні майбутнього лицаря, протягом життя удосконалювало його уміння і навички, підтримувало в належній фізичній формі, було невідривним елементом культури тогочасних “людей меча”. Зважаючи на схожу історію розвитку озброєння та тактики ведення бою на Русі, можна було б говорити про існування подібних змагань і на наших теренах, але звістки про них фрагментарні, до того ж, пов’язані

з присутністю іноземних військ.

У цьому контексті привертає до себе увагу літописний епізод, де описано поєдинок претендента на галицький престол князя Ростислава Михайловича з чернігівських Ольговичів та лицаря Ворша. Двобій став своєрідною прелюдією до Ярославської битви 1245 р., яка остаточно закріпила Галицьку землю за Романовичами. Маргінальний, на перший погляд, сюжет містить значно більше відомостей, ніж здається. Єдиним джерелом, де занотовано проведення імпровізованого турніру, є третя частина Іпатіївського літописного зведення (або Галицько-Волинський літопис)¹. Текст зберігся у кількох списках, найстарший походить з XV ст. Цю унікальну пам'ятку давньоруської літератури досліджують упродовж кількох століть, але її інформативність ще далеко не вичерпана і потребує подальших студій. Безперечно, складний історичний твір створювався і переписувався не один раз, вставки та переробки виказують роботу, принаймні, кількох редакторів, одним з яких, напевно, був князь Володимир Василькович. Серед науковців сьогодні не існує усталеної думки щодо першоджерел літопису, але автентичність багатьох повідомлень не складно перевірити, вдавшись до порівняння з доступними європейськими хроніками.

Окрім літописної спадщини, проблеми русько-угорських зовнішньополітичних контактів можна проаналізувати завдяки “Кодексу цивільних та церковних дипломів Угорщини” за редакцією Георга Феєра (1766–1851)². Під час укладання свого об'ємного зібрання археограф опрацював величезний масив джерел X–XV ст. (церковних едиктів, королівських розпоряджень представників Арпадів, Анжуйської династії та Люксембургів), додавши до сухого тексту постанов і власні узагальнюючі судження³. Найціннішим у виданні є вміст монарших грамот. Наприклад, відзначаючи службу барона маєтком чи грошовою компенсацією, король вказував причину своєї милості. Часто до цього призводила участь в численних кампаніях, утім – і на теренах руських земель. Так, на присутність 1245 р. в складі війська князя Ростислава угорських нобілів наголошувалося неодноразово, але, як і у випадку з Галицько-Волинським літописом, вивчення королівських дипломів не можна вважати завершеним.

Актуальність подальшого дослідження Ярославської битви засвідчена в новітній історіографії. Наприклад, Андрій Федорук присвятив спеціальну розвідку передумовам та перебігу вказаного бою, ґрунтовно проаналізувавши при цьому попередню історію проблеми та наголо-

¹ Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей, Т. 2. 2-е изд., ред. Алексей Шахматов. (Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908). Див. також останнє критичне видання пам'ятки: Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). Monumenta Poloniae Historica. Nova Series II, ed. D. Dąbrowski et H. Jusupović. Т. 16. (Kraków-Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii nauk, 2017).

² Codex diplomaticus Hungariae, studio et opera Georg Fejér. Т. 3–4. (Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829).

³ Мирослав Волощук. Русько-угорські відносини XIV ст. в рецепції Георга Феєра. Вісник Прикарпатського університету. Історія 12–13 (2007), 68–71.

сивши на тактичних хитрощах у протистоянні⁴. Мирослав Волощук проаналізував учасників битви, шляхом верифікації різних за походженням джерел створив просопографічні портрети відомих за іменами та названих анонімно представників обох ворожих таборів⁵. Окрім уже зауважених праць, врахуємо й важливі студії, присвячені минулому Галицької і Волинської земель. Зокрема, класичними є роботи Михайла Грушевського – висновки науковця не втрачають своєї актуальності й дотепер⁶. Руське хронікарство XIII ст. дослідив Микола Котляр⁷. Леонтій Войтович простежив політичну історію Галицько-Волинської держави, окреслив головні вектори політики династії Романовичів⁸.

Характерно, що поєдинку князя Ростислава та угорського лицаря присвячено небагато уваги. У цілому, констатовано лише знайомство руського володаря з європейською турнірною культурою, хоча епізод, напевно, має трохи більший потенціал для аналізу.

Ярославська битва відбулася 17 серпня 1245 р.⁹ Протиборчі сторони, виснажені монгольським нашествям, навряд чи змогли сумарно виставити більше 6 тис. боєздатного війська. Хоча князі Данило і Василько намагалися залучити литовські та мазовецькі сили, їм, насамперед, довелося обмежитися половецькими найманими загонами та власними боярськими підрозділами, чия сукупна кількість дорівнювала близько 2 тис. воїнів¹⁰. Очевидно, бійців не вистачало настільки, що довелося кинути в бій навіть князя Лева Даниловича, на той час ще “детеска”, тобто представника наймолодшого стану руської лицарської науки (хоч і під наглядом боярина Василька Гавриловича)¹¹. Не зважаючи на, начебто, молодий вік, володар продемонстрував свої відмінні бойові навички, зламавши спис об обладунок угорського полководця Фільнія¹².

Перебіг бою літописець охарактеризував дуже докладно¹³. Напевно, він сам перебував на той час в Ярославі або у таборі Романовичів і належав до безпосередніх очевидців події¹⁴. Відчувається його добре розуміння змісту цієї кампанії для своїх сюзеренів – синів князя Романа Мстиславовича. Вона стала вінцем протистояння за Галицьке князів-

⁴ Андрій Федорук. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті міліарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 12/6 (2014), 43–62.

⁵ Мирослав Волощук. Просопографічні студії битви під Ярославом 17 серпня 1245 року. *Colloquia Russica. Series 2 3* (2017), 103–122.

⁶ Михайло Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. 41 (1901), 1–72.

⁷ Микола Котляр. Коментар до літопису. *Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*, ред. Микола Котляр, Валерій Смолій та інші (Київ: Наукова думка, 2002), 157–360.

⁸ Леонтій Войтович. *Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015).

⁹ Михайло Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису, 32.

¹⁰ Андрій Федорук. Військова діяльність князя Данила Романовича, 47–48.

¹¹ Леонтій Войтович. *Галич*, 201.

¹² Мирослав Волощук. Просопографічні студії, 106–107.

¹³ Іпатьевская летопись, 800–805.

¹⁴ Микола Котляр. Коментар до літопису, 254–255; Мирослав Волощук. Просопографічні студії, 110–111.

ство, тому її передумови пояснено специфічно – у дусі середньовічних уявлень.

Лицарський турнір під стінами міста описано наступним чином: “... [Ростислав] ехаль быхъ на на гогордашоу же са емоу и створисти игроу предъ градомъ и сразивъшоуса емоу со Воршемъ и падеса под нимъ конь и вырази собѣ плече и не на добро слоучиса емоу знамение слышавъ же Данило и Василко ратное пришествие его помолитася Богуу начаста сбирати вое...”¹⁵.

Насамперед, звертає на себе увагу своєрідна дихотомія – поведінка зарозумілого князя Ростислава, який влаштував “гру”, та побожність Романовичів, котрі у складні часи звернулися з молитвою до вищих сил. В отриманій чернігівським Ольговичем травмі помітні провіденціальні мотиви. Виправдання будь-якого двобою чи навіть війни, з точки зору тогочасного хроніста, вміщено не у його початках, як це утверджено нині, а саме в завершенні. Можна припустити, що не причини обґрунтовують справедливу війну, а навпаки, у битві перемагає той, хто підтримує справедливе діло. Відтак, критерієм “справедливості” конфлікту є його результат: сторона, яка тріумфувала, мала істинне право на перемогу¹⁶. Такою логікою можна пояснити зауваження літописця про знак, що не віщував князю Ростиславу вікторії. Супроти цього, позитивну небесну прикмету здобули війська Романовичів: “... знаменію сице над полкомъ сице пришедшимъ врломъ и многимъ ворономъ тако вблокоу великоу играющимъ же птичамъ врломъ же клекъщоушимъ и плавающимъ крыломъ своими и воспромѣтающимся на воздухъ такоже никогда и николи же не бѣ и се знамение [не] надобро бысть...”¹⁷. Заперечна частка “не” відсутня у Хлебніковському списку Галицько-Волинського літопису і в останньому критичному виданні тексту справедливо пропущена¹⁸. Юрій Диба вважав, що увага науковців до цього знамення незаслужено обмежилася формальними спостереженнями. З таким сприйняттям, на думку дослідника, не можна погодитися, адже цей епізод прямо кореспондує із символікою докладно описаного холмського монумента з орлом. Власне, відомий з літопису пам’ятник міг бути споруджений на честь перемоги Данила і Валсилька Романовичів поблизу Ярослава влітку 1245 р., здобуту, між іншим, напередодні дня святих Фрола і Лавра, чудових каменотесів¹⁹.

Окрім того, орел, як щаслива прикмета, міг мати й інше символічне значення, зокрема, виступати княжим гербом Данила Романовича. Імовірність такої версії підтримували Андрій Гречило²⁰, Володимир

¹⁵ Ипатьевская летопись, 801.

¹⁶ Фердинад Зайбт. *Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем*, перекл. з німецької Х. Назаркевич, О. Конкевич, наук. ред. Р. Паранько (Львів: Видавництво Католицького університету, 2009), 134.

¹⁷ Ипатьевская летопись, 802.

¹⁸ Chronica, 276.

¹⁹ Юрій Диба. Холмський пам’ятник перемоги поблизу Ярослава 1245 року. *Княжа доба: історія і культура* 9 (2015): 126, 131. Ґрунтовний огляд історіографії див.: Там само, 91–99.

²⁰ Андрій Гречило. До генези герба Перемишльської землі. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* 6 (2002), 81.

Александрович²¹, Юрій Диба²², Олександр Майоров²³, Олег Однороженко²⁴ та інші історики. У зв'язку з цим існує потреба порівняти записи руського книжника та нотатку анонімного автора “Леобенської хроніки”, присвячену одному з епізодів битви при Дюркруті (чеська назва – битва на Моравському полі) 1278 р., до речі, вирішального зіткнення у боротьбі за австрійську спадщину²⁵.

Австрійське джерело скомпільоване в Штирії близько 1350 р. із залученням текстів абата Іоана з Віктрінга (бл.1270–1345/47). Водночас, укладач чимало запозичив від “Хроніки пап та імператорів” Мартіна Поляка (або Мартіна Опавського, †1278) і послуговувався лаконічними австрійськими монастирськими анналами²⁶. Визначне протистояння німецького короля Рудольфа I Габсбурга (1218–1291) та чеського монарха Пшемисла-Оттокара II (бл.1232–1278) завершилося на користь першого. Описуючи бойові шиккування та маневри військ, леобенський анонім зазначив: “Vidit enim aquilam pugnante[m] cum Leone: et sub dubia forte nunc hic praevaluit, nunc illa, et sic se invicem lacerabant”²⁷ (“Бачить [Рудольф I] на правду орлину битву із Левом: і в протистоянні запеклому то один переважає, то інший, й так розривали вони один одного”). Хроніст образно показав битву двох геральдичних символів – австрійського орла та чеського лева²⁸.

Повертаючись до Іпатіївського літописного зведення, необхідно зауважити, що орли у небі перед битвою під Ярославом з’явилися не одні, але разом з “многимъ ворономъ”. Чи не були ці птахи геральдичними емблемами (протоемблемами) вороже налаштованого до князя Данила галицького боярства? Зокрема, за визначенням львівського археолога Романа Миськи, щитки віднайденіх перснів, пов’язаних з підкарпатським нобілітетом XIII–XIV ст., мають округлу форму діа-

²¹ Володимир Александрович. Літописний монумент з орлом поблизу Холма. *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”*. Вип. 1 (2009), 98.

²² Юрій Диба. Холмський пам’ятник, 125–126.

²³ Александр Майоров, *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург: “Дмитрий Буланин”, 2011), 518–521.

²⁴ Олег Однороженко. *Clipearium Teutonicorum “Zuricher Wappenrolle” та їх значення для вивчення Руської державної геральдики другої половини XIII – початку XIV ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики* 16 (2009), 25–26.

²⁵ Докладніше про неї див.: Andreas Kusternig. *Die Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen am 26. August 1278. Böhmischo-österreichische Beziehungen im 13. Jahrhundert. Österreich (einschließlich Steiermark, Kärnten und Krain) im Großreichprojekt Ottokars II. Přemysl, König von Böhmen. Vorträge des internationalen Symposions vom 26. bis 27. September 1996 in Znaïm*, hrsg. M. Bláhová, I. Hlaváček (Prag: Prag Karlsuniv., Philos. Fak. Prag Österreichisches Kulturinst., 1998), 185–215.

²⁶ Winfried Stelzer. *Studien zur österreichischen Historiographie im 14. Jahrhundert. I: Die Chronik des “Anonymus Leobensis” und die Leobener Martinschronik. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 103 (1995), 369–391.

²⁷ *Anonymi Leobensis Chronicon libris sex comprehensum, a Christo nato usque ad annum ejusdem MCCCXLIII. Scriptores Rerum Austriacarum*, studio et opera H. Pez. T. 1. (Lipsiae: Sumptibus Joh. Frid. Gleditschii B. Filii, 1721), 849.

²⁸ Докладніше див.: Ілля Паршин. *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV століть*. (Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України, 2018), 123–125.

метром 21–24 мм. В їх центральній частині – у вигравійованому колі – вміщено зображення птаха з повернутим на бік корпусом та головою у профіль з піднятими або зі складеними крильми. Зовні знаходиться напис, який переважно містить текстову конструкцію “печать + ім’я її власника”²⁹. А. Гречило зазначав, що подібні фігури не характерні для геральдичних орлів, але могли позначати галок, круків та воронів. Можливо, птахи були спершу місцевими родоплемінними знаками, які пізніше трансформувалися у лицарські і територіальні символи³⁰. Галицькі бояри становили чи не основну ударну силу військ князя Ростислава³¹, тому подібні порівняння можливі. Також літописне “...многимъ ворономъ яко шблокою великою играющимъ...” може відкликатися до князя Ростислава Михайловича, який “...створисти игроу...” під стінами Ярославла. У такому разі, “играющимъ” позначатиме не стільки розваги, як битву.

Завершити символічні порівняння необхідно наступними витягами. Літописець писав, що Романовичі надіслали прохання про допомогу до литовського та мазовецького князів, але змушені були приступити до бою без них. Надії своїх покровителів книжник охарактеризував так: “...авлешоу же Бѡу помощь свою над ними яко не ѿ помощи члѣкомъ побѣда нь ѿ Ба...”³². Правдоподібно, що укладач “Леобенської хроніки”, нотуючи контингенти Рудольфа I Габсбурга, вжив схожу формулу: “Nec terruit Rudolfum excessiva multitudo, quia non in multitudine, sed de coelo fortitudo est...”³³ (“*Та не лякає Рудольфа смертоносний натовп, бо не у кількості, але на небі є сила...*”). Очевидно, в обох випадках ідеться про запозичення з релігійної літератури. Наприклад, видавці останнього критичного видання Галицько-Волинського літопису зауважили, що джерелом руського запису міг бути якийсь невстановлений перекладний твір³⁴. Водночас, подібні фрагменти додатково показують схожість текстуальних побудов у літописанні та європейському хронікарстві, утім і щодо мілітарних описів.

Певні ідеологічні конструкти, однак, не скасовують автентичності запису про поєдинок князя Ростислава та лицаря Ворша під стінами Ярославла у 1245 р. Розуміння лицарської культури та поведінки при-таманні літописцю, адже відомості про Захід неодноразово потрапляли до зведення раніше.

Власне, основою княжого війська була постійна кінна дружина, яка складалася з професіоналів. За свою службу воїни отримували земельні володіння, натомість задля підтримки належної готовності во-

²⁹ Роман Миська. Нові знахідки “боярських” перснів”. III Міжнародна наукова конференція “Пам’ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання”, Львів-Урич, 7-8 квітня 2016 р. Тези доповідей, ред. Роман Миська (Львів: ДІКЗ “Тустань”, 2016), 67.

³⁰ Андрій Гречило. Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII – початку XIV століть. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. 240. Праці історико-філософської секції. (Львів, 2000), 260.

³¹ Андрій Федорук. Військова діяльність, 51, 58.

³² Ипатьевская летопись, 801.

³³ Anonymi Leobensis Chronicon, 848–849. Також див.: Ілля Паршин. *Дипломатія*, 122–123.

³⁴ Chronica, 275, not. 747.

ни постійно вдавалися до тренувань. Система підготовки і навчання, озброєння, можливість надалі зробити адміністративну чи політичну кар'єру були такими самими, як і у тогочасних європейських лицарів³⁵. Наприклад, польський князь Болеслав IV (†1173), перебуваючи у Луцьку три дні, посвячував місцевих боярських дітей у лицарі : "...поиде къ Луческу и ту пребы три д̄ни и ту пасаше Болевславъ с̄ны боарьскы мечемь многи..."³⁶. Не зважаючи на деякі відмінності в поведінці та звичаях³⁷, можна стверджувати, що світогляд людей меча на Русі був ідентичним до західного³⁸, між військовими елітами існували матримоніальні зв'язки³⁹, які забезпечували тривалі й тісні контакти. Відповідно, лицарські розваги (зокрема, турніри) були знані у Центрально-Східній Європі. Наприклад, в 1150 р. свою майстерність у Києві демонстрували угорські воїни: "...Изаславъ же ѿ стоѣ Софьи поѣха и съ братьею на Йрославль двор и Оугры позва со собою на wobъдъ и Кианы и ту обѣдавъ с ними на велицемь дворѣ на Йрославли и пребыша оу велицѣ весельи тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ играхуть ина Йрославли дворѣ многое множество Кианы же дивахутса Оугромь множеству и кметьства ихъ и комонем ихъ..."⁴⁰. На жаль, свідчення про лицарську культуру на Русі присутні лише у тих фрагментах, де фігурують іноземці. З іншого боку, запис про поєдинок князя Ростислава Михайловича напередодні Ярославської битви цілком вкладається у цю канву.

Особа лицаря Ворша, окрім того, також реальна, хоч і згадується у літописі одного разу⁴¹. Його ім'я, на жаль, не дає змогу визначити етнічну приналежність. Сумнівно, аби він належав до галицького боярства, його коріння, радше, треба шукати серед польських або угорських феодалів.

Першим ідентифікацію нобіля запропонував Даріуш Домбровський, котрий зауважив подібність імен Ворша та Варша, характерне, принаймні для двох малопольських рицарів⁴². Зокрема, "Воршем" Галицько-Волинського літопису міг бути Варш, представник роду Равітув, який вперше згадується як сандомирський мечник у 1252 р., а востанне

³⁵ Леонтій Войтович. *Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл.1225–бл.1301)* (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014), 62. Також див.: Владимир Гуцул. Таранний бой в средневековой Руси. *Colloquia Russica. Series 1*. 5 (2015), 199–211.

³⁶ Ипатьевская летопись, 386.

³⁷ Наприклад, руські воїни воювали по неділях, що для європейців було неприйнятним: Александр Мусин. *Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского Средневековья в контексте религиозного менталитета*. (Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2005), 273

³⁸ Наприклад, щодо "пролиття сліз" див.: Ілля Паршин, "Сум" і "сльози" на сторінках Галицько-Волинського літопису, або чому середньовічні воїни теж плачуть. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Вип. 1 (Львів, 2018), 79–88.

³⁹ Мирослав Волошук. "Русь" в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. (Івано-Франківськ: Лілея-М, 2014).

⁴⁰ Ипатьевская летопись, 416.

⁴¹ Мирослав Волошук. Просопографічні студії, 119.

⁴² Dariusz Dąbrowski, Daniel Romanowicz. *Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna* (Kraków: Avalon, 2013), 255, not. 664.

– в 1282 р. уже на посаді краківського каштеляна. З тогочасних документів відомий також інший Варш, у грамоті від 18 вересня 1241 р. занотований як підкоморій, проте без конкретної територіальної прив'язки⁴³. Версію історика прийняли його колеги⁴⁴. Зокрема, М. Волощук наголосив на тому, що Варш з Равітув гіпотетично також був пов'язаний з Одровонжами, родина яких від 1220-х років брала участь в місіонерській діяльності католицької церкви на підвладних руським князям землях⁴⁵. Однак, рішучо не заперечуючи імовірне польське коріння Ворша, необхідно розглянути його можливу угорську генеалогію.

Серед королівських дипломів, віднайдених і опублікованих Г. Ферром, у грамоті від 1238 р. вміщено згадку про комеса Миколая, що був “*filius Worz*”⁴⁶. На жаль, про його батька інформація відсутня – “*Worz*” одиноко фігурує серед інших представників угорської військової аристократії. Проте в деяких актах зустрічаємо другого Миколая, що жив приблизно у той самий час, але був “*filius Bors*” або “*filius Borch*”⁴⁷. Можна припустити, що “*Worz*” та “*Bors*” – це варіанти написання одного прізвища.

Комес Борс, або Борш, постає у дипломі короля Андрія II Арпада від 1222 р. як засновник монастиря Діви Марії на одному з пагорбів своїх володінь⁴⁸. Подальші записи про нього, зазвичай, пов'язані саме з цією фундацією, але подекуди додано нові біографічні свідчення. Зокрема, вказано, що Bors був сином угорського бана Домініка⁴⁹, належав до родини Miskocz⁵⁰. Також королі Андрій II та Бела IV зверталися до цього нобіля як до “*cognatus*”⁵¹, тобто близькоспорідненої з ними людини. Безперечно, тотожність Ворша і Борса є гіпотетичною, хоча б, з тієї причини, що інші хронологічні подробиці його життя невідомі. Пізніша традиція навіть зафіксувала причетність достойника до заколоту проти королівської влади, а коли спільника Борса стражили, він утік до Греції, зрадивши католицькій вірі⁵². Очевидно, станом на 1245 р. він був уже зрілого віку, як для людини часів Середньовіччя. Таким чином, князю Ростиславу Михайловичу на турнірі міг протистояти досвідчений та загартований у боях угорський феодал.

Отже, літописний сюжет про поєдинок князя Ростислава Михайловича та рицаря Ворша містить провіденціальну складову. У травмі руки, якої зазнав претендент на Галицьку землю, книжник вбачає недобрий знак – битву під Ярославом, зрештою, чернігівський Ольгович програв. Натомість Романовичам, які у складну мить звернулися

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Chronica, 274, not. 746.

⁴⁵ Мирослав Волощук. Просопографічні студії, 119.

⁴⁶ Codex diplomaticus Hungariae. T. 4, vol. 1, 108.

⁴⁷ Ibid., T. 3, vol. 1, 455; T. 3, vol. 2, 207, 325, 334, 363.

⁴⁸ Ibid., 367.

⁴⁹ Ibid., 198.

⁵⁰ Ibid., T. 4, vol. 1, 61.

⁵¹ Ibid., T. 3, vol. 2, 88, 198.

⁵² Damianus Fuxhoffer. *Monasteriologia Regni Hungariae in qua Libris V (Weszprimii: Typis et Sumptibus Michaelis Sammer, 1803), lib. 1, 132.*

з молитвами до Бога, небо надіслало добре знамення. Не зважаючи на відверте тенденційне забарвлення цього епізоду, демонстрація орлів, що протистоять воронам, могла мати для тексту інше значення. Зокрема, з європейської практики написання хронік відомо про витяги, де під час битви “воювали” геральдичні фігури протиборчих сторін. Якщо врахувати, що орел (напевно, символ князя Данила Романовича) бився з воронами (можливо, емблемами невірних Романовичам галицьких бояр, що відомі з їхніх перснів), то, імовірно, ідеться саме про такий запозичений досвід в описі батальних сцен. Водночас, на Русі були добре знайомі з рицарською культурою та проведення турнірів, тому подібні ідеологічні побудови літописця не заперечують реального факту проведення “ігри” під стінами Ярослава. Історичність рицаря Ворша також не викликає застережень. Ідентифікувати цього воїна складно. Наприклад, у фаховій літературі припускається його сандомирське походження, але не виключені й угорські корені. У цілому, дослідження участі князя Ростислава Михайловича в рицарському турнірі додатково підтвердило поширення західних практик на Русі.

Illia PARSHYN. DUEL BETWEEN DUKE ROSTYSLAV MYKHAILOVYCH AND KNIGHT WORSH AS A PRELUDE TO THE BATTLE NEAR YAROSLAV IN 1245 YEAR.

The article analyzes a duel between duke Rostyslav Mykhailovych and knight Worsch, which took place on the eve of the Battle near Yaroslav in 1245. This battle was a decisive clash for possession of the Galician land. Improved knight tournament was organized by duke Rostyslav. This ceremonial game was intended to demonstrate the pride of the Chernyhiw challenger, who invited to the next fight warriors from Poland and Hungary. At the same time, Galician-Volhinian chronicler showed Romanovych's godliness. This dichotomy was very important for understanding of the duke Danylo's victory. Duke Rostyslav was injured at the duel. Chronicler thought, that it was a sign of his defeat. Simultaneously, Romanovychs had intercession of heavenly forces, because of their fairness. An interesting scene is linked with a sign, than eagles scared the crows at the sky. This episode took part a day before the battle near Yaroslav beginning. Hypothetically, chronicler tried to portray Romanych's symbols (eagles) and symbols of the disloyal galician boyars (crows).

Such ideological design, however, does not deny the “game”. It is shown, that tournament has occurred and is not a false fabrication. In particular, the Rus' warriors were well acquainted with the chivalrous culture (however, with the chivalrous entertaining). So, the truthfulness of the chronicles is undoubted.

In addition, the investigation shows an attempt to identify knight Worsch. Modern historiographers expressed opinions about his Polish ori-

gin. However, it is concluded, that this warrior could be a Hungarian nobleman. For example, in Arpad's privileges and other documents we can find mentions about Nicholas, "filius Worz" or "filius Borch". That may be a son of Worsch, who fought versus duke Rostyslav in 1245. Unlikely, biographical details of his life are recondite. Hungarian chroniclers in XV century wrote about his escape to Greeks.

In general, the study of the participation of duke Rostyslav Mykhailovych in the knight's tournament allowed to further highlight the spread of Western practices in Rus'.

Key words: duke Rostyslav Mykhailovych, dukes Danylo and Vasilko of Romanovych's dynasty, battle near Yaroslav, knight Worsch, a sign.

Наталя ЛЕШКОВИЧ,

к. і. н., доц.

Львівський національний університет
ім. І. Франка, Україна.

СПИТКО З МЕЛЬШТИНА

Незвична кар'єра польського полководця Спитка з Мельштина (1364 – 12.08.1399), який з шляхтича з родини, яка не належала до перший рядів польської еліти, в молодому віці став краківським воєводою, а далі отримав землі колишнього домену галицько-волинських князів з центром у Самборі і закінчив князем Поділля, пропавши без вісті у битві на р. Ворсклі, не отримала належного висвітлення та оцінки в українській історіографії. У статті здійснена спроба прослідкувати діяльність цієї особи, особливо в руслі української історії.

Окрема увага звернена на практику надання князівських достоїнств в європейських країнах у другій половині XIV ст. за участі монархів Анжуйської династії, злет польського лицарства цього періоду і його спроби розділити владу з монархами. Здійснена спроба розв'язати суперечку щодо верховного сюзеренітету над Подільським князівством наприкінці XIV ст.

Зроблено висновок, що окрім щасливих збігів обставин основною причиною кар'єрного злету Спитка з Мельштина була його успішна діяльність як рішучого полководця, авторитет якого визнали сучасники, що дозволило йому приймати участь у таких важливих подіях як укладення Крєвської унії чи польсько-угорські переговори стосовно долі королівства Русі.

Ключові слова: Спитко з Мельштина, Самбір, Поділля, Крєвська унія, битва на Ворсклі.

Не тільки останній галицький князь шляхетського походження Сцібор з Сціборжиць¹, але й його сучасник подільський князь, теж шляхетського походження, Спитко з Мельштина не знайшов достатнього зацікавлення у істориків². Краще з досліджень, присвячене цьому дія-

¹ Antoni Prochaska. Ścibor ze Ściborzyc. *Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. R. 19. (Toruń, 1912), 137–208; Stanisław Sroka. Ścibor ze Ściborzyc. *Rys biographiczny. Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*. (Kraków, 2000), 139–158; Daniela Dwořáková. *Rytier a jeho král'. Štibor zo Štiboric a Zigmund Lucemburský. Sonda do života stredovekého šľachtica s osobitým zrefel'om na uzemie Slovenska*. (Budmerice: Vydavateľstvo Rak, 2003), 528 s.; Наталя Лешкович. Останній галицький князь. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12. (Львів, 2018), 161–168; Ї ж. Сцібор з Сціборжиць. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. (Львів, 2018), 121–130.

² Никандр Молчановский. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.* (Киев, 1885; Біла

чеві, яке належить Віталію Михайловському, охоплює тільки останній (подільський) період діяльності Спитка з Мельштина³.

Спитко з Мельштина народився у 1364 р. в родині Яська з Мельштина гербу Леліва (бл. 1312 – 1381/1382) і його дружини Софії (Офки) з Ксьонжа⁴. Ясько з Мельштина обіймав уряди сандомирського воєводи (1361–1366), а потім краківського каштеляна (з 1366)⁵. Відзначився як лицар ще за короля Владислава Локетка у війні з чехами при здобутті м. Костяни у 1332 р.⁶ і був одним із наближених до його наступника короля Казимира III. Саме Ясько з Мельштина був одним з ініціаторів і учасників походу Казимира III на Львів у 1340 р. і, напевно, всіх наступних виправ у ході війн за королівство Русі⁷.

Очевидно саме військові заслуги батька призвели до того, що 3 липня 1381 р. юний Спитко з Мельштина був номінований королем Людовиком Анжуйським на високий уряд краківського воєводи⁸. Це був унікальний випадок, адже Спитку не було ще й 18 років⁹ і він не мав жодного військового чи адміністративного досвіду. На довершення цього він посідав також уряд генерального старости краківського. Мабуть відразу ж Спитко з Мельштина зіткнувся з палатином Польщі князем Владиславом Опольським і це суперництво між ними тривало до загибелі самого Спитка.

Вже невдовзі молодому краківському воєводі довелося втрутитися у вир боротьби за польський престол. Угорсько-польська унія, яка тріщала з свого початку через небажання польської еліти брати участь у авантюрах короля Людовика Анжуйського, який провадив експансивну політику в Далмації, на Балканах і на півдні Італії. Вони хотіли мати короля у Кракові, для якого польські інтереси були би пріоритетними. Людовик Анжуйський, у якого не було синів, домовився з польською елітою про успадкування престолу однією з доньок. Але його вдова амбітна і владна боснійська принцеса Єлизавета задумала зберегти всі ко-

Церква, 2017), 124–125, 153–165, 173–174, 182, 200, 222; Михайло Грушевський. *Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.)*. (Київ, 1894; Львів, 1996), 21–23, 143, 146; Władysław Dworzaczek. *Leliwici Tarnowscy z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV*. (Warszawa, 1971), 99–138; Anna Strzelecka. Melsztyński Spytek. *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 20. Zesz. 86. (Wrocław, 1975), 412–415; Piotr Węcowski. *Działalność publiczna możnowładztwa małopolskiego w późnym średniowieczu*. (Warszawa, 1998), 172–179; Ольга Білецька. “Казус Спитка”: до історії вивчення середньовічного Поділля (друга половина XIV – перша половина XV ст.). *Київська Старовина*. (Київ, 2005), № 2, 23–30.

³ Віталій Михайловський. Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 12–13. (Київ, 2013), 210–223.

⁴ Anna Strzelecka. Melsztyński Spytek, 412.

⁵ Bożena Wyrozumka. Melsztyński Jan (Jasiek z Tarnowa, Melsztyna i Książa), h. Leliwa (zm. ok. 1380). *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 20. Zesz. 86. (Wrocław, 1975), 410–411.

⁶ M. St. [Maksymilian Studniarski]. *Kościan. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. 4. (Warszawa, 1883), 440.

⁷ Szymona Starowolskiego *Wojownicy sarmaccy*. Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. (Warszawa, 1978), 143.

⁸ *Urzednicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy*. Oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P. K. Wojciechowski, B. Wyrozumka. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990), 128.

⁹ Władysław Dworzaczek. *Leliwici Tarnowscy*, 99–100.

ролівства (Угорщини, Хорватії, Русі і Польщі) в одних руках за своєю старшою дочкою Марією і її мужем Сигізмундом Люксембургом, старший брат якого Вацлав посідав чеський престол. Це викликало у грудні 1382 р. міжусобну війну між великопольською знаттю, різні крила якої очолили познанський воєвода Седзівой Свідла з Шамотул гербу Наленч та генеральний староста Великопольщі Домарат з Перзхна гербу Гржимала. Наленчі і їх прихильники погоджувалися на присягу Марії і Сигізмунду, вимагаючи від них зобов'язання тримати двір у Кракові і усунути з уряду Домарата з Перзхна. 15 лютого 1383 р. обидва табори зустрілися на полях Піотковіц поблизу Шамотул. Наленчі розгромили Гржималів і кинулися доганяти втікаючих, прогавивши підхід півтисячного загону Вержбета з Обрицка, який раптовим ударом розгромив їх обоз, звільнив полонених і, жочекавшись повернення втомлених познанців, легко їх розбив. Переможна битва обернулася поразкою. Седзівой з Шамотул ледве зміг сховатися у замку Остророг, який переможці відразу ж обложили¹⁰.

Врятував ситуацію, змусивши обидва клани укласти перемир'я 3 березня 1383 р. Спитко з Мельштина. Разом з Седзівоем з Шубіна під загрозою повного розриву не тільки угорсько-польської унії, але й відмови від Анжуйської династії, він змусив королеву-матір погодитися відпустити до Кракова молодшу дочку Ядвігу, проголошену відразу ж королем Польщі. Мати планувала для Ядвіги шлюб з австрійським принцом Вільгельмом Габсбургом. На руку короля Ядвіги претендували і значно старші за неї мазовецький князь Земовит і колишній палатин Польщі князь Владислав Опольський. Малопольська еліта, одним з лідерів якої виступав краківський воєвода Спитко з Мельштина вирішила інакше.

14 серпня 1385 р. у Крево малопольська делегація у складі Владка з Харбковиць, Миколи Оссолінського, Яна з Тарнова і Спитка з Мельштина аїдписала угоду з литовськими князями Ягайлом, Скіргайлом, Корибутом і Лугвенієм Ольгердовичами та Вітовтом Кейстutowичем. Литовські князі і значна частина еліти, як і населення білоруських і українських князівств, були православними, тоді як значна частина населення власне литовських та жемайтських князівств залишалися язичниками. Взамін на зобов'язання перейти усім Великим литовським князівством у католицьку віру, великий князь Ягайло Ольгердович отримував руку короля Ядвіги і польську корону¹¹. Ягайло був на 20

¹⁰ Jerzy Łojko. *Wojna domowa w Wielkopolsce w latach 1382–1385. Zygmunt Boras. Gniezno. Studia i materiały*. T. 2. (Warszawa–Poznań, 1987), 69–97; Adam Szweđa. *Stronnictwo starosty Domarata z Pierzchna w czasie wojny domowej w Wielkopolsce. Książęta, urzędnicy, złoczyńcy*. (Gdańsk, 1999), 219–225.

¹¹ Stanisław Kutrzeba. *Związek Litwy z Polską w latach 1386–1401. Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. (Kraków, 1914), 458, 479–481; Oswald Balzer. *Tradycja dziejowa unii polsko-litewskiej*. (Lwów–Warszawa, 1919), 3–24; Oskar Halecki. *Przyczynki genealogiczne do dziejów układu Krewskiego. Miesięcznik Heraldyczny*. T. 14. (Lwów, 1935), nr. 7–8, 97–111; Maria Koczerska. *Autentyczność dokumentu Unii Krewskiej 1385 roku. Kwartalnik Historyczny*. (Warszawa, 1992), nr. 1, 59–82.

років старшим за Ядвігу, але інші претенденти були ще більш старшими. Ядвігу переконали, що це потрібно, щоби хрестити цілий народ. На хрестинах православного Ягайла-Якова, який став Владиславом, хрестною мамою виступила сестра Спитка з Мельштина Ядвіга. Дружина Спитка з Мельштина – Ельжбета, дочка угорського барона Імре Ланцфі, стала придворною дамою короля Ядвіги. 18 лютого 1386 р. відбувся шлюб, а 4 березня 1386 р. Ягайло Ольгердович був коронований як король Польщі Владислав II, проте Ядвіга і надалі теж залишалася королею, а питання великокнязівського престолу і прерогативів короля, як і правові колізії стосунків Польщі і Литви залишалися не до кінця розв’язаними¹². Владислав Опольський повернувся до Львова, отримавши від короля Марії королівство Русі. У самій Угорщині розгорнулася боротьба між баронськими елітами. Претендентом на престол виступив неаполітанський принц з Анжуйської династії, якого підтримали примас естергомським архієпископ та хорватські барони. Королева-мати Єлизавета потрапила в полон і була задушена, загинув її фаворит барон Гараї. Сама королева Марія теж опинилася в полоні хорватських змовників. А литовські князі підняли бунт проти Владислава Ягайла. Польська еліта вирішила діяти, враховуючи можливі претензії Литви на королівство Русі як спадщину за Любартом-Дмитром Гедиміновичем¹³, вони спішили зайняти королівство Русі, приєднавши його до Польщі, поки в Угорщині панує хаос.

Польське військо, яке на початку лютого 1387 р. вторгнулося у межі королівства Русі, очолили Спитко з Мельштина, Седзівой з Шубіна і Яцко з Тарнова, двоюрідний брат Спитка. Офіційно військо очолювала 13-річна королева Ядвіга. Приводом для вторгнення було вигнання угорських баронів, яким ніби-то роздали землі, відібрані від польської шляхти, король Людовик і його васал князь Владислав Опольський. Були наперед підготовані привілеї та грамоти, підписані королем Ядвігою.

Князь Владислав Опольський 6 лютого 1387 р. звернувся до своїх васалів, шляхти і міст із закликом боронити королівство Русі, обіцяю-

¹² Władysław Semkowicz. Stanowisko publiczno-prawne Władysława Jagiełły. *Przegląd Prawa i Administracji*. Т. 24. (1899), 174–180.

¹³ Леонтій Войтович. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т.5. (Львів, 1998), 153–168; Ярослав Ісаєвич. Перехідний час: 1349–1387. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 63–71; Леонтій Войтович. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 22. (Луцьк, 2009), 120–127; Його ж. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов’янознавства*. Вип. 59. (Львів, 2010), С. 52–66; Його ж. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 46. (Львів, 2011), 2–26; Idem. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*. Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego. (Bydgoszcz, 2011), 47–66; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12. (Львів, 2018), 121–142; Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. (Львів, 2019), 67–82.

чи не призначати угорців намісниками без згоди місцевої еліти¹⁴. Але сілезьке лицарство, якому він протегував, роздаючи лени, як і верхівка міст, турбувалися тільки за свої привілеї. 8 лютого 1387 р. король Ядвіга була у Ярославі, який було надано Яцку з Тарнова¹⁵. 18 лютого в Городку король Ядвіга, до титулу якою було додано *спадкоємниця Русі*, надала привілеї шляхті і духовенству Перемишльської землі. 8 березня 1387 р. король Ядвіга підтвердила вольності і привілеї Львова¹⁶. Спитку з Мельштина отримав весь колишній домен галицьких князів з центром у Самборі і став титулуватися князівським титулом *Dux terrae Rusiae praedecessorum nostrum*¹⁷. Ці землі належали князю Владиславу Опольському, після того як він отримав королівство Русі, а потім відійшли до короля Людовика Анжуйського і повернулися до Спитка з Мельштина. Не випадково саме він очолив польське військо в поході 1387 р.¹⁸

XIV ст. внесло багато незвичних речей у практику надання вищих титулів правителям дрібних територій. Розпочали цю практику претенденти на імператорську корону та римські папи, використовуючи різних кондотьєрів і узурпаторів-тиранів італійських міст-держав, які трансформувалися у герцогства, маркграфства чи князівства. Прилучилася до цього і Анжуйська династія у Неаполітанському королівстві. Так банкіри з родини Карачіоло, які фінансували королівський двір, врешті стали герцогами ді Веноса (*duca di Venosa*) і князями Капуї. Герцогський титул отримав Джованні Караччіоло (1372–1432), коханець одіозної королеви Джованни II¹⁹. Тому такі приклади були. Виступивши на територію королівства Русі, польська сторона, зрозуміло не зважала на повернення цієї території князю Владиславу Опольському і іменувала на його місце нового князя Спитка з Мельштина.

Не маючи змоги протидіяти цим крокам, Владислав Опольський 17 квітня 1387 р. “Руську землю, якою мав володіти пожиттєво” передав чеському королю Вацлаву Люксембургу “як опікуну на той час угорських королів”, присягнувши останньому як васал²⁰. Польська сторона, яка Кревську унію піднесла до епопеї хрещення Литви і розширення християнського світу, трактувала похід Ядвіги як визволення території від угорців і сілезців і поперення володінь попереднім панам польським²¹.

Але цей “визвольний” похід завершився під стінами Галича, де воєвода Бенедикт вчинив опір і погодився присягнути Ядвізі і Ягайлу

¹⁴ Ярослав Ісаєвич, Леонтій Войтович. Перехідний час, 70.

¹⁵ *Miasta polskie w tysiącleciu*. Т. 2. (Wrocław, 1967), 554.

¹⁶ *Привілеї міста Львова*, 46–47.

¹⁷ Герцог (князь) Руської землі попередників наших (лат.).

¹⁸ Anna Strzelecka. Melsztyński Szytek (Szytek z Melsztyna) h. Leliwa (zm. 1399). *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 20. Zesz. 86. (Warszawa, 1975), 412–415.

¹⁹ Benedeto Crose. *Storia del Regno di Napoli*. (Napoli, 1963), 208–210; Enzo Esposito. *Messer Gianni Caracciolo – il favorito della regina*. (Youcanprint, 2013).

²⁰ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 4. (Львів, 1905), 121.

²¹ *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego*. Ks. 10. (Warszawa, 1981), 237–238.

тільки після підходу литовських військ і гарантій від короля Владислава Ягайла. Сигізмунд Люксембург, ставши королем Угорщини, надав королівство Русі барону Сцібору з Сціборжиць, який допоміг йому визволити з хорватського полону короля Марію. Сцібор утримав за собою Правобережжя Дністра до передгір'я Карпат. На підставі джерел, які збереглися, важко визначити хто скоріше отримав княже достоїнство: Сцібор з Сціборжиць чи Спитко з Мельштина. Виглядає, що таки Сцібор з Сціборжиць, який отримав надання з рук Сигізмунда Люксембурга як короля Угорщини, Хорватії, Галичини і Володимирії, тоді як королю Ядвізі подали на підпис надання Спиткові, керуючись близькою аналогією.

Тільки у 1392 р., завершивши громадянську війну у Литві і визнавши її великим князем двоюрідного брата Вітовта Кейстutowича, король Владислав Ягайло зміг повернутися до цих проблем. Слідом за польськими істориками українські дослідники не хочуть помічати, що фактично Крєвська унія так і не отримала реалізації у XIV ст. Польща і Литва не стали федерацією, а, навпаки, зберегли суперництво у боротьбі за рештки території королівства Русі, перш за все за Подільське князівство.

Тепер Вітовт, розв'язавши війну з українськими і білоруськими князями, які намагалися зберегти незалежність своїх уділів²², потребував допомоги польського короля. Розгромивши поодиночі своїх двоюрідних братів вітебського князя Свидригайла Ольгердовича, київського князя Володимира Ольгердовича і сіверського князя Корибута-Дмитра Ольгердовича, та змусивши їх емігрувати за межі Великого князівства Литовського, Вітовт Кейстutowич виступив проти подільського князя Федора Корятовича і його союзника господаря Молдови. На допомогу йому з Самбора вирушило польське військо на чолі зі Спитком з Мельштина. Федір Корятович виїхав в Угорщину, сподіваючись на допомогу Сигізмунда Люксембурга, який доводився йому родичем і при дворі якого вже знаходився колишній вітебський князь Свидригайло Ольгердович. Обороняти потужні подільські замки він залишив воеводу Нестиса. Але останній швидко здав ці фортеці Спитку з Мельштина²³. Знову збережені джерела не дозволяють прослідкувати перебіг цих подій. Ми не можемо навіть стверджувати, що мали місце польові битви чи облоги. Виглядає тільки, що похід Спитка з Мельштина був стрімким і не залишав часу противнику на підготовку і роздуми. При цьому так само стрімко було захоплено територію Правобережжя верхньої течії Дністра до передгір'я Карпат. Сцібор з Сціборжиць перебував на Дунаї і цю територію, напевно, вже ніхто не обороняв. Але Подільське князівство мало низку потужних замків і організоване військо, зрештою як і його союзник господар Молдови Роман I, який у

²² Oswald Balzer. *Istota prawna zależności książąt litewsko-ruskich w dobie 1396–1398/1401*. *Sprawozdanie Tow. Nauk. we Lwowie*. T. 1. (Lwów, 1922), 198–202.

²³ Jan Długosz. *Dzieła wszystkie*. T. 4, ks. 10. (Warszawa, 1868), 488–497; *Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy*. Red. Jerzy Starnawski. (Warszawa, 1978), 142; Михайло Грушевський. *Історія*. Т. 4, 89–90, 166–167, 174–178, 475–476.

1393 р. визнав себе васалом Польщі²⁴.

Можливо, що завоювання Подільського князівства тривало довше (1392–1395), бо тільки 12 червня 1395 р. король Владислав Ягайло надав Спитку з Мельштина Теревовлю і Стінку²⁵, 10 липня 1395 р. на “повному княжому праві... які мають інші наші князі литовські і руські” Кам’янець, Смотрич, Бакоту, Червоногород і Скалу²⁶.

Відкритим залишається питання васальної залежності подільського князя Спитка з Мельштина. Зберігаючи за собою уряд краківського воєводи і доменальні володіння з центром у Самборі, він, безперечно, залишався васалом короля Владислава Ягайла. Але Литва вважала Поділля своєю територією і поява подільської дружини на Ворсклі певне тому підтвердження. Скоріше Спитко був васалом обох володарів, подібно до того як його попередники подільські князі, погодившись на угорську зверхність, періодично платили данину-вихід золотоординським ханам.

Те, що Спитко залишався польським васалом, свідчать наступні події. У 1396 р. саме йому доручив король Владислав Ягайло очолити військо у поході на сілезькі землі князя Владислава Опольського. І знову військове щастя було на стороні Спитка. Сигізмунд Люксембург не зміг допомогти Владиславу Опольському і у ході швидкої кампанії Спитко з Мельштина легко здобув Велюнь і більшість інших сілезьких міст. Значна частина цієї території була віддана Спиткові²⁷.

13 липня 1397 р. Спитко з Мельштина разом з королями Ядвігою і Владиславом Ягайлом, яких супроводжували ще краківський біскуп Петро Виш, познанський біскуп Миколай з Курова та польські воєводи Ян з Тарнова, Ян Лігейза, Петро Кміта та Ян з Тенчина, зустрілися з угорським королем Сигізмундом Люксембургом і князем Владиславом Опольським. Незважаючи на готовність угорської сторони до компромісів, зустріч результатів не дала²⁸. Але Спитко з Мельштина і надалі залишався у найближчому оточенні королів.

Тим не менше, влітку 1399 р. він виступив на допомогу великому князю литовському Вітовту Кейстутовичу, який на той час фактично розірвав унійні стосунки і король Владислав Ягайло не підтримав цієї виправи на підтримку хана Тохтамиша проти Темір-Кутлуга. Битва на р. Ворсклі 12 серпня 1399 р. через самовпевненість Вітовта завершилася поразкою із значними втратами²⁹. У цій битві Спитко з Мельштина за-

²⁴ Documente slavone din Archivele imperiale din Moscva procurate de Nicolae Kretzulesku publicate cu traduceri latine și cu note de dr. Emil Kałuźniacki. Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Ludoxiu de Hurmuzaki. Vol. 1. P. 2. (București, 1890), № DCXLV.

²⁵ Фелікс Шабульдо. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. (Киев, 1987), 51–52

²⁶ Anna Strzelecka. *Melsztyński Spytek (Spytek z Melsztyna)*, 414.

²⁷ *Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmacy*. Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. (Warszawa, 1978), 142.

²⁸ Леонтій Войтович. *Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12. (Львів, 2018), 139–140.

²⁹ Леонтій Войтович. *Улус Джучі (Золота Орда). Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. (Харків, 2017), 609.

гинув чи пропав без вісті³⁰. Король Владислав Ягайло негайно передав Подільське князівство своєму братові жидачівському князю Свидригайлу Ольгердовичу, а у 1403 р. змусив вдову продати йому володіння у Західному Поділлі. Бл. 1410 р. і доменальні землі з Самбором стали королівщинами. Незважаючи на те, що у Спитка залишилося двоє синів, якими опікувався дядько Ян з Тарнова, їх обох усунули не тільки від батьківської спадщини, але й від серйозних урядів. Старший Ян з Мельштина (+ 1429) емігрував до двору Сигізмунда Люєсембурга і помер у Буді, а молодший Спитко III з Мельштина (1388–6.05.1439), підтримував князя Жигмунта Корибутовича, воював у гуситському війську, виступав проти краківського біскупа Збігнева Олесницького і загинув у битві з його військом під Гротнікама на р. Ніда³¹. Польські політики спішили ліквідувати сліди надання князівського достоїнства вихідцю з нетитулованої шляхти, щоб уникнути подальшого поширення подібної практики.

Natalya Leshkovych. SPYTEK FROM MELSZTYN.

Unusual career of the Polish war-lord Spytek from Melsztyn (1364–12.08.1399), which from a gentry from a monogynopaedium which not bellonges to first rows of the Polish elite, in young age became voevode of Krakov, but farther got earths former a domain Galych–Volyn’ princes with a center in Sambor and finished the prince of Podollya, disappearing without to conduct in a battle on to Vorskla, did not get the proper illumination and estimation in Ukrainian historiography.

Separate attention is an appeal on practice of grent of princely dignities in the European countries in the second half of the 14 centuries at participation of monarchs of House of Anjou, spiash of Polish knightood of this period and his attempt to devide power with monarchs. Realizable attempt to unie a dispute in relation to supreme suzerainty above Podollya principality at the and of the 14 centuries.

A conclusion is done, that except for happy coincidences principal reason of quarry spiash of Spytek from Melsztyn was him successful activity of which was achnowledged by contemporarus him to take part in such important events as a conclusion of uniya of Krev or Polish–Hungarian negotiations in relation to the tate of kingdom of Rus’.

³⁰ Александр Барбашев. *Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г.* (Санкт-Петербург, 1885; Была Церква, 2012), 82–85.

³¹ Anna Sochacka. Konfederacja Spytka z Melsztyna z 1439 r. Rozgrywka polityczna, czy ruch ideologiczny? *Rocznik Lubelski*. Vol. 16 (Lublin, 1973), 41–65; Feliks Kiryk. Melsztyński Spytek h. Leliwa (1388–1439). *Polski Słownik Biograficzny*. T. 20. Zesz. 86. (Warszawa, 1975), 415–417; Bożena Czwojdrak. Kilka uwag o konfederacji Spytka z Melsztyna z 1439 r. *Średniowiecze polskie i powszechne*. T. 2. Red. I. Panic, J. Sperka. (Katowice, 2002), 197–211.

Keyword: Spytek from Melsztyn, Sambor, Podollya principality, uniya of Krev, battle of Vorskla.

Спитко з Мельштина. З генеалогічного дерева Мельштинських

Igor MACIUK

PhD, colonel

Military powers of Ukraine

THE FIRST PROFESSIONAL FORMATIONS IN MEDIEVAL ARMIES

In the article the reason and the time when the first professional formations appeared in the medieval armies are under review. The formations consisted of crossbowmen the first units of whom were formed in Genoa. The special attention is paid to the structure of those formations, how they were used in the armies of different European countries and the reason why they were used until the end of XVII century.

Keywords: crossbowmen, pavezier, choragiew, bandier, cranequin, balestra, shnepper.

Since the middle of the XIX century, when the law of universal conscription was carried into effect, the armies ceased to be completed by conscription but all the males who were suitable for military service were involved. The transition to mass army took place. In peacetime, the contingents of the respective military men were on active duty, the term of which fluctuated depending on the educational level of conscripts. While servicing, the conscripts developed acquired skills during short musters. Mass armies fought during both world wars. However, the Industrial Revolution, further weapon complication, which required good knowledge and qualification to maintain the weapon, led to the crisis of mass armies. The local wars which took place at the end of XX and the beginning of XXI centuries demonstrated it. It is believed that the time is ripe for professional army. But the historical experience of XIV-XV centuries (when due to the crisis the transition from the knights' armies to the mercenary armies took place) should be taken into consideration. According to Leonid Kryvyzyuk, in XIV-XV centuries, the European countries had to solve two major problems while transiting to mercenary armies: financial and economic, mental and psychological factors delayed that process for almost two centuries¹. Therefore, the study of the historical experience of the transition to a professional mercenary army is one of the most urgent issues in contemporary military historiography.

In the Middle Ages, starting from VIII century the infantry began to concede to the heavy cavalry, and then it was completely unable for it to

¹ Кривизюк Л. Криза лицарства і початки формування професійного війська // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 10. – Львів, 2011. – С. 369–376.

resist the arm knight cavalry, the glory of which was corroborated by the heavy Mongolian cavalry in XIII century². The development of armaments was going on by increasing armouring (plating) of not only the rider but also the horse. Therefore, training a knight warhorse – a destrier – was no less difficult and expensive than training a knight³. The continuous growth of the load on those horses forced to start horse breeding – they crossbred Arabian horses and Flemish carthorses. Those horses, however, quickly got tired; they were unable to gallop preferring a slow pace or trotting. For the same reason, in order to avoid rough terrain, the battle took place mainly on plains where the horses could easily be speeded up⁴. A knight cavalry attack could easily wipe out infantry battle dispositions.

The state could not afford to support the army, therefore, a knight had to complete, arm and equip his army at his own expense. As weapons and technology were becoming more complicated the price was increasing. At the time of Charlemagne (768-814) the cost of the equipment of heavily armed horse warrior was adequate to the cost of 45 cows (a helmet -6, a plate armor – 12, a sword with scabbard – 7, leggings – 6, a spear and a shield -2, a warhorse -12)⁵. That made often impossible to use free people as they were not able to afford such armament. Now that, the population had to pay taxes and fulfil certain obligations to the beneficiary men-at-arms who, in the end, gradually transformed into feudal lords and became a separate military caste, the duties of whom included the protection of the population. Their military service, if it was not broken off by their premature death or injury, lasted 60 years and on. Knights had to train on a regular basis. In order to be fit they needed to eat well which also required certain resources. Thus, the number of the troops was restricted, and the feudal lords, who were the basis of the units, were a threat to their overlords, since the administrative, judicial, fiscal and military power gradually concentrated in their hands, and the existence of their own small detached forces and castles encouraged them to break the oath of vassalage and become a sovereign ruler. The kingdoms split up into duchies; duchies into counties, margravates, landgravates or pfalzgrafens . Some barons in their castles feel independent owners. A few units of archers, slingers or transport drivers were formed from free rural population who had to bear the responsibility of the draft. The role of those formations was insignificant because their personnel did not have defence arms and could not withstand an attack of mounted knights. The militia relied on the city fortifications.

² Див.: *Иванин М. И.* О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. – Санкт-Петербург, 1875; *Контамин Ф.* Война в Средние века. / Пер. с франц. Ю. П. Малинина. – Санкт-Петербург, 2001; *Жарков С. В.* Военное искусство рыцарей. – Минск, 2008; *Його ж.* Рыцарская конница в бою. – Москва, 2008.

³ *Clark J.* The Medieval Horse and its Equipment, с.1150–1450. – Woodbridge, 2004.

⁴ *Funcken L. et Fr.* Le costume, l'armes et les armes au temps de la chevalerie. – Т. 1. – Bruxelles, 1975. – P. 97–123.

⁵ *Овсінський Ю.* Франкська держава Каролінгів // Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: середні віки. – Львів, 2010. – С. 79.

The rulers of medieval states constantly were looking for the opportunities to replace the feudal knight armies with other formations, but the lack of resources deterred that search. As vassals' military service was limited to a certain number of days per year (usually 40 days in peacetime and two months during the war) it often put at risk the entire campaign. That is why, the search never stopped. The first who started the search were the English kings and the rulers of Christian Pyrenees States who were constantly at war with Muslim states (Reconquista). At the end of XI century, they joined into religious and military orders, and a little later – the Italian city-communes⁶.

In 1159 Henry II of England Plantagenet introduced a new tax – scutage (scutagium Lat.) which partly replaced the knight- service (initially the tax was a pound or two marks in lieu of service). Due to those means the King was able to form small formations of armor-clad warriors at the expense of the treasury⁷. That did not solve the problem, moreover, the attempt of King John of England to make the tax compulsory and to increase it led to the revolt of the barons in the early XIII century.

Meanwhile, the bow was being improved, and as a result a crossbow was invented, the sting of which was stretched with a special device and could throw bolts to a distance of 300 meters, punching out any armor up to 150 meters. The exact period when the crossbows appeared is still under discussion⁸, but the widespread use of them started since XII century. The effectiveness of those weapons was immediately evaluated and the knights began to seek the ban against them believing that the weapon was a diabolical invention. As a result, the Second Lateran Council forbade by canon 29 the use of crossbows against Christian soldiers⁹. Immediately German king Conrad III (1138-1152 banned the use of crossbows in his kingdom¹⁰. However, crossbows were massively used not only while defending fortresses. For example, Richard the Lionheart (1189-1199) used them when his army fought in Palestine. Ironically, in the time of the siege of Chalus - Chabrol Castle near Limoges in Aquitaine, on 26 March, 1199, when he was without his armor examining sapper work, King came close to the wall and got a bolt in the left shoulder near the neck above the clavicle. He tried to take the arrow out by himself but only broke the pole. The operation to extract the bolt was not a success and gangrene began. Although the king forgave Crossbow Pierre Basil after he had talked to

⁶ *Войтович Л.* Зародження професійного війська // Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 21. – Львів, 2012. – С. 169–170.

⁷ *Косминский Е.А.* Исследования по аграрной истории Англии XIII в. – Москва–Ленинград, 1947. – С. 51–53; *Polle A.L.* From Domesday Book to Magna Carta 1087–1216. – Oxford, 1956. – P. 84–85; *Hollister C.W.* The Significance of Scutage Rates in Eleventh- and Twelfth- Century England // English Historical Review. – Oxford, 1960. – P. 586.

⁸ *Шакорев Ю.В.* Луки и арбалеты. – Москва, 2001. – С. 50–56.

⁹ *Hefele K.J.* Concillien Geschichte. – Bd. 5. – Freiburg, 1853. – S. 388; Conciliorum oecumenicorum Decreta. – Bologna, 1973. – P. 195–203.

¹⁰ *Шакорев Ю.В.* Луки и арбалеты. – С. 55.

him, when the king died the crossbow was flayed alive¹¹.

It was an objective necessity to form crossbow divisions at the turn of XXI-XIII centuries. Although the crossbow was inferior to the bow in rate of fire 3-4 times, its penetration made that kind of weapon the most efficient against knight armor at certain distances. The use of a crossbow required special training, although much less than knight training.

Thus special crossbow units were created. They were the first professional trained medieval troops which allowed to reduce the number of knights in the army and better prepare knight cavalry attack. Initially, crossbowmen hardly had defensive weapons. By the end of XIII century they had included steel helmets with camails, leather pricks, and later brigantine (plate-like armor on cloth-based), gauntlets and cuisses. Each archer carried a stock of 12 arrows – bolts¹². Later the number of bolts grew up to 18 and even 36 items¹³. Crossbow formations took the square in several rows. Unlike archers they did not shoot upwards but straight ahead, back rows could not shoot over the heads of the front. Then, after a volley, the front rank was divided into half and the crossbowmen departed back making room for the next. That allowed to maintain a more intense and longer shooting and to prepare the attack of knight cavalry¹⁴.

However, crossbowmen had to leave the battlefield when a foe cavalry attack began. They also could not support their own cavalry attack and often fell under the hooves of the horses of their own knights if they did not escape in time. It greatly reduced their effectiveness. The use of high-shields (a pavise), made of thick wooden planks and covered with iron stripes, worn by their helpers (a pavezier), did not solve the problem. Those shields were used to protect the crossbowmen's backs while reloading the crossbows.

Nevertheless, the first crossbow formations were complicated enough for the enemy mounted knights to execute their attacks. The French believe that the first crossbow formations appeared in the French army of King Philip Augustus (1180-1223). But it was mainly Genoese mercenaries¹⁵. In Genoa, Liguria, Pisa, Tortosa and on the Corsica weapon and ammunition manufacturing (including bow strings) was on the regular basis. The Genoese professionals were definitely the first mercenaries in the knight armies in XIII century. However, in the famous battle of Bouvines on July 29, 1214 those formations did not take part as a part of the French troops¹⁶. Only in 1230 the post of Grandmaster of crossbowmen

¹¹ Флори Ж. Ричард Львиное Сердце король-рыцарь. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 254–278.

¹² Див.: Гадаш Л., Вискочил И. Лук и стрела. – Москва, 1960; Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел). VIII–XIV вв. – Москва, 1966; Аганов Б. Путь лука и стрелы // Кэмп. – Москва, 1992. – № 5; Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты. – Москва, 2001.

¹³ David N., Embleton V.A. Italian Medieval armies 1300–1500. – London, 1983. – P. 109.

¹⁴ Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты. – Москва, 2001. – С. 57.

¹⁵ Audouin E. Essai sur l'armée royale au temps de Philippe-Auguste. – Paris, 1913. – P. 203.

¹⁶ Гейсман П.А. История военного искусства в средние и новые века (VI–XVIII столетия). – Санкт-Петербург, 1907. – С. 34–39; Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 258–262; Duby G. La Bataille de Bouvines. Dimanche, 29 juillet 1214. – Paris, 1988; Разин Е.А. История военного искусства. – Т. 2. – Санкт-

was introduced, which was considered below the rank of Marshal and two ranks of Constable. That position lasted until 1534, i.e. crossbow formations is supposed to appear in the French army around 1230.

King Henry III of England might have formed a separate corps of crossbowmen numbering 700 (other than their paviziers) a bit earlier. They were also mercenaries from the continent. Immediately those mercenaries demonstrated the negative side of all foreign mercenaries – their disregard for the local population that ignited the hatred of the latter. The king believed them to be the core of the British troops, but after the defeat at Taillebourg (1242) the corps was dissolved and “all foreign ... crossbowmen, their paviziers and mercenaries were sent away”¹⁷.

The British began to form archer troops from the local populations, mostly freeholders (farmers who owned their own plots of land). The rate of shooting reached 10-12 shots per minute, and the *English long bow* was able to break through any knight armor by square hit at a distance of 100 steps. Archers also did not have protective armor and could not conduct aimed shooting just as a knight cavalry attack of the enemy began; they had to flee hiding behind the dispositions of their troops.

Earlier in 1201 the Polish chronicler Vincent Kadlubek recorded crossbowmen in Poland. The image of crossbows is on a mosaic in the cathedral in Wielki, and crossbow bolts were found during the excavations of some castles of XII-XIII centuries, e.g. Legnica¹⁸. However, this evidence rather confirms the use of a crossbow as a weapon in the Polish principalities at the beginning of XIII century. The first *professional* formations the Polish army got only in the middle of XV century but since 1479 the Polish army used them on a regular basis. Those *companies* originally numbered 20, 30, 40 soldiers. Later the most common number was 150-200 people, while 80% of them were crossbowmen (in Poland they called the crossbow *kusha*) and 20% were helpers with pavises. The first *companies* were formed mainly for 3 months with five florins pay¹⁹.

Nevertheless, the first crossbow formation was formed in Genoa. During the siege of Jerusalem in 1099, Genoese crossbowmen, commanded by Gulielmo Embriaco, suppressed the Muslim archers on the walls while attacking two helepoles²⁰. Genoese arbalesters were in the service of the republic, and the republic let them on hire to other states receiving a fee for their service. They serve under their banners. In XII century, a *khorogvi-bandiere* numbered 20 people and was commanded by a constable. Those *bandieres* arranged into units of 100 to thousands of people headed by a Genoese noble. He was responsible for their coordination in the fight. The crossbowmen were volunteers and they served at least a year. In XIV

Петербург, 1994. – С. 192–195.

¹⁷ Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты. – С. 56.

¹⁸ Там само. – С. 59–60.

¹⁹ Baczkowski K. Rola roty piczej z przełomu XV i XVI wieku w integracji społecznej i międzynarodowej // Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych / Red. Iwańczak W., Smółucha J. – Kraków, 2010. – S. 423–424.

²⁰ Гибб Г. Дамасские хроники крестоносцев. – Москва, 2009. – С. 36–37.

century, the number of people in a bandiere increased up to 25 people. Under the agreement between the Republic and French King concluded in 1339, a Genoese crossbow unit headed by Antonio Doria and Carlos Grimaldi had to provide all crossbow units. Each crossbowman had to have two crossbows, a plate brigandine (coat-of-plates) with a gorget, a bassinet without a visor, gauntlets, a sword and a dagger. He also had to have 18 bolts, the rest were in baggage. A bandiere constable had a monthly fee of 10 florins, a crossbowman – 5 florins²¹.

Long since XII century Genoa began to enter into contracts with other states and let its crossbow units on hire for certain periods. The first such contract was signed in 1173 with Liguria margravate which Obertini family owned. In 1225 Genoa let 120 arbalesters and 20 horses on hire to commune Aosta to fight against Alessandria²².

The efficiency of a crossbow formation to defend city walls was well demonstrated when Emperor Frederick II Hohenstaufen was sieging the city walls of Parma in 1247-1248. The fortifications were defended by 600 crossbowmen and the emperor was forced to go to the long siege and build a powerful castle Vittoria in front of the city fortifications. On 18 February, 1248 his passion for falconry brought him to the biggest defeat in his life when he left Vittorio and his generals missed the sortie of Parma soldiers²³. Later, the emperor spent his fury on the crossbowmen ordering to mutilate the prisoners, so they could not shoot any more²⁴.

Italian states continued to use crossbow units during XV-XVI centuries along with firearms, but their share was not of great consequence in the troops and never exceeded 10-15%. For example, under the agreement of 13.11.1432 between Florence and condottiere Mikeletto degli Attendoli, the latter had to hire 600 spears of men of arms (1800 people) and 400 foot soldiers, of which only 200 were crossbowmen and 100 helpers with pavises²⁵. Archer units armed with long British bows, who began to be formed in XIV century, consisted of much more soldiers. The reasons might be the following: the rate of fire of a bow, and the ability to shoot the front and the rear ranks simultaneously.

However, a crossbow and units of crossbowmen were long used in the battlefields of Italy and other regions of Europe. In time the design of the crossbow improved and a balestra crossbow appeared. It shot lead and iron bullets (hunting options – clay balls) and had special sights that allowed shooting rather accurately at a target²⁶. That type of the crossbow originally came from Andalusia. In XV century the balestras from Zaragoza

²¹ *Benvenuti G.* Storia della Repubblica di Genova. – Milano, 1977. – P. 127; *Urban W.* Średniowieczni najemnicy. – Warszawa, 2008. – S. 64.

²² *Fortentini U.* Genova nel Basso Impero e nell'Alto Medioevo. – Milano, 1941. – P. 123.

²³ *Виллани Джованни.* Новая хроника или история Флоренции. – Москва, 1977. – С. 155; *Глогер Б.* Император, Бог и дьявол: Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 197–199.

²⁴ *Renouard Y.* Les hommes d'affaires italiens du Moyen Age. – Paris, 1968. – P. 231.

²⁵ *Контамин Ф.* Война в Средние века. – Москва, 2001. – С. 150.

²⁶ *Бехайм В.* Энциклопедия оружия. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 289, 298–299.

and Barbastro were considered the best. Italian balestras distinguished by their stretching device design accessories and trigger. The balestras were called shneppers. Around 1530 in Italy there were miniature crossbows that can be carried under clothing. In 1542 under the threat of heavy fines the Senate of Venice banned the use of such weapons²⁷.

In German states, despite the ban, those weapons were used regularly in XII century especially in the cities that were the parts of Hanseatic League. There the first professional structures evolved as handicraft corporations – Guild of St. Sebastian or Moritz²⁸. German gunsmiths invented a perfect device to stretch a sting with a *cranequin* or *ratchet-winder* which let shoot at a distance of 200-300 yards (500 meters) without using pavises. Due to that cranequin crossbow, which did 2-3 shots a minute, it was possible to form mounted troops, the main disadvantage of which was that after having shot they had to leave for recharging²⁹. The advanced design let the crossbowmen shoot at full gallop. The units of mounted crossbowmen were in Burgundy, French and also Spanish and Moorish Christian states. For example, in 1472 Burgundy armed forces had 84 steel crossbow including 80 cranequins and 2100 bolts in stock³⁰.

Since XII centuries both mounted and on foot crossbowmen were permanent parts of the troops of all the Pyrenees States and their units were quite numerous. In 1385 in the battle of Aljubarrota Portuguese King Joao I with his army of nearly 7 thousand people (1700-2000 plate armors, 800-1000 crossbowmen, 500-700 English archers and 4000 pikemen on foot) defeated the Castilian army of 14-23 thousand soldiers. The army consisted of 5-6 thousand plate armors, 5-6 thousand crossbowmen. They were reinforced by 16 bombards and culeuvrines. The Portuguese army took well-fortified position which allowed the crossbowmen and archers to use completely the combat capabilities of their weapons³¹.

Therefore, since the end of XI century the first crossbowman formations as the first professional soldier units appeared in Genoa and then in neighboring countries including Britain and France, Spanish and German states. They appeared due to the advanced design of a crossbow which allowed punching out the multilayer armor of heavy cavalry. Those formations - choragiew-bandiers – joined a unit and were 10-15% of the total number of troops. As the design of the crossbow was being advanced, the sting stretching gear in particular, its combat capabilities and the range of convenience were increasing as well. As a result mounted crossbowmen appeared. Those formations were the most effective while defending and

²⁷ Там само. – С. 299–301.

²⁸ Там само. – С. 288. Св. Себастьян (+ 288) був військовим трибуном у преторіанській гвардії, з наказу імператора Діоклетіана за приналежність до християнства його розстріляли легіонери з луків, а коли виявилось, що ране не смертельні – закидали камінням. Св. Моріц (+ 286) був військовим трибуном Фіванського легіону, його стратили за відмову нищити християн.

²⁹ *Пейн-Голлуей Р.* Книга арбалетов. – Москва, 2005. – С. 213.

³⁰ *Куркин А.В.* Вооружение бургундской армии 1460–1470 гг. // Интернет-ресурс: www.fieldof-battle.ru/modules.php?name=newa&file=ortide&sid=453

³¹ *Черних А.П.* Битва при Алжубарроте // Вопросы истории. – 1988. – № 4. – С. 79–87.

attacking fortifications. In XII century they took part in all the battles throughout Europe. Due to them, the infantry returned to the battlefield. It was crossbow advanced design that made crossbowmen autonomic; they could do without helpers-paveziers. Even when small arms appeared crossbowman units were still used until the end of the XIV century and sometimes even at the beginning of XVIII century. The reason was that crossbows were relatively cheap, had better rate of shooting comparing with the first hand cannons, harquebus and even muskets and fusils. During XIII-XV centuries along with crossbowman units there formed the units of archers armed with long English bows, which had better rate of shooting. Crossbow formations were the first professional ones in the medieval armies which were supported at the expense of the public treasury and from which the transition to professional army began.

Ігор МАЦЮК. ПЕРШІ ПРОФЕСІЙНІ ФОРМУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ АРМІЯХ

У статті розглядаються причини і час появи перших професійних формувань у середньовічних арміях. Цими формуваннями були арбалетники, перші підрозділи яких були утворені у Генуї. Особлива увага звернена на структуру цих формацій, практику їх застосування у військах різних європейських країн і причини використання цього роду військ до кінця XVII ст.

Ключові слова: арбалетники, павез'єри, хорогви-бандієре, кра-некін, балестра, шнеппер.

ПАВЛО ТКАЧУК

д. і. н., проф., генерал-лейтенант
Національна академія
сухопутних військ
імені гетьмана Петра
Сагайдачного

ПОХІД САГАЙДАЧНОГО НА МОСКВУ

Численна література, присвячена постаті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, з різних причин, аналізуючи політичну і організаторську роль гетьмана, його участь у відновленні православної ієрархії, підтримці Київського братства та інших заходах національно-культурного відродження, спроби легальним шляхом добитися визнання козацьких прав і станових привілеїв, успішним морським походам, зокрема здобуттю Кафи, ролі у битві під Хотином, значно менше уваги приділяє Московському походу 1618 р., який був вершиною діяльності гетьмана як полководця. Під Хотином, поранений напередодні гетьман, вже не мав можливості проявити на повну силу свій талант, хоча його досвід і авторитет зіграли не меншу роль ніж досвід та авторитет теж важко хворого великого гетьмана литовського Яна-Кароля Ходкевича. Навіть праці, спеціально присвячені Московській війні і походу Сагайдачного, не розкривають повною мірою саме оперативній і організаційній стороні діяльності гетьмана, часом за другорядними проблемами не помічаючи основних. При цьому зберігся достатньо повний корпус джерел, зокрема російських, який дозволяє розглянути ці аспекти мало не по дням.

Дослідження присвячене оперативним і організаційним аспектам походу гетьмана Сагайдачного на Москву у 1618 р., зокрема складу і чисельності козацького війська, а також московських військ, які йому протистояли, особливостям вибору маршруту походу, боям і сутичкам на підступах до Москви, швидкості дій і реакції противника, моральному ефекту козацьких успіхів в очах противника, повноти реалізації поставлених завдань і причин невдалої спроби здобуття Москви.

Ключові слова: гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, похід на Москву 1618 р., козацьке військо, невдалий штурм Москви.

20.04.1622) не обділена увагою дослідників. Численні дослідження присвячені біографії гетьмана¹ та окремим аспектам його діяльності і військовим походам². Особливо слід виділити праці Петра Саса, в науковому доробку якого ця тематика залишається провідною³. З різних

¹ Іван Каманин. Очерк гетьманства Петра Сагайдачного. *Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца*. Кн. 15. Вып. 1. (Киев, 1901), 3–32; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 7. (Київ–Львів, 1909), 312,355, 365–391, 413–492, 575–583; Володимир Антонович. Петро Сагайдачний. *Гетьмани України. Историчні портрети*. Збірник. (Київ, 1991), 25–32; Дмитро Яворницький. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. (Дніпропетровськ, 1991), 70 с.; Його ж. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. *Историчні постаті України: Историчні нариси*. (Одеса, 1993), 24–64; Andrzej Adam Majewski. Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr (zm. 1922). *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 13/4. Zesz. 59. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1988), 484–486; Ibidem. *Moskwa, 1617–1618*. (Warszawa, 2006), 262 s.; Leszek Podhorodecki. *Chocim 1621*. (Warszawa, 1988), 208 s.; Николай Котляр. Петр Сагайдачный: политик, воин, человек. *Н. Ф. Котляр, В. А. Смолий. История в жизнеописаниях*. (Киев, 1990), 156–167; Юрій Мицик. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 5. (Львів, 1998), 412–420; Григорій Сергієнко. Твій легендарний Сагайдачний. *Віче*. (1995), № 10, 129–141; Леонід Ішенко. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Историчний календар*. Вип. 6. (1999), 235–236; Володимир Щербак. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. *Историчний календар*. Вип. 8. (Київ, 2001), 194–200; Олександр Гуржій, Вадим Корнієнко. *Петро Конашевич Сагайдачний*. (Київ, 2004), 188 с.; Богдан Сушицький. Петро Сагайдачний – кршовий отаман, гетьман запорозького козацтва, гетьман України. *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів і полководців XV–XIX ст.* Т. 1. (Одеса, 2004), 213–225; Михайло Бердуга. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Историчні постаті*. (Харків, 2004), 7–15; Леонід Бугай. Петро Конашевич-Сагайдачний – слашний лицар козацтва. *Все для вчителя*. (2005), № 5–6, 47–49; Таміла Грачевська. Постать П. Конашевича-Сагайдачного в оцінках П. Феденка і Д. Яворницького: спроба компаративного аналізу. *Грані*. (2005), № 5, 26–29; Павло Остапенко. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Усі видатні постаті України*. (Харків, 2007), 72–81; Євген Акимович. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII ст.)*. (Одеса, 2009), 182–194; Віктор Горобець. Україна: від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи. 1578–1616. (Київ, 2010), 192 с.; Сергій Комарницький. Герой Кафи, Москви і Хотина. До 390-річчя Хотинської війни 1621 року. (Чернівці, 2011), 144 с.; Юрій Фігурний. Українські етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в першій половині XVII століття в українознавчому вимірі. *Українознавство*. (Київ, 2011), № 3, 107–115; Його ж. Відображення етнодержавонацієтворчої діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного в спогадах сучасників, етнічній пам'яті українців та у вітчизняному історичному наративі кінця XVIII – початку XXI століття в українознавчому вимірі. *Українознавство*. (Київ, 2012), № 3, 132–140; Петро Пиріг. Петро Конашевич-Сагайдачний: історичні нариси життя та діяльності. *Сіверянський літопис*. Вип. 1–2 (103–104). (2012), 18–34

² Віктор Демочко. Роль козацтва на чолі з Петром Сагайдачним у відновленні та розвитку церковного життя в Україні в першій половині XVII ст. *Волинські історичні записки*. Вип. 1. (Луцьк, 2008), 29–33; Сергій Буряченко. Роль гетьмана Петра Сагайдачного у відносинах уряду Речі Посполитої та козацтва в українській і польській історіографії. *Українська державність: історія і сучасність*. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 23.11.2012 р. (Маріуполь, 2012), 7–9; Катерина Липа. Митра і шабля. Як Сагайдачний врятував православну церкву. *Исторична правда*. (11 вересня 2019).

³ Петро Сас. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Історія України в особах: IX–XVIII ст.* (Київ, 1993), 239–246; Його ж. Пісня виспівана у віках [Петро Конашевич-Сагайдачний]. *Київська старовина*. (Київ, 1994), 116–121; Його ж. *Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки*. (Київ, 2006), 287 с.; Його ж. Рукописне “Євангеліє П. Сагайдачного”. *Український історичний журнал*. (Київ, 2006), № 4, 157–190; Його ж. *Запорожці у польсько-московській війні наприкінці смуту (1617–1618 рр.)*. (Біла Церква, 2010), 512 с.; Його ж. *Чесний лицар Петро Конашевич-Сагайдачний*. (Київ, 2012), 350 с.; Його ж. Коли народився Петро Конашевич-Сагайдачний? *Український*

причин, можливо тому, що серед дослідників не було військових фахівців, залишилися недостатньо виділеними найбільші військові успіхи гетьмана Петра Сагайдачного як полководця, зокрема здобуття Кафи, де винятком є добра розвідка дрогобицького історика Тараса Батюка⁴ та Московський похід 1618 р., який був вершиною діяльності гетьмана як полководця. Під Хотином, поранений напередодні гетьман, вже не мав можливості проявити на повну силу свій талант, хоча його досвід і авторитет зіграли не меншу роль ніж досвід та авторитет теж важко хворого великого гетьмана литовського Яна-Кароля Ходкевича. Навіть згадані праці Петра Саса, спеціально присвячені Московській війні і походу Сагайдачного, не розкривають повною мірою саме оперативну і організаційну сторону діяльності гетьмана, часом за другорядними проблемами не помічаючи основних. Цікава розвідка Юрія Крохмалюка⁵ була написана без знайомства з московськими архівами, де зберігся достатньо повний корпус джерел, який дозволяє розглянути ці аспекти мало не по дням, про що можна судити з публікації частини цих документів⁶. З точки зору військової історії саме похід на Москву заслуговує найбільш ретельного дослідження.

Авантюрна афера сандомирського воеводи Юрія Мнішека, який підтримав самозванця, відомого як Лжедмитрій I, яка несподівано завершилася здобуттям московського престолу у 1606 р., відкрила довгий період внутрішньої боротьби у Московському царстві, відому як *Смута*. В цю боротьбу були втягнені значні масиви дрібної та середньої польської шляхти та запорозького козацтва, виступаючи переважно на стороні наступних самозванців. Найбільш успішні з них, приїжджаючи на терени Речі Посполитої, хвалилися своїми успіхами та досягненнями, при цьому значно перебільшуючи як реальний стан речей так і багатства Московської землі. Ці розповіді і чутки заохочували не тільки авантюристів, які шукали пригод і багатства, але й частину еліти, якій здавалося простою справою завоювання або ж об'єднання з одвічним суперником Московським царством. Тим більше, що окремі представники московської еліти, втомлені громадянською війною, вважали, що її припинення неможливе без відходу польських і козацьких військ, для чого були готові запросити на московський престол польського принца. Сам король Сигізмунд III, програвши боротьбу за шведський престол, був готовий зайняти престол московський, продовжити боротьбу за шведський, а тоді запровадити у своїх державах абсолютну форму влади за московським зразком. Врешті у 1610 р. король

історичний журнал. (Київ, 2011), № 3, 36–50; Його ж. *Хотинська війна 1621 року*. (Біла Церква, 2012), 526 с.; П. Сас, Г. Кіркене. *Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу*. (Київ, 2011), 216 с.

⁴ Тарас Батюк. Взяття Кафи в 1616 р. у світлі новознайдених джерел. *Проблеми гуманітарних наук*. Наукові записки ДДПУ. Вип. 16. (Дрогобич, 2005), 4–13.

⁵ Юрій Крохмалюк. *Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. Стратегічно-тактична студія*. (Львів, 1936), 32 с.

⁶ Документи російських архівів з історії України. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. Упорядники Леонтій Войтович, Лев Заборовський, Ярослав Ісаєвич, Френк Сисин, Аркадій Турилов, Борис Флоря. (Львів, 1998), док. 54–171, 174–176.

сам очолив похід до потужної фортеці Смоленськ, яка на думку його радників мала відразу ж здатися. Але фортеця оборонялася, а непідготоване військо не могло її здобути. Тим часом цар Василь Шуйський відправив армію, очолену свої братом князем Дмитрієм Шуйським, який прославився поразками у битвах, де мав значну перевагу над противником. Армія Дмитрія Шуйського загальною чисельністю більше 30 тис. мала у своєму складі більше 5 тис. шведських, французьких і шотландських найманців, очолених досвідченим полководцем Якобом Понтусом ле Ла Гарді. Польний гетьман Станіслав Жолкевський, якого король відправив з табору під Смоленськом, обложив у Царев-Займищі посланий раніше 6-тис. корпус князя Федора Єлецького і Григорія Валуєва. Довідавшись про підхід армії Дмитрія Шуйського, Жолкевський залишив в таборі 700 осіб і, здійснивши скритний нічний марш, атакував Шуйського 4 липня 1610 р. У польного гетьмана було не більше 6800 осіб при двох фальконетах, які спізналися і були застосовані в останніх фазах бою. Бездарність Дмитрія Шуйського коштувала московському війську повного розгрому і втрат бл. 5000 осіб. Польний гетьман, який втратив бл. 400 осіб, дав можливість відійти в напрямку Новгороду більшості шведських найманців, які останніми покинули поле бою. Частина французьких і англійських найманців перейшла на польську службу⁷. Скориставшись хаосом, який охопив Московську державу, Жолкевський продовжив марш на Москву, рід якою домовився з столичною елітою, яка скинула з престолу Василя Шуйського і обрала уряд із семи бояр про спільні дії по припиненню громадянської війни і обрання на царство королеви Владислава. Московська сторона впустила в Кремль польський гарнізон, видала Жолкевському князів Шуйських і почала приводити до присяги королеви провінції Московського царства. Але Сигізмунд III вирішив сам стати московським царем, арештував повноважне посольство і фактично добився об'єднання різних протиборчих сил у Московському царстві. Друге ополчення князя Дмитра Пожарського та Кузьми Мініна змусило польський гарнізон капітулювати, а Земський собор 1613 р. обрав царем Михайла Романова. Війна далі тривала, змушуючи польську сторону втрачати свої позиції.

Врешті і Сигізмунд III погодився повернутися до ідеї утвердження на московському престолі сина Владислава. У квітні 1617 р. військо на чолі з королеви почало чергову війну з Московською державою, повільно рухаючись в напрямку Москви. Ресурсів на спорядження війська було надзвичайно мало, втрати сподівалися компенсувати за рахунок московської скарбниці. Але час було безнадійно втрачено. Від гарячого літа 1610 р., коли московська еліта присягала королеви, пройшло багато часу, заповненого бойовими сутичками, битвами і втратами і у Московському царстві практично не залишилося прихильників королеви. Владислав та його оточення сподівалися на запорозьке ко-

⁷ Казимир Валишевский. *Смутное время*. (Санкт-Петербург, 1911), 316–319; Олег Курбатов. *Военная история русской Смуты начала XVII века*. (Москва, 2014), 107–109.

зацтво, але останнє вимагало легалізації свого статусу, який реально наближався до шляхетського. Але польський уряд вперто не бажав вирішувати козацькі проблеми, пропонуючи на перемовинах, які завершилися Вільшанською угодою 28 жовтня 1617 р., обмежити козацьке військо реєстром в 1 тис. осіб, а далі залишили це питання відкритим⁸.

Реальне число запорозьких козаків було значно більшим. Тільки у війську гетьмана Андрія Наливайка, яке у 1614–1616 рр. перебувало на Смоленщині, і більшість якого влилася до війська королевича Владислава, були полки Наливайка, Бориспільця, Сидорки, Фастівця, Трохимовича та Довгаля, у яких було по п'ять сотень в кожному. Чисельність цих підрозділів була значно вищою ніж 500 козаків. Так, за оцінкою сотника Федора Бута у полках Наливайка і Сидорки разом було півтори тисячі козаків, не рахуючи пахолків-джур. У полках Трохимовича та Довгаля було по 700 козаків⁹. Тобто тільки там було більше 5 тис. козаків. Через пару років під Хотин у 1621 р. за інформацією учасника подій полковника Станіслава Чаплинського прийшло 30 тисяч піших і 10 тисяч кінних козаків. За реєстром війська під Хотиним числилося 41520 осіб¹⁰.

На весну 1618 р. гетьман Сагайдачний таки погодився підтримати похід королевича. Козаки отримали гарантії безпеки родин і своїх маєтностей та обіцянки зупинити насильницький поступ церковної унії, уряд обіцяв вирішити і інші проблеми. У Варшаві реально побоювалися, що козацькі морські походи можуть викликати війну з Османською імперією. Але військо не могло утримуватися без ресурсів, тому самостійний операційний напрямок руху війська Муравським шляхом, обраний гетьманом, диктувався також і прагматичними міркуваннями: південно-східні регіони були менш розореними під час Смути.

Перехоплені купці та інші особи, які потрапляли до рук московських воєвод, свідчили, що королевич очікує на підхід 20 тис. запорожців. Але висновки про таку чисельність війська Сагайдачного не виглядають переконливими, як і твердження, що у кожному із шести полків, які виступили в похід, було близько 3300 козаків¹¹. За пізнішим недатованим реєстром війська гетьмана Сагайдачного в складі його полків налічувалося 16098 осіб, зокрема: гетьманський полк – 1560, Михайла Дорошенка – 1450, Теморовського – 1200, Курила – 1407, Богдана Конші – 1360, Мартина Пневського – 1400, Андрія [Наливайка?] – 2330, Захаринівського – 1360, Вошивого – 1160, Бонькового – 1200, Версуновського – 1430, пушкарів та візників – 451¹². Принаймні важко стверджувати, що з гетьманом виступило більше 18 тис.

⁸ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 7. (Львів, 1907), 356–365; Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 278–306.

⁹ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 64–68.

¹⁰ Тарас Батюк. Козацькі збройні формування у II половині XVI – першій чверті XVII ст. *Проблеми гуманітарних наук*. Вип. 14. (Дрогобич, 2006), 84–93.

¹¹ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 317.

¹² Леонтій Войтович. Українське козацтво у війнах XVI – початку XVII ст. *Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. (Харків, 2017), 883.

Військо королевича за компутами мало 21 гусарську хорогву (2670 коней), 10 рейтарських рот (1150 коней), 19 п'ятигорських (черкеських) хорогв (2150 коней), 15 козацьких, тобто організованих і озброєних як козаки, хорогв (2020 коней), регімент *лісовчиків* (бл. 1000 осіб), 7 піхотних регіментів (3050 осіб, в т. ч. 2100 німецьких піхотинців, 200 шотландців і 600 угорців, 150 вибранців) і бл. 1000 московських козаків, дворян та стрільців¹³. Ян Віммер оцінював чисельність цього війська бл. 14 тис.¹⁴ Але у війську королевича перебувало ще від 2 до 4 тис. запорозьких козаків. Точніше підрахувати їх неможливо¹⁵. Якщо взяти середню цифру бл. 3 тис., то в цілому на кінець літа військо королевича можна оцінити у 15 тис.

Московській державі вдалося до 1616–1617 рр. відродити свої збройні сили, збільшивши число стрільців майже до 20 тис., мали до 30 тис. дворянського ополчення, 5–6 тис. козаків, біля 10 тис. служилих татар, башкірів, черемисів і мордві. Поступово відновлювалися солдатські полки найманої піхоти та ремонтувалися фортеці¹⁶. У будь-якому випадку сил королевича, навіть з військом Сагайдачного, було недостатньо.

Якщо операційні напрямки були наперед погоджені, то обидва герої Хотина козацький гетьман Петро Сагайдачний і великий литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич, який фактично командував військом королевича, проявили тут свої таланти полководців. Похід Сагайдачного *Муравським шляхом*, яким ходили на Москву ординці, мав на меті не просто відволікти частину московського війська, а з найменшими втратами прорватися до столиці. Саме для цього козацьке військо пройшло Диким полем і вийшло на цей шлях через Лівни, здобути раптовим наскоком 7 липня 1618 р. При цьому гарнізон, не оцінивши небезпеку, вийшов у поле на вилазку і був повністю розгромлений. Довідавшись про раптову появу запорожців і падіння Лівен, московське посольство, яке везло скарбницю кримському ханові і з яким їхали ханські послы, повернуло на Єлець. Московський уряд дорожив миром з Кримом і був готовий купляти лояльність хана, підштовхуючи останнього до нападів на землі Речі Посполитої. Єлець був сильною фортецею, яка мала артилерію, хоча інформація про гарнізон чисельністю 1800 осіб¹⁷, явно перебільшена, хоча сам Сагайдачний в листі до королевича писав, що противник втратив близько 20 тис. бійців¹⁸. Єлець було здобуто, острог і місто, в руки переможців потрапив післанець до Криму Степан Хрущов, більша частина складу посольства і татарські дипломати, а також

¹³ Andrzej Adam Majewski. *Moskwa 1617–1618*. (Warszawa, 2006), 205.

¹⁴ Jan Wimmer. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. (Warszawa, 1978), 157.

¹⁵ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 317–323.

¹⁶ Александр Станиславский. *Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории*. (Москва, 1990), 12–14.

¹⁷ Александр Воробьев. *Осада Ельца войсками гетмана Сагайдачного в июле 1618 г. Верхнее Подонье. Археология. История*. Вып. 3. (Тула, 2008), 293.

¹⁸ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 333.

частина скарбниці¹⁹. Відразу ж від Єльця гетьман послав полковника Михайла Дорошенка до Переяслава-Рязанського, сіючи паніку по цій території. У Москві відразу ж відреагували царською грамотою до Донського війська, вказуючи на небезпеку розорення *польських*, тобто порубіжних, розташованих на оборонних лініях, міст і фортець закликаючи виступити на їх оборону²⁰.

Документи свідчать, що похід Сагайдачного, який не випускав ініціативу і диктував противнику свої умови, вміло обираючи напрямки і час ударів, поспістю деморалізував московське командування і паралізував його дії. Посилаючи роз'їзди і стежі, в Москві отримували панічні реляції та доповіді. Так стежа князя Олексія Морткіна, яка діяла в районі Йосифо-Волоколамського монастиря на операційному напрямку просування війська королевича, 1 вересня 1618 р. доповідала, що авангард полковника Станіслава Чаплинського, який йшов від Можайська, має завдання з'єднатися з козаками Сагайдачного²¹.

Тим часом гетьман і його полковники далі рухалися до Москви через Рязанську землю, атакуючи або імітуючи атаки її головних пунктів, при цьому намагаючись уникнути серйозних втрат. Так Михайлов, який обороняв Семен Ушаков, був залишений після спроби штурму, але цього було досить, щоби гарнізон не ризикнув виходити в поле²². Воєвода Семен Леонт'єв втік з Лебедані до підходу козаків²³. Порох та інші припаси з Данкова вирішили перевезти до Пронська, але козаки перехопили їх на марші²⁴.

Спішно сформований копус окольничого князя Григорія Волконського (бл. 1560–1634) стояв в Коломні. Першим воєводою було призначено князя Дмитра Пожарського, але визволитель Москви від поляків, відсунений на другорядні ролі, був ображений, що йому не призначили головним воєводою війська, яке воювало з королевичем, і усунувся через хворобу. Вже невдовзі він взяв участь в обороні Москви, коли ситуація стала критичною. Наляканий панічними звітками, окольничий князь Григорій Волконський боявся покинути потужний Колеменський Кремль, обмежуючись відсилками дрібних підрозділів і рапортуючи про їх успіхи²⁵. При цьому він не ризикнув прислати підкріплення в Каширу, яка лежала на шляху козацького війська²⁶. В Москві вимагали від князя завадити будь-що переправі козаків Сагайдачного через Оку. Відповідна царська грамота була відіслана воєводі 13 вересня²⁷. У відповідь воєвода просив прислати гроші для виплати

¹⁹ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 130–132.

²⁰ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 89. Отношения России с Турцией. 1617 г. Д. 1. Л. 227–231.

²¹ РГАДА. Ф. 210. Московский стол. Стб. 9. Ч. 1. Л. 112–114.

²² Там же. Ф. 210. Приказной стол. Стб. 4. Л. 551.

²³ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 131, 219.

²⁴ Там же, 238–239.

²⁵ Там же, 137–138.

²⁶ Там же, 141.

²⁷ Там само, 140.

війську і вказати напрямок відступу як “только гетман перелезет реку и будет мне силен”²⁸. В Москві 15 вересня далі вимагали не допустити переправи через Оку і послати підмогу в Каширу²⁹. З листування з воєводами видно, що гетьман далі обирав напрямки ударів, повністю деморалізуючи противника своїми демонстраціями під Зарайськом і у інших місцях. Фактично князь Волконський прогавив переправу запорозьких козаків через Оку 16 вересня 1618 р., які імітували переправу на човнах в одному місці, а фактично переправилися в інших місцях, обійшовши противника³⁰. Не дивно, що 17 вересня 1618 р. вже з с. Гжель воєвода Волконський повідомив, що відступає до Москви, залишивши в Коломні гарнізон. Князь виправдовувався втечею козацьких станиць, які при цьому пограбували його обоз³¹. Посланий князем Волконським гонець звенигородський дворянин Дружина Александров 19 вересня доповідав, що військо Сагайдачного, яке йшло на Москву, мало у своєму складі бл. 10 тис. осіб, в т. ч. 3 тис. пахолків (джур). Війська, які залишилися з воєводою, за його інформацією налічували 900 осіб і трохи козаків станиці Ульянова Першого, основна частина якої відступило московською дорогою³². Зрозуміло, що посилаючи інформацію з Д. Александровим, воєвода применшував власні сили і перебільшував сили противника, реальної чисельності яких не знав, бо окремі козацькі підрозділи діяли на самостійних операційних напрямках, зокрема загін осаула Грицька, якого московські джерела іменують полковником, діяв під Зарайськом³³.

19 вересня князь Волконський отримав наказ повернутися в Коломну, де вже почалося дезертирство ратників, служилих татар і козаків. Далі корпус Волконського вже не впливав на марш Сагайдачного до Москви. 22 вересня воєвода був відкликаний у столицю, де разом з князем Данилом Мезецьким очолював полк з 562 піхотинців і 22 кіннотників, який обороняв московські стіни від Труби до Стрітенських воріт³⁴. Останнє було, звичайно, пониженням, викликаним оцінкою його дій під Коломною.

24 вересня з табору під Черкізовом гетьман послав до королеви-ча полковників Михайла Дорошенка і Богдана Коншу для узгодження диспозиції облоги Москви. Козацьке військо, тим часом, займалося рекогносцируванням місцевості і поволі просувалося до столиці³⁵. При цьому гетьман готував допоміжні операції, які не привернули належної уваги дослідників. Полковник Яків Шиш, отамани Степан Круговой та

²⁸ Там само, 142.

²⁹ Там само, 144–145.

³⁰ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 348.

³¹ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 146–147.

³² Там само, 157–158.

³³ Осаул Грицько був заложником козацької сторони на переговорах про здачу Єльця (Там само, 127).

³⁴ Елизавета Волконская. *Род князей Волконских*. (Санкт-Петербург, 1900), 25–34, 44–71, 335–339, 817–823; Андрей Богданов. *Сказание о Волконских князьях*. (Москва, 1989), 101–110.

³⁵ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 354–358.

Лом були посланий до околиць Вологоди, Углича, Мологи і Білоозера³⁶, полковник Якушко Яцький – до Каргополя і Холмогор³⁷. Показово, що більшість цих підрозділів було укомплектовано донськими та іншими козаками, які перейшли на сторону королевича і запорожців. Ці експедиції були покликані не тільки сіяти паніку, але перекрити підвезення продовольства і підхід підмоги з районів, які найменше були розорені під час Смути. Після того, як підвіз з Рязанської землі був практично паралізований – це був єдиний напрямок, на який могла сподіватися обложена столиця.

8 жовтня 1618 р. обидва війська з'єдналися під Москвою у Тушино. Цьому передували невдала спроба полковника Федора Пирського, наприкінці вересня, скориставшись панікою, раптово захопити Коломну з її потужним Кремлем та перемога гетьмана Сагайдачного над загоном воеводи Василя Бутурліна-Грані під Донським монастирем 6 жовтня 1618 р. Безперечно, що обидва гетьмани Ян-Кароль Ходкевич і Петро Сагайдачний були готові штурмувати Москву. Але королівські комісари великий канцлер литовський Лев Сапега і кам'янецький біскуп Адам Новодворський та їх досвідчені колеги Олександр Госевський, Костянтин Пліхта та Якуб Собеський мали тверду інструкцію щодо термінів виправи королевича і не збиралися ризикувати, добре знаючи про відсутність ресурсів на утримання війська, яке було готове покинути королевича і кинутися грабувати московські провінції. Тому вони швидко погодились на вигідні для Речі Посполитої умови Деулінського перемир'я³⁸.

Всього в Москві для оборони було зібрано 11097 озброєних людей, але тільки 1589 стрільців, 209 іноземних найманців, 103 жильців царської охорони, 866 дворян-ополченців і 2071 козаків³⁹. За планом Яна-Кароля Ходкевича, який прийняв пропозицію досвідченого військового інженера і мальтійського кавалера Бартоломея Новодворського, мали бути підірвані з допомогою петард одночасно двоє воріт Білого міста столиці. Головний удар передбачався через Арбатські ворота, допоміжний – через Тверські ворота. 10 тис. запорожців мали просуватися вулицями міста після підризу Тверських воріт і їх опанування угорською піхотою. Безпосередньо Тверські ворота обороняли 594 особи, але з них тільки 80 стрільців, 18 дворян 20 козаків з пищалями і 6 – з рогатинами. Ще 5 тис. запорожців мали відволікати сили захисників імітуючи штурм укріплень з інших напрямків, щоб не дати можливості захисникам перекидати сили на загрозові дільниці. Штурм тривав від третьої години ночі до світанку 11 жовтня. Попереджені двома втікачами-французами, захисники встигли укріпити ровом дерев'яний острожок, який прикривав Тверські ворота. Штурмові загони і сапери були заскочені зненацька і тупцювали на місці. Передові штурмові частини зуміли проникнути в острожок перед Арбатськими воротами, але

³⁶ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 193–230.

³⁷ Там само, 224.

³⁸ Henryk Wisner. *Władysław IV Waza*. (Wrocław, 1995), 25–28.

³⁹ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 379–381.

далі не просунулися і підірвати самі ворота не змогли. Врешті штурм припинився без жодних результатів та й при незначних втратах з боку польсько-українського війська⁴⁰. А далі почалися перемовини, на яких обидві сторони продемонстрували готовність до компромісу.

Немає сенсу розмірковувати щодо хибності плану Ходкевича і неефективного використання козацьких сил. Військо королевича вже втратило запал головним чином через відсутність ресурсів і, безперечно, не витримало би довгої і *правильної* облоги, яка було загалом неможлива за відсутності важкої артилерії. Якби вдалося підірвати обидві брами одночасно і ввести в дію лісовчиків та запорожців, можна було би відтіснити противника до Кремля і Китай-города, потужні укріплення яких сходу взяти навряд чи би вдалося. Гетьман Сагайдачний, напевно, був іншої думки і не втримався, щоби не продемонструвати Ходкевичу можливості свого війська, захопивши на зворотньому шляху добре укріплену Калугу, яку перед цим не змогли здобути Ходкевич з королевичем (у 1617 р. Калугу обороняв князь Дмитро Пожарський)⁴¹.

З чисто військової точки зору похід Сагайдачного на Москву може служити прикладом блискучої операції протягом всього її перебігу від вибору напрямку удару, захоплення ініціативи і нав'язання противникові своєї волі до завершального маршу до Тушинського табору. Козацький гетьман ніде не допустив прорахунку чи невинуватої трати сил, оперативно реагуючи на зміну ситуації і своїми веєрними рейдами остаточно збиваючи противника з пантелику. При цьому йому доводилося по ходу просування вирішувати всі проблеми логістики і забезпечення комунікацій. Чого вартує тільки організація човнів та інших засобів переправи при форсуванні Оки та інших рік. Очевидна також необхідність більш детального дослідження джерел, зокрема московських архівів (документи про ці події опубліковані тільки частково, а за період першої половини жовтня 1618 р. взагалі фрагментарно). Цей похід як вдалий приклад українського оперативного мистецтва повинен стати хрестоматійним і докладно вивчатися у військових і цивільних навчальних закладах.

⁴⁰ Там само, 388–394.

⁴¹ Andrzej Adam Majewski. *Moskwa 1617–1618*. (Warszawa, 2006), 111–113.

Pavlo TKACHUK. A HIKE OF SAGAJDACHNYJ IS ON MOSCOW.

Numerous literature sanctified to the figure of hetman Petro Konaszewych-Sagajdachnyj, for diverse reasons, analysing the political and organizational role of hetman, his participating in proceeding in the Orthodox hierarchy, support of Kyiv fraternity and other measures of national and cultural revival, attempt by a legal way to obtain confession of cossack rights and class privileges, to the successful marine hikes, in particular to the receipt of Kafa, roles in a battle under Khotyn, far fewer attention spares to the Moscow hike 1618, that is a top activity hetman as a warlord. Under Khotyn, injured the day before hetman, already did not have the opportunity to show the talent on complete force, although his experience and authority played a not less role than experience and authority too difficult sick large hetman of Tituania of Jan-Karol Chodkiewicz. Even the labours specially sanctified to Moscow war and hike of Sagajdachnyj do not expose to a full degree exactly to the operative and organizational side of activity of hetman, sometimes after second-rate problems, not noticing basic. The complete enough corps of courses in particular Russian was thus saved that allows to consider these aspects how hardly not for to the days.

Research is sanctified to the operative and organizational aspects of hike of hetman Sagajdachnyj on Moscow in 1618, in particular will lay down to the quantity of cossack army, and also the Moscow troops that it was resisted him, to the features of that it was resisted him, to the features of choice of route of hike, fights and collisions on approaches to Moscow, speed of actions and reaction of opponent, moral effect of cossacks successes with the eyes of opponent, plenitude of realization of the put tasks and reasons of unsuccessful attempt of receipt Moscow.

Keywords: a hetman Petro Konaszewych-Sagajdachnyj, hike on Moscow in 1618, cossack army, unsuccessful assault.

Ігор МРАКА

к.і.н., доцент

Львівський національний

університет

імені Івана Франка

**“ЯКЩО ЗДАСТЕ ЛЬВІВ НАМ, ТО ЗАЛИШИТЕСЯ У ЄВРОПІ, ЯКЩО
Ж ЗДАСТЕСЯ БІЛЬШОВИКАМ, ТО НАЗАВЖДИ ПЕРЕЙДЕТЕ ДО
АЗІЇ”**

Стаття присвячена обороні Львова від німецьких військ, яка тривала протягом 12–22 вересня 1939 р. На основі опублікованих та архівних документів висвітлено останні дні оборони Львова, спроби німецьких військ хоча б на короткий час увійти до міста, незважаючи навіть на те, що вже було прийнято рішення на найвищому рівні про їхнє відведення. На зустрічі, яка відбулася 21 вересня, німецьке командування устами свого парламентарера востаннє, але безуспішно, переконувало поляків капітулювати перед ними. Момент зустрічі відображає публікована фотографія. Коментарі, зроблені Вітольдом Ліс-Ольшевським, відтворюють обставини зустрічі, імена її безпосередніх учасників і зміст розмови. Водночас документ відтворює атмосферу, що панувала серед вищого офіцерського складу, рядових солдатів у ті останні дні оборони Львова.

Ключові слова: Львів, польська армія, німецька армія, Червона армія, облога/оборона.

Нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга велика війна в Європі, яка за лічені дні зробила Львів одним з епіцентрів воєнного протистояння. У перші дні військам Вермахту вдалося розгромити значні сили супротивника, паралізувати організований опір польської армії і просунутися вглиб Речі Посполитої. Вже 11 вересня війська XVIII армійського корпусу генерал-лейтенанта Е. Баєра захопили Самбір, звідки відкривався шлях на Львів. Розвіддані авіації вказували, що дорога на “місто Лева” вільна. У цій ситуації 12 вересня о 7.45 генерал-майор Л. Кюблер видав наказ “якнайшвидше наступати на Львів”, сподіваючись сходу захопити місто. За словами польського дослідника Аполоніуша Завільського, захоплення Львова мало для німців не тільки військове, а, передусім, пропагандистське значення, оскільки констатувало б мілітарну поразку Польщі¹.

Ядром наступу на Львів став моторизований полк полковника Фер-

¹ Apoloniusz Zawilski. *Bitwy polskiego września*. (Kraków, 2009), 483.

динанда Шернера. Після короткої наради Ф. Шернера з підлеглими командирами в ратуші Самбора, о 10.00 передові загони вирушили на Львів. Дорогою німецькі військові не зустрічали організованого опору. Винятком стали сутички в районі Рудок та села Мальованка біля Любіня Великого. Відтак, згідно з німецькими джерелами, передові загони увійшли до Львова десь між 14.00–15.00, однак їм не вдалося просунути вглиб міста, досягнути костелу Св. Єльжбети, захопити залізничний вокзал², про що першим написав учасник оборони Казімеж Ризінський³, а вслід за ним згодом повторювали польські і українські автори⁴.

12 вересня після обіду до Львова прибув Л. Кюблер. Оцінивши оперативну ситуацію, дані аеророзвідки, він визнав, що захопити місто сходу не вдалося. Тому було прийнято рішення чекати підходу основних сил дивізії. Так як ефект несподіванки фактично було втрачено, то німецький генерал опинився перед дилемою, чи вартувало штурмувати місто і захопити його ціною великих втрат. Л. Кюблер вирішив розпочати блокаду. Аби унеможливити удар на Львів з боку Перемишля, вирішено сконцентрувати чималі сили на заході, по-друге, зайняти висоти в районі Збоїщ, що дозволяло контролювати північну частину міста⁵. Так почалася облога міста, яка тривала до 22 вересня.

17 вересня 1939 р. нападом на Польщу, СРСР розпочав реалізацію домовленостей, досягнутих з Німеччиною 23 серпня, відомих як пакт Молотова-Ріббентропа. “Визволення” Західної України проводилося силами Українського фронту в складі Шепетівської, Волочиської, Кам’янець-Подільської армійських груп⁶. На львівському напрямку наступала Волочиська (Східна) армійська група, яка, відповідно до директив командування Київського особливого військового округу, в три етапи, найпізніше до 28 вересня, повинна була вийти до демаркаційної лінії. На першому етапі (17 вересня) передбачалося захопити Тернопіль, другий етап – 18–22 вересня – Львів і прилеглий район, третій

² *Obrona Lwowa 1939*. Т. 1: Dokumenty 1–16 września. (Warszawa, 2018), 20–25.

³ Kazimierz Ryś. *Obrona Lwowa w roku 1939*. (Palestyna, 1943), 8.

⁴ Wojciech Włodarkiewicz. *Lwów 1939*. (Warszawa, 2003), 80; *Історія Львова*. У трьох томах / Редколегія Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. Т.3: листопад 1918 – поч. XXI ст. (Львів, 2007), 165.

⁵ *Obrona Lwowa 1939*. Т. 1, 27.

⁶ 26 липня 1938 р. наказом Народного комісаріату оборони СРСР № 0152 Київський військовий округ перейменовано на Київський особливий військовий округ (КОВО) до якого увійшли чотири армійські групи (АГ), що включали в себе війська, установи і заклади на певній території: Житомирська на базі 8 стрілецького корпусу (СК) (Чернігівська, Київська, Житомирська обл.), Вінницька – на базі 17 СК (Вінницька та Кам’янець-Подільська обл.), Одеська – на базі 6 СК (Одеська, Миколаївська обл., Молдавська АРСР). 11 вересня 1939 р. напередодні нападу на Польщу на базі КОВО створено Український фронт під командуванням командарма 1-го рангу Семена Тимошенка. З 16 вересня до складу Українського фронту увійшли Шепетівська (до 16 вересня Житомирська АГ), Волочиська (Вінницька АГ) та Кам’янець-Подільська (Кавалерійська АГ) армійські групи, які “визволяли” Західну Україну. До кінця вересня 1939 р. назви АГ змінювалися. Так, Шепетівська АГ 18 вересня перейменована на Північну АГ, а 28 вересня – на 5-ту армію. Волочиська АГ 24 вересня перейменована на Східну АГ, а 28 вересня – на 6-ту армію, і нарешті Кам’янець-Подільська АГ 24 вересня перейменована на Південну АГ, а 28 вересня на 12-ту армію. Одеська АГ участі у вересневій кампанії не брала.

етап (23–28 вересня) – вихід до демаркаційної лінії, визначеної пактом Молотова–Ріббентропа⁷.

Згідно зі звітом командування, Східна група (згодом 6-а армія) 17 вересня без особливих труднощів оволоділа Тернополем і прилеглими районами. 18 вересня о 9 годині в розташування 2 кавалерійського корпусу, який проводив переправу через річку Серет, прибули корпусний комісар Володимир Миколайович Борисов і начальник штабу Українського фронту Микола Федорович Ватутін, які в усній формі поставили командуванню корпусу наступне завдання: “виділити в окремі ешелони зі складу корпусу усе, що гальмуватиме його просування (несправні автомобілі, перевтомлені і хворі коні і ін.) і форсованим маршем направити корпус на Львів, щоб оволодіти ним у взаємодії з танковою групою, що діяла південніше”⁸.

Однак через об’єктивні причини повна реалізація цього наказу стала неможливою, оскільки 5 кавалерійська дивізія (КД) до вечора 18 вересня брала участь у роззброєнні польських військ у Тернополі, а 24 танкова бригада (ТБ) не рушила з місця через брак пального. Врешті-решт о 22 годині на Львів вдалося відправити близько 600 червоноармійців на автомобілях та неповний танковий батальйон з 24-ї ТБ під загальним командуванням командира 5-ї КД Якова Шарабурка. Вони розраховували, як згодом вказував у звіті командир 6-ї армії П. Голіков, “несподіваним ударом захопити місто Львів”⁹.

Власне в цей момент відбувалася нарада в штабі оборони міста, де генерал Владислав Лянґнер, як і інші офіцери, опинились перед вибором – залишити місто і пробиватися на південь в напрямку до Угорщини чи продовжувати оборону, очікуючи допомогу військ генерала Владислава Соснковського. Водночас, стверджує польський дослідник Войцех Влодаркевич, В. Лянґнер розглядав ймовірність капітуляції перед німцями¹⁰, до чого також схилилася незначна частина оборонців міста¹¹. Ситуацію ускладнювала звістка, отримана близько 22 години, про вимарш червоноармійців з Тернополя в напрямку Львова і доволі швидкий темп їхнього просування¹². Врешті-решт, радіоповідомлення ген. Соснковського, надіслане пополудні 18 вересня, про намір пробиватися з підлеглими йому дивізіями до Львова, схилили ген. В. Лянґнера далі обороняти місто.

Вранці 19 вересня загін Я. Шарабурка зупинився в районі колонії Унтерберґен (сьогодні в складі села Підгірне Пустомитівського району). Захопити Львів зненацька не вдалося, оскільки місто вже було оточене німецькими військами. До вечора в район Унтерберґена підійшли 10-а

⁷ *Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego* (Далі–CAW), zesp. WKA.VIII.800.7 (Sztab Frontu Ukraińskiego), sygn.26, k.2.

⁸ Ibid. k.4.

⁹ Ibid. k.5.

¹⁰ Włodarkiewicz W. Lwów 1939. S.174.

¹¹ Мрака І. Роздуми на тему оборони Львова (фрагмент спогадів Яна Роговського) // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2016. № 9. С. 229–247.

¹² Wojciech Włodarkiewicz. *Lwów 1939*, 175.

і 38-а ТБ. Основні ж сили корпусу до кінця дня 19 вересня вийшли в район Яричів–Борщовичі–Білка Шляхецька (суч. Верхня Білка)–Германів (суч. Тарасівка)–Вижняни–Задвір'я. Протягом 20 вересня частини корпусу готувалися до наступу на Львів, який заплановано розпочати 21 вересня спершу о 9.00, а згодом перенесено на 14.00¹³.

Однак увечері 19 вересня німці зажадали відвести радянські частини з району Унтербергена на кілька кілометрів на схід. У свою чергу радянська сторона категорично відмовилася відводити свої війська, а також вимагала очистити підступи до Львова зі сходу і не розпочинати штурму міста. Апогей напруги сягнув 20 вересня, коли німці надалі вимагали відвести радянські частини і навіть поширювали слухи про захоплення Львова. Врешті-решт пізно ввечері 20 вересня німецьке командування розпочало відведення військ, а їхні позиції займали радянські частини¹⁴. Це стало результатом оперативної роботи німецько-радянського штабу у Москві та генеральних штабів вермахту і Червоної армії¹⁵.

Відступ з-під Львова з розчаруванням був сприйнятий німецьким командуванням. Начальник генштабу сухопутних військ вермахту генерал Франц Гальдер 20 вересня 1939 р. занотував у щоденнику: “Вирішено: росіяни займуть Львів. День ганьби німецького політичного керівництва. Остаточне визначення демаркаційної лінії. Сумнівні питання залишилися відкритими. Не повинно статися жодного загострення політичної ситуації. “Остаточна лінія по річці Сян”¹⁶.

Однак 21 вересня, неочікувано для поляків, в районі вул. Городоцької з'явився німецький парламентар з білим прапором і просив про зустріч. Перша зустріч відбулася неподалік тодішньої фабрики Миколяша (район сучасного Львівського жиркомбінату). Командування 1-ї гірської дивізії делегувало на зустріч ад'ютанта дивізії майора Макса Шранка, який запропонував полякам здати Львів німецьким військам, при тому зазначивши: “Якщо здасте Львів нам, то залишитеся у Європі, якщо ж здастесь більшовикам, то назавжди перейдете до Азії”¹⁷. Такий крок, коли доля Львова вже була вирішена на найвищому рівні, за словами польського дослідника В. Влодаркевіча, був радше справою престижу. Німцям залежало, стверджує дослідник, хоча б на короткий час увійти до Львова, який вони тримали в облозі з 12 вересня¹⁸. Однак поляки відхилили німецькі пропозиції. Наступного дня, 22 вересня 1939 р. до міста увійшла Червона армія.

Зустріч парламентарів була задокументована фотографом. Згодом ця фотографія неодноразово публікувалася у різних фотоальбомах, не завжди пов'язаних з історією оборони Львова. Врешті-решт, один з

¹³ SAW, zesp. WKA.VIII.800.7 (Sztab Frontu Ukraińskiego), sygn.26, k.5.

¹⁴ Ibidem, 8.

¹⁵ *Історія Львова*. Т.3, 168.

¹⁶ Франц Гальдер. Военный дневник. Т. 1. (Москва, 1968), 125.

¹⁷ Witold Lis-Olszewski. [Komentarz do fotografii dot. obrony Lwowa w 1939 r.], Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział rękopisów, sygn. akc. 11.328.

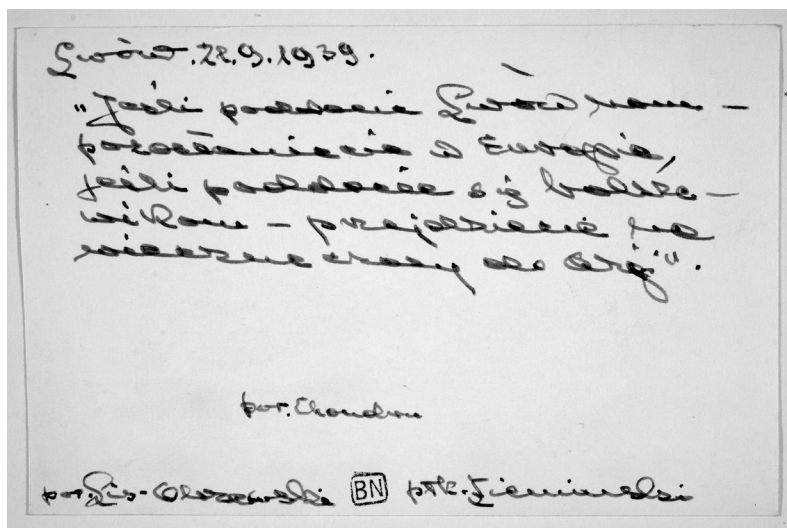
¹⁸ Wojciech Włodarkiewicz. *Lwów 1939*, 185.

«ЯКЩО ЗДАСТЕ ЛЬВІВ НАМ, ТО ЗАЛИШИТЕСЯ У ЄВРОПІ...»

учасників цих переговорів – Вітольд Ліс-Ольшевський, зробив коментар до фотографії з описом цієї зустрічі. Сьогодні цей документ знаходиться у відділі рукописів Національної бібліотеки у Варшаві.

Документ

Lis-Olszewski Witold [Komentarz do fotografii dot. obrony Lwowa w 1939 r.], Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział rękopisów, sygn. akc. 11.328.

Фрагмент спогадів Вітольда Ліс-Ольшевського про оборону Львова у вересні 1939 р. опубліковано у: *Wrzesień 1939 na Kresach w relacjach*. Wybór i opracowanie Czesław K.Grzelak. (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1999), 348–350.

Wojskowy Instytut Historyczny w Warszawie

Nie mając możliwości dokładnego przestudiowania wydanej przez MON¹⁹ książki pt “Wojna obronna Polski 1939”, wobec zdumiewająco małego nakładu, nieosiągalnej w księgarniach, uważam jednak za swój obowiązek zwrócić Waszą uwagę na to, co w ciągu parogodzinnego przeglądu rzuciło mi się w oczy:

W grupie zdjęć, związanych z obroną Warszawy /str.670/ znalazłem publikowane w albumie Hoffmanna pt “Mit Hitler in Polen” – nic z warszawą²⁰ wspólnego nie mające zdjęcie, dokonane w dniu 21 września 1939 we Lwowie, a dotyczące niezwykle ciekawego – z punktu widzenia historii – fragmentu obrony tego miasta.

Fotografia ta podpisana przez Was jako “Polski parlamentariusz na przedpolach niemieckich pozycji” dotyczy bowiem spotkania przy ul. grodeckiej²¹, na wysokości fabryki Mikołasha, grupy obrońców tego odcinka w składzie: płk Ziemiński (6 PAC), por. rez. Włodzimierz Chondru (1. DAK) z białą flagą w ręku oraz podpisanego, por. rez. Witolda Lis-Olszewskiego (6. DAK), którzy to 2 ostatni przydzieleni byli do 62 DAL mjr. Chrystowskiego.

Grupa niem. strzelców alpejskich, również z białą flagą i trębaczem, wykadrowana odpowiednio w wydawnictwie Hoffmanna, ukazała się ok. południa na naszym przedpolu, prosząc o porozumienie.

D-two obrony Lwowa delegowało do rozmowy pułk. Ziemińskiego /?/, który, udając się na spotkanie przez nasz odcinek, przybrał do asysty 2 znających język niemiecki oficerów, w osobach por. Chondru i mnie.

Spotkanie nastąpiło między liniami frontu – działa nasze były wkopane w jezdnie obok Hotelu Podolskiego, z obstrzałem na lotnisko w Skniłowie: tam Niemcy wezwali nas do złożenia broni i poddania się im ze względu na “całkowicie beznadziejną sytuację”.

Wezwania tego nie traktowaliśmy zbyt poważnie mimo ciężkiego, kilkodziennego bombardowania: liczyliśmy jeszcze na dojsie gen. Sosnkowskiego i pomoc z tzw. przyczółka rumunskiego, gdzie zarządzono dużą koncentrację. Żołnierz, po szeregu wypadach, okrzepł po początkowym zaskoczeniu zadawał Niemcom poważne straty, a o stanie ducha świadczyła coraz częściej dająca się słyszeć piosenka żołnierska.

Na pytanie, dlaczego nie próbują brać nas siłą, odpowiedzieli, że żal im niszczyć tak piękne miasto i prosili o przedłożenie ich wezwania w D-ctwie celem poważnego zastanowienia się nad decyzją, gdyż – /cytuję słowa które w tej sytuacji na zawsze utkwiły w mej pamięci/: “jeśli poddacie Lwów nam – pozostaniecie w Europie, jeśli poddacie się bolszewikom – przejdziecie na wieczne czasy do Azji”.

Następne spotkanie, zgodnie z umową, odbyło się w godzinę później, a my, jak było do przewidzenia, przyniesiliśmy odpowiedź negatywną.

Niemcy nie ustalali w naleganiach by raz jeszcze odnieść się do D-wa Obrony, przy zwróceniu specjalnej uwagi na sytuację zarówno miasta, jak i ludności, a zwłaszcza oficerów, na wypadek dostania się “pod bolszewików”.

Gdy w godzinę później wyszliśmy znowu poza barykadę w celu zaniesienia

¹⁹ Ministerstwo Obrony Narodowej

²⁰ Так в авторському тексті.

²¹ У автора з малої літери.

ostatecznej odmowy, po przejściu ok. 100 m zostaliśmy wzięci – w zakrótce na nasze szczęście – ogień karabinów maszynowych a wyniku rykoszetów został poważnie ranny trębacz a lekką ranę odniósł idący z białą flagą kapral. Ciesze się, że jako jedyny żyjący – prawdopodobnie – świadek zdarzenia mogę notatką tą zachować dla historii ten b. charakterystyczny fragment obrony Lwowa w 1939 roku. Trzeba tu jeszcze dodać, że na wiadomość o kapitulacji na rzecz Armii Czerwonej oficerowie kawalerii i artylerii konnej zameldowali się w D-ctwie prosząc o zezwolenie sformowania oddziałów konnych w celu przebiccia się do granicy.

Gen. Langner projektowi temu kategorycznie się sprzeciwił, traktując ściśle przestrzeganie aktu kapitulacji za rzecz honoru, chociaż przerąbanie się przez otaczające nas wówczas oddziały nie przedstawiałoby poważniejszej trudności.

W wyniku tego honorowego podejścia szereg nazwisk kolegów, którzy nie rozmurowali się, znalazło się później na liście katyńskiej.

Tego samego popołudnia przeżyłem jeszcze jedno zdarzenie, które – jak sądze – warto również zachować dla historii.

Pod nieobecność D-cy Dyonu, mjr. Chrystowskiego, otrzymałem telefon z D-ctwa obrony.

Rozmówca, major, którego nazwiska-niestety-już nie pamiętam, wydał rozkaz, który dokładnie cytuje: “Jeśli zobaczy Pan przed sobą jakieś obce, ale nie niemieckie czołgi – przepuści je Pan przez barykadę!”.

Zdumiony w najwyższym stopniu, zameldowałem, że rozkaz jest dla mnie niezrozumiały, na co mój rozmówca, poirytowanym głosem powtórzył mi te same słowa. Gdy ponownie oświadczyłem, że “rozkazu nie rozumiem” zażądał powtórzenia mu mego stopnia i nazwiska i – grożąc konsekwencjami – kazał natychmiast zameldować się w Dctwie.

Parę minut potem, wraz z NN adiutantem naszego Dyonu meldowałem się u podnieconego majora, który domagał się odpowiedzi, czego w rozkazie jego nie rozumiałem.

Poprosiłem raz jeszcze o powtórzenie rozkazu; powtórzył bez komentarzy, słowa wypowiedziane już 2 krotnie poprzednio.

Starając się o maksymalny spokój oświadczyłem, że rozkaz jest niewykonalny, gdyż – jak długo ja żyje – żaden obcy czołg przez moją barykadę nie przejdzie, za które to oświadczenie zagroził mi bezwłocznym postawieniem “pod mur” za niewykonanie rozkazu w czasie wojny.

Do głębi wzburzony oświadczyłem, że dotąd jeszcze nie odmówiłem wykonania niezrozumiałego rozkazu, teraz jednak, w oparciu o regulamin służby wewnętrznej domagam się wydania mi rozkazu na piśmie.

Major aż zaniemówił z oburzenia, poczem grożąc mi sądem wojennym, wypadł do drugiego pokoju, skąd – przez tapicerowane drzwi – słyszałem odgłosy ostrej sprzeczki.

Po chwili drzwi się otwarły, wszedł nieznan mi pułkownik, podszedł z uśmiechem do mnie ze słowami: “teraz ja Panu wydaje rozkaz dla Pańskich armat: jeśli Pan zobaczy przed sobą jakikolwiek obcy czołg – wali Pan jak w kaczy kuper! Czy ten rozkaz Pan zrozumiał?”.

Ze słowami: “tak jest, Panie pułkowniku”, strzeliłem obcasami i uściskałszy prawicę życzliwie uśmiechniętego rozmówcy – wróciłem na pozycję.

Od komentowania tego zajścia całkowicie się wstrzymuję.

ПЕРЕКЛАД

Д-р. Вітольд Ліс-Ольшевський
Варшава, вул. Ставки 1/58
тел. 31.31.64

Варшава, 24.01.1980 р.

Військовий історичний інститут у Варшаві

Не маючи змоги детально вивчити книгу “Оборонна війна Польщі 1939”²², видану Міністерством національної оборони, недоступну в книгарнях через надивовижу невеликий наклад, вважаю своїм обов’язком звернути Вашу увагу на те, що впродовж кількогадинного її перегляду впало мені в очі:

У серії фотографій, пов’язаних з обороною Варшави (с. 670), я натрапив на фотографію, опубліковану в альбомі Гоффманна “З Гітлером у Польщі”²³, яка не має нічого спільного з Варшавою, оскільки зроблена 21 вересня 1939 року у Львові, і стосується надзвичайно цікавого, з точки зору історії, фрагменту оборони цього міста.

Ця фотографія, підписана Вами як “Польський парламентар на передовій німецьких позицій”, стосується зустрічі в районі фабрики Міколяша, що на вул. Городоцькій, групи захисників цієї ділянки, у складі: полковника Земінського²⁴ (6 полк важкої артилерії), поручника резерву Влодзімежа Хондру (1 дивізіон кінної артилерії) з білим прапором у руці, поручника резерву Вітольда Ліс-Ольшевського (6 дивізіон кінної артилерії), двоє останніх були приділені до 62 дивізіону легкої артилерії майора Христовського²⁵.

На фотографії, оформленій у видавництві Гоффманна, відображена група німецьких гірських стрільців із білим прапором і трубачем, яка з’явилася близько полудня перед нашими позиціями і просила про переговори для досягнення порозуміння.

Штаб-квартира оборони Львова уповноважила вести переговори

²² *Wojna obronna Polski 1939*. (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1979).

²³ Йдеться про альбом особистого фотографа Адольфа Гітлера Гайнріха Гоффмана, опублікований у жовтні 1939 р. під назвою “Mit Hitler in Polen”, у якому вміщено фото зустрічі німецьких та польських парламентарів, що відбулася у Львові 21 вересня.

²⁴ Вітольд Ліс-Ольшевський помилково подав прізвище Земінський. Йдеться про підполковника Єжи Заневського, який у вересні 1939 р. командував 2 батальйоном 2 полку піхоти, який обороняв один з відтинків західного сектору оборони Львова. Йдеться про сектор між Алеєю Фоша (суч. вул. Чернівецька) і вулицею Янівською (сучасна вул. Шевченка) станом на 14 вересня 1939 р. (*Obrona Lwowa 1939*. Том 1: 1–16 września. – (Warszawa, 2018), 67; Т.2: 17–22 września. (Warszawa, 2018), 381).

²⁵ Христовський Луціян (8.10.1896–1940) – у польській армії почав службу з 1920 р., учасник польсько-більшовицької війни. Учасник оборони Львова, майор 62 дивізіону легкої артилерії. Потрапив в радянський полон, страчений у 1940 р. в Харкові (Режим доступу: https://pl.wikipedia.org/wiki/62_Dywizjon_Artylerii_Lekkiej).

полковника Земінського, котрий, збираючись на зустріч, взяв на допомогу двох офіцерів, що володіли німецькою: поручника Хондру і мене.

Зустріч відбулася між лініями фронту²⁶, наші гармати були вкопані при дорозі біля готелю “Подільський”, для обстрілу Скнилівського аеропорту: там німці закликали нас скласти зброю і здатися їм з огляду на «цілковиту безнадійність ситуації».

Ми не сприймали цей заклик надто серйозно, навіть незважаючи на важке, кількадедне бомбардування, бо розраховували на прихід генерала Соснковського і на допомогу з так званого румунського плацдарму, де концентровано великі військові сили. Солдат, по серії вилазок, зміцнів після початкової розгубленості, став надійнішим, завадав німцям серйозних втрат, а про стан його бойового духу свідчила солдатська пісня, яка звучала дедалі частіше.

На питання, чому не пробують взяти нас силою, німці відповідали, що їм шкода руйнувати таке прекрасне місто, і просили передати їх заклик у Штаб оборони, аби серйозно обміркувати рішення, оскільки (цитую слова, котрі у тій ситуації назавжди закарбувалися у моїй пам’яті: “Якщо здасте Львів нам, то залишитесь у Європі, але якщо здастесь більшовикам, то назавжди перейдете до Азії”.

Наступна зустріч, згідно з домовленістю, відбулася через годину, і ми, як можна було передбачити, принесли негативну відповідь.

Німці продовжували наполягати на повторному зверненні до Командування оборони, звертаючи особливу увагу як на ситуацію міста, так і населення, особливо офіцерів, якщо вони потраплять “під більшовиків”.

Коли через годину ми вийшли за барикади аби передати остаточну відмову, то пройшовши близько 100 метрів, потрапили, під короткий на наше щастя, обстріл з кулеметів. В результаті рикошету трубач отримав серйозні поранення, а капрал, що йшов з білим прапором, відбувся легкою раною. Радію, що як єдиний, хто ще, правдоподібно, живий свідок цієї події, можу зберегти цю нотатку для історії, про цей дуже важливий фрагмент оборони Львова у 1939 році. Також слід додати, що на звістку про капітуляцію перед Червоною армією, офіцери кавалерії та кінної артилерії з’явилися в Штаб-квартирі оборони і просили дозволу сформувати кінні відділи, щоб прориватися до кордону.

Генерал Лянґнер був категорично проти цього проекту, вважаючи неухильне дотримання акта капітуляції справою честі, хоча прорватися через війська, що нас оточували у той час для нас не склало б великих труднощів.

Внаслідок цього шляхетного підходу перелік імен колег, які не зрадили честі мундира, пізніше опинився у Катинському списку.

Того післяобіднього дня я пережив ще одну подію, яку, вважаю,

²⁶ Перша зустріч з німецьким парламентарем відбулася о 10.50, друга рівно через годину – о 11.50. Командування 1-ї гірської дивізії прислало на зустріч ад’ютанта дивізії майора Макса Шпанка (*Obrona Lwowa 1939. T.2: Dokumenty 17 – 22 września*. (Warszawa, 2018), 380).

також слід зберегти для історії.

Через відсутність командира дивізіону майора Христовського я отримав телефонний дзвінок із Штаб-квартири оборони. Співрозмовник – майор, прізвища якого, на жаль, уже не пам'ятаю, віддав наказ, який дослівно цитую: “Якщо побачите перед собою чужі, але не німецькі танки – пропустіть їх через барикаду!”.

Надзвичайно здивувавшись, я повідомив, що не розумію наказу, після чого мій співрозмовник сердитим голосом повторив мені ті самі слова. Коли я знову заявив, що “не розумію наказу” він зажадав, щоб я повторив йому свій чин і прізвище і, погрожуючи наслідками, наказав негайно прибути до будівлі командування.

Через кілька хвилин разом з Н.Н., ад'ютантом нашого дивізіону, я доповідав збудженому майорові, який вимагав пояснення, чого я не зрозумів у його наказі.

Я попросив його ще раз повторити наказ, він без коментарів повторив ті самі слова, напередодні сказані вже двічі.

Намагаючись зберегти максимальний спокій, я заявив, що наказ не можливо виконати, бо як довго я житиму, жоден ворожий танк не пройде через мою барикаду, за що мені пригрозив розстрілом за невиконання наказу під час війни.

Глибоко вражений, я заявив, що досі ще не відмовився виконувати незрозумілого наказу, але тепер, зважаючи на правила внутрішньої служби, вимагаю видати письмовий наказ.

Майор аж занімів від обурення, після чого, погрожуючи мені трибуналом, вийшов до іншої кімнати, звідки через оббиті двері я чув звуки гострої сварки.

За мить двері відчинилися, увійшов невідомий мені полковник, усміхаючись, підійшов до мене зі словами: “Тепер я даю Вам накази для Ваших гармат: якщо побачите перед собою будь-який танк – валіть як в куприк качки! Чи зрозуміли Ви цей наказ?”.

Зі словами: “Так, зрозумів, пане полковнику”, я вдарив каблуком об каблук і, потиснувши руку доброзичливо усміхненого співрозмовника, повернувся на позиції. Цілком утримуюся від коментування цього інциденту.

Підпис

Ihor MRAKA. IF YOU GIVE IN TO US, YOU WILL STAY IN EUROPE BUT IF YOU GIVE IN TO SOVIETS, YOU WILL STAY IN ASIA FOREVER.

The article is devoted to the defense of Lviv against German soldiers, which lasted from September 12 to September 22, 1939. Using the published and archival sources the author described the last days of Lviv defense as well as the tries of German troops to enter the city at least for a short time, despite the decision to withdraw them adopted on the highest level. At the meeting, which took place on September 21, German representative tried to convince the Poles to surrender. The meeting is demonstrated by the published photo. The remarks made by Witold Lis-Olschanski show the circumstances of the meeting, the names of the participants and the content of the conversations. At the same time, the document shows an atmosphere that dominated among senior officers and ordinary soldiers in the last days of Lviv defense.

Keywords: Lviv, Polish army, German army, Red army, siege/defense.

Богдана СИПКО

К. і. н., доц.

Львівський національний
університет імені Івана Франка

**ШАРЛЬ ДЕ ГОЛЛЬ
ПЕРЕД ВИКЛИКОМ АЛЖИРСЬКОЇ ВІЙНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТЕНОГРАМ ОФІЦІЙНИХ ВИСТУПІВ)**

Природньо, що ми відчуваємо ностальгію за імперією,
як можна жаліти за м'якістю газових ламп,
величчю парусного флоту, шармом кінних екіпажів.
Але що? Не існує політики, яка не відповідає реальності!
Шарль де Голль

У статті на основі стенограм офіційних виступів творця П'ятої республіки Шарля де Голля простежена еволюція його поглядів щодо можливості визнання незалежності Алжиру. Основний акцент зроблено на аргументах, якими глава держави переконав громадян у необхідності надати алжирцям можливість самовизначення. Встановлені чинники, які за чотири роки призвели до кардинальної зміни громадської думки про значення Алжиру для Республіки та дозволили відмовитися від цього володіння, яке впродовж 130 років розглядали як продовження національної території.

Ключові слова: Шарль де Голль, Алжирська війна, стенограми, деколонізація.

У житті Шарля де Голля були дві події, без яких він не став би тим, ким став – Друга світова й Алжирська війни. Світовий конфлікт привів його до влади вперше, Алжир – вдруге. Навіть його політичний опонент комуніст Жак Дюкло визнавав, що “проблема Алжиру відіграла визначальну роль у тому, що переважна більшість французів підтримала де Голля та його кандидатів. Де Голль постав перед ними, як людина, буцімто здатна відновити мир в Алжирі при збереженні позицій Франції у цій країні”¹. Але Ш. де Голль, який прекрасно знав і розумів історію, усвідомлював, що в цьому питанні рухається “замінованим полем”.

Після офіційного визнання Францією 1999 р. факту ведення війни в Алжирі у 1954–1962 рр. (до того вживали термін “операції з наведен-

¹ Жак Дюкло, *Мемуари*. Т. 3. 1954–1969. (Москва: Политиздат, 1985), 178.

ня порядку”) на початку ХХІ ст. цей військовий конфлікт став одним із найбільш обговорюваних у медійному та громадсько-політичному просторі Республіки. Тому закономірно, що з’явилася ціла низка наукових досліджень, присвячених не так фактографічному аналізу цієї війни, як переосмисленню її місця в історичній пам’яті французів. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують праці істориків Рафаель Бранш “Алжирська війна: умиротворена історія?”² та Бенжамена Стори “Небезпечні спогади. Від колоніального Алжиру до сучасної Франції”³. Зосередившись на злочинах воюючих сторін і причинах півстолітнього замовчування, яке огортало цей конфлікт, дослідники менше уваги приділили риторичі творця П’ятої республіки, якого 1958 р. французи закликали до влади, щоби він зберіг Французький Алжир, а вже 1962 р. прославляли, як провідника, який зумів вивести Республіку з “алжирської пастки”.

Тому пропонуємо простежити еволюцію поглядів цього військово-політичного діяча на алжирську проблему в 1958-1962 рр. (від приходу до влади внаслідок травневого путчу в Алжирі до визнання Францією незалежності цієї північно-африканської країни) крізь призму його заяв, звернень і роз’яснень. Для цього було використано стенограми офіційних виступів де Голля⁴ та перший том запланованих тритомних “Мемуарів надії”⁵, які смерть 1970 р. не дала завершити.

Для того, аби зрозуміти суть виклику, який постав перед Шарлем де Голлем після того, як 29 травня 1958 р. Президент Рене Коті доручив йому сформуванню уряд, необхідно зробити короткий екскурс в історію Французького Алжиру. Осаджене французами 1827 р., місто Алжир було взяте 1830 р., що дало поштовх завоюванню цілої країни. Саме для цього 1831 р. й було створено Іноземний легіон, штаб-

² Raphaëlle Branche, *La guerre d’Algérie: une histoire apaisée?* (Paris: Éditions du Seuil, 2005).

³ Benjamin Stora, *Les mémoires dangereuses. De l’Algérie coloniale à la France d’aujourd’hui*. (Paris: Albin Michel, 2016).

⁴ Charles de Gaulle, *Allocution du 4 novembre 1960*, Inathèque, Fiche 00216; Charles de Gaulle, *Allocution du 6 janvier 1961*, Inathèque, Fiche 00070; Charles de Gaulle, *Allocution du 8 juin 1962*, Inathèque, Fiche 00079; Charles de Gaulle, *Allocution du 26 mars 1962*, Inathèque, Fiche 00223; Charles de Gaulle, *Allocution du 6 avril 1962*, Inathèque, Fiche 00077; Charles de Gaulle, *Allocution radio-télévisée du 3 juillet 1958 prononcée à Alger*, Inathèque, Fiche 00016; Charles de Gaulle, *Conférence de presse du 5 septembre 1960*, Inathèque, Fiche 00061; Charles de Gaulle, *Conférence de presse du 5 septembre 1961*, Inathèque, Fiche 00380; Charles de Gaulle, *Conférence de presse du 11 avril 1961*, Inathèque, Fiche 00218; Charles de Gaulle, *Conférence de presse à Matignon. 23 octobre 1958*, Inathèque, Fiche 00023; Charles de Gaulle, *Discours place de la République. 4 septembre 1958*, Inathèque, Fiche 00020; Charles de Gaulle, *Discours du 4 juin 1958 au Forum d’Alger*, Inathèque, Fiche 00011; Charles de Gaulle, *Discours du 23 avril 1961*, Inathèque, Fiche 00071; Charles de Gaulle, *Discours du plan de Constantine 3 octobre 1958*, Inathèque, Fiche 00022; Charles de Gaulle, *Voeux pour l’année 1961. 31 décembre 1960*, Inathèque, Fiche 00069; Charles de Gaulle, *Voeux pour l’année 1963. 31 décembre 1962*, Inathèque, Fiche 00064; Charles de Gaulle, *Voeux pour l’année 1964. 31 décembre 1963*, Inathèque, Fiche 00228; Charles de Gaulle, *Voyage à Lacq et à Pau. 17 février 1959*, Inathèque, Fiche 00029; Charles de Gaulle, *Voyage à Roanne. 7 juin 1959*, Inathèque, Fiche 00032; Charles de Gaulle, *Voyage à Saint Etienne. 7 juin 1959*, Inathèque, Fiche 00031; Charles de Gaulle, *Voyage en Argentine. 3 octobre 1964*, Inathèque, Fiche 00098.

⁵ Шарль де Голль, *Мемуары надежд. 1958–1962*. (Москва: Издательская группа “Прогресс”, 2000).

квартира якого розташувалася в Алжирі. 1834 р. Луї-Філіп Орлеанський проголосив Алжир французьким володінням, а його населення – “*мешканцями королівства*”. 1848 р. Друга республіка анексувала Алжир, поділивши його на три департаменти – Алжир, Оран і Константина. Найважливішим завданням для французьких урядів XIX ст. стало сприяння заселенню цих терен європейськими колоністами. До середини XIX ст. французи склали половину зі 130 тисячного європейського населення, а тубільці втратили 80 % земель, придатних для сільського господарства.

Серед інших іммігрували й вихідці з Ельзасу та Лотарингії, але після втрати цих регіонів внаслідок Франко-пруської війни 1870–1871 рр. їх в'їзд набув символічного відтінку. У XX ст. виник міф про те, що Алжир перетворився в новий Ельзас, а його французьке населення двічі (спочатку німцями в 1871 р., тоді алжирськими повстанцями з 1954 р.) переслідувалося за вірність Республіці. Тому в розпал Алжирської війни, 17 червня 1956 р. Президент Рене Коті у Вердені пообіцяв: “*Хай не думають, що ми покинемо на протилежному березі Середземного моря інші Ельзас і Лотарингію*”. Ці слова впали на родючий ґрунт, оскільки станом на середину XX ст. чорноногих (нащадків європейських колоністів Алжиру) було вже понад мільйон.

Але Друга світова війна змінила самосвідомість тубільного населення. Більше 300 тис. алжирців взяли участь у звільненні метрополії, а в 1943–1944 рр. Алжир був столицею “Вільної Франції”. Зростаюче невдоволення арабів вилилося у стихійне повстання на сході країни в містах Сетіф і Гельма 8 травня 1945 р. Французька адміністрація придушила виступи, знищивши, за різними підрахунками, від 1,7 до 15 тис. осіб. Але до 1954 р. у країні затишшя спричинене низкою причин. *По-перше*, 1947 р. промульгували закон, який передбачав рівність усіх громадян Алжиру, незважаючи від походження, раси, мови та релігії, щоправда, його відкинули чорноногі. *По-друге*, 1947 р. алжирці отримали право вільного в'їзду в метрополію, і багато хто ним скористався. *По-третє*, до прихильників незалежності застосовували 80 статтю Кримінального кодексу Франції “*посягання на територіальну цілісність Республіки*”, яка передбачала 10 років позбавлення волі. Але після завершення війни в Індокитаї (1946–1954) у Північну Африку почали повертатися місцеві солдати, які бачили поразку метрополії.

Військовий конфлікт, який розпочався восени 1954 р., був ускладнений низкою чинників: на Алжир припадало більше половини французького експорту в зону франка та третина імпорту з неї, у Сахарі виявили запаси нафти та газу, там знаходилася значна кількість французьких військових і військово-політичних баз, а кільком поколінням французів втовкмачували, що Алжир – невід'ємна складова Франції. Тому необхідно було втримати цю територію будь-якою ціною. Проте, на відміну від Індокитаю, в Алжирі воювали корінні французи, у т. ч. й солдати строкової служби. Тому 7 200 загиблих у 1954–1958 рр. військових розбурхали громадську думку Республіки.

Відтак, Шарлю де Голлю було, над чим задуматися. Підтримка за-
колотників з Комітету громадського порятунку привела його до влади,
але вирішити проблему Алжиру, враховуючи всі зазначені обставини,
було не так просто. Тим паче, населення сподівалося, що Шарль, який
1940–1945 рр. зумів врятувати Францію від ганьби, спричиненої ка-
пітуляцією уряду Віші, здатен на диво. Письменник Франсуа Моріак
заявив: “я вірю, що де Голль, в момент алжирської різні, яка триває
уже п’ять років, є милістю для Франції”⁶. Але, як писав його соратник
Ален Пейрефітт, “Генерал повернувся до влади через і задля Алжиру,
Так як Четверта республіка опинилася в глухому куті та втратила
довіру всіх політичних і військових діячів. Але як тільки він опинився
в Матіньонському палаці, всі зрозуміли, що Алжир не єдина проблема
Франції”⁷.

Вже 4 червня 1958 р. (менше, аніж за тиждень після повернення
до влади) новий глава уряду полетів в Алжир, де його триумфально
зустрічали як чорноногі, так і тубільці. Перед десятками тисяч людей
де Голль заявив: “Я Вас зрозумів! Я знаю, що тут відбувається”. Як
пізніше жартували недоброзичливці, ніхто так і не зрозумів, що ж
вияснив для себе Генерал. Шарль закликав відкрити шлях оновлення
та братерства: “від сьогодні в Алжирі є тільки одна категорія населен-
ня: є лише французи з рівними правами та обов’язками. Це означає,
що треба відкрити шляхи, які досі були закриті перед багатьма”⁸.
Прем’єр пообіцяв 10 мільйонам арабів ті ж права, якими користували-
ся чорноногі, у т. ч. й можливість обирати своє майбутнє. Йому вдалося
заспокоїти населення й армію. Відзначимо, що де Голль свідомо уникав
конкретних відповідей про політичне майбутнє Алжиру. 6 червня єди-
ний раз Шарль прилюдно вигукнув: “Хай живе Французький Алжир!”,
чим на певний час заспокоїв чорноногих.

У липневому телезверненні глава уряду підтвердив право алжирців
на самовизначення. Де Голль пообіцяв, що кожен зароблятиме на жит-
тя своєю працею. Для цього у бюджеті закладено 15 млрд франків на
розвиток Алжиру. Пріоритетами мали стати розвиток промисловості,
сільського господарства, збільшення удвічі темпів житлового будівни-
цтва. А “через десять років усі діти Алжиру ходитимуть до школи”⁹.
Останнє мало виправити існуючу здавна невідповідність між освітою
чорноногих і тубільців.

Після прийняття Конституції П’ятої республіки, у жовтні 1958 р.
Шарль де Голль запропонував стратегію розвитку Алжиру – т. зв.
“план Константини”. Показовий факт, що при представленні цього до-

⁶ André Seailles, “François Mauriac et Charles de Gaulle,” *Espoir*. 1977, № 18, accédé le 1 février 2019, <http://www.charles-de-gaulle.org/wp-content/uploads/2017/10/Fran%C3%A7ois-Mauriac-et-Charles-de-Gaulle.pdf>.

⁷ Alain Peyrefitte, “Un singulier paradoxe,” accédé le 3 février 2019, <http://www.charles-de-gaulle.org/wp-content/uploads/2017/12/Alain-Peyrefitte-un-singulier-paradoxe.pdf>.

⁸ Charles de Gaulle, *Discours du 4 juin 1958 au Forum d'Alger*, Inathèque, Fiche 00011.

⁹ Charles de Gaulle, *Allocution radio-télévisée du 3 juillet 1958 prononcée à Alger*, Inathèque, Fiche 00016.

кумента, Генерал замість звичного для нього звертання “*Француженки, французи!*” використав інше – “*Алжирки, алжирці!*”, що вказувало на розуміння ним існуючих відмінностей. До того ж, підкреслювалося, що весь Алжир має право на частку того, що сучасна цивілізація може та повинна приносити людям у контексті добробуту та гідності. Де Голль сприяв тому, щоби Франція приймала все більше алжирських студентів і робітників, надавала Алжиру достатню кількість педагогів для всіх ланок освіти. І все для того, щоби еліта алжирців формувалася у рамках французької культури, а народ отримував освіту виключно французькою мовою¹⁰. Глава уряду обіцяв, що за два місяці Алжир вибере своїх представників за тими ж правилами, що й метрополія, і необхідно, щоби хоча б дві третини з них були мусульманами. Проте, це ще не означало, що вже 1958 р. Шарль наважився відпустити ці департаменти: “*Майбутнє Алжиру буде базуватися на його особливостях і солідарності з метрополією. Є лише два шляхи – війна чи братерство. Франція обирає другий*”¹¹. Але це було на перспективу.

А на той момент Республіка продовжувала війну на протилежному березі Середземного моря, що глава уряду на цьому етапі вважав єдино прийнятним рішенням: “*Армія в Алжирі робить те, що очікує від неї Франція. Її перший обов’язок – запобігти військовій поразці чи втраті території*”¹². Французькі солдати зобов’язувалися захищати всі категорії населення, у т. ч. і мусульман. Але було й дещо нове у цьому виступі. Глава уряду озвучив величезні цифри втрат, що не могло не викликати роздумів про доцільність продовження бойових дій, у яких гинули французи. Так, в Алжирі від рук повстанців загинуло 1 500 чорноногих і 10 тис. мусульман, а в метрополії (Фронт національного визволення Алжиру мав розгалужену мережу і в Республіці) – 75 французів і 1 710 мусульман. Тобто, від рук борців за незалежність гинула величезна кількість арабів, яких звинувачували в колабораціонізмі.

У перший рік після обрання Президентом (1959 р.) риторика де Голля щодо Алжиру залишається дуже обережною. У день інавгурації він навіть амністував алжирських повстанців, які перебували у в’язницях¹³. Виступаючи в лютому 1959 р. перед натовпом, який скандував “*Французький Алжир!*” Шарль лише підкреслив, що “*Франція представлена на обох берегах Середземного моря, в Атлантиці, Тихому й Індійському океанах, а тому ми велика держава, яка нікому нічого не винна, і не повинна ні перед ким схилити голову*”¹⁴. В Роані він заспокоїв населення, що не хвилюється щодо майбутнього Алжиру, оскільки “*Франція і Алжир будуватимуть майбутнє разом*”¹⁵. Але вже у Сент-Етьєні де Голль додав, що якою б не була еволюція Алжиру, головне, щоби Франція її визначала, а алжирці брали в ній участь на

¹⁰ Де Голль, *Мемуари надєжд*, 106.

¹¹ Charles de Gaulle, *Discours du plan de Constantine 3 octobre 1958*, Inathèque, Fiche 00022.

¹² Charles de Gaulle, *Conférence de presse à Matignon. 23 octobre 1958*, Inathèque, Fiche 00023.

¹³ Де Голль, *Мемуари надєжд*, 68.

¹⁴ Charles de Gaulle, *Voyage à Lacq et à Pau. 17 février 1959*, Inathèque, Fiche 00029.

¹⁵ Charles de Gaulle, *Voyage à Roanne. 7 juin 1959*, Inathèque, Fiche 00032.

рівні з французами¹⁶.

У вересні 1959 р. Шарль вперше заговорив про можливість політичного самовизначення Алжиру. На думку де Голля, алжирці мали обирати з трьох варіантів – асиміляцією, асоціацією та незалежністю. Власне, перший варіант Президент вважав утопічним і не вигідним для метрополії: “я виключив зі сфери можливого будь-яку ідею асиміляції мусульман з французьким народом. Можливо, це реально було зробити сто років тому, поселивши в Алжирі декілька мільйонів мешканців метрополії і взаємно переселивши до Франції кілька мільйонів мусульман. А одразу ж після Першої світової війни в момент гордості за перемогу. А відразу після Другої світової війни необхідно було надати Алжиру автономію”¹⁷. Потрохи Шарль почав схилити громадську думку до того, що інтегрувати 9 млн мусульман означатиме знизити вдвічі життєві стандарти самих французів. А от надати асоціацію чи незалежність – хоч морально важко, але дешево.

Проти такої позиції Президента виступили прихильники Французького Алжиру. Після заяв де Голля про самовизначення Алжиру, віце-президент Національної Асамблеї Франції, етнічний алжирець Саїд Буалем зірвав із себе Орден Почесного Легіону, так як вважав такі заклики зрадою французьких інтересів¹⁸. Випадки, коли алжирці не мислили себе поза сферою французького впливу, були дуже частими та пояснювалися асиміляційною політикою, яку Париж проводив впродовж 130 років. Алжирська проблема розколола навіть ряди давніх голлістів, які були з Шарлем під час “переходу пустелі”. Так, генерал Массю вимагав інтеграції всіх мешканців Алжиру у французьку націю.

І доки колишні члени Комітету громадського порятунку залишалися при владі в Алжирі, де Голль не міг переходити до активних дій. Тому він перевів на інші посади генералів Салана та Массю, а журналіста Дельбека виключили з партії Об’єднання за нову Республіку. Відповіддю чорноногих став тиждень барикад, який розпочався 24 січня 1960 р. Після втручання Президента генерала Моріса Шалля, який командував французькими військами в Алжирі, покарали за “лояльність до заколотників”. А майбутнього творця ультраправої політичної партії Національний Фронт Жан-Марі Ле Пена затримали в Парижі за опір силам правопорядку на 48 годин, але він заявив, що жаліє лише про те, що зараз не в Алжирі¹⁹. Протести чорноногих не злякали де Голля, і 3 березня 1960 р. під час чергової поїздки в Північну Африку він вперше озвучив словосполучення “алжирський Алжир”.

У вересневій прес-конференції Президент знову підкреслив, що своє майбутнє повинні визначати самі алжирці. Він проінформував співгромадян, що уряд зробив все можливе для виходу з кризи – за три роки на адміністративних постах кількість мусульман зросла на третину (з

¹⁶ *Voyage à Saint Etienne. 7 juin 1959*, Inathèque, Fiche 00031.

¹⁷ Де Голль, *Мемуари надєжд*, 46.

¹⁸ Владлен Максимов, *Де Голль и голлисты. “Коннетабль” и его соратники*. (Москва: Книжный мир, 2014), 529.

¹⁹ Stora, *Les mémoires dangereuses*, 112-113.

21 до 37 тисяч), вдвічі більше стало офіцерів-алжирців (396 замість 198). Що стосується освіти, то за партами сиділо вже 756 тисяч маленьких арабів. За 1959–1960 рр., незважаючи на війну, Франція збудувала в Алжирі 300 нових заводів і здійснила 6-мільярдні інвестиції. Тому Шарль сподівався, що алжирці виберуть режим асоціації: *“розрив із Францією привів би Алжир у сутінки різанини, бідності та безладів. Алжирський Алжир повинен бути тісно пов’язаний із Францією”*²⁰. Паралельно з тим, як Франція відпускала колишні африканські володіння (1960 р. не даремно увійшов в історію, як Рік Африки), все сміливішою ставала алжирська риторика де Голля: *“Залишається вирішити алжирську проблему, яка тяжє уже 130 років. Ми залишимо Алжир, але здійснимо, звичайно, заходи для підтримки алжирців, котрі захочуть залишитися французами, а також наших інтересів”*²¹. 16 листопада 1960 р. Шарль призначив на 8 червня 1961 р. референдум у Франції про самовизначення алжирців. Саме французи (а не Президент!) мали надати алжирцям право вирішувати свою долю Здійснивши у грудні 1960 р. турне Алжиром, Президент закликав мусульманську та європейську спільноти співпрацювати у творенні нового Алжиру.

У новорічному зверненні де Голль сказав, що *“для Алжиру ми хочемо, щоби 1961 став роком відновлення миру, щоби населення змогло вільно вирішити свою долю, і щоби народився алжирський Алжир”*²². А для цього чорноногі мали відмовитися від *“химер, які відрізають їх від нації”*. Тим часом, що би не трапилося, Республіка зобов’язувалася захищати своїх громадян, їхнє майно та свої інтереси. Напередодні референдуму Президент знову попросив населення про підтримку: *“Француженки, французи, все просто та ясно. Щире та масове “так”. Я Прошу у Вас цього для Франції. Хай живе Республіка! Хай живе Франція!”*²³. І втомлені війною французи 8 червня 1961 р. дали 75,2 % позитивних відповідей курсу, обраному Президентом.

Ще 7 квітня 1961 р. у швейцарському містечку Евіан мали розпочатися мирні переговори, але їм перешкодив військовий путч. В Алжир повернулися генерали Шалль і Салан, які в ніч на 22 квітня ініціювали прононсіаменто. Військових активно підтримали чорноногі, які вже понад рік після заяв про самовизначення, вважали де Голля зрадником. Вже 23 квітня Президент Республіки дав різку відповідь, якою заборонив усім французам, а насамперед солдатам, виконувати злочинні накази алжирських генералів-заколотників²⁴. До того ж Шарль звернув увагу на те, що чорноногі самі готували собі криваву драму – вони робили все можливе для того, щоби війна не завершилася, розвернули французьку армію проти Республіки й озлобили місцеве населення. Невдовзі путч було придушено, а генерал Шалля відправили у в’язницю Санте, через рік впіймали Салана та засудили до довічного

²⁰ Charles de Gaulle, *Conférence de presse du 5 septembre 1961*, Inathèque, Fiche 00380.

²¹ Charles de Gaulle, *Allocution du 4 novembre 1960*, Inathèque, Fiche 00216.

²² *Voex pour l'année 1961. 31 décembre 1960*, Inathèque, Fiche 00069.

²³ *Allocution du 6 janvier 1961*, Inathèque, Fiche 00070.

²⁴ Charles de Gaulle, *Discours du 23 avril 1961*, Inathèque, Fiche 00071.

ув'язнення в Тюллі, але вже 1968 р. після потрясіння від студентських виступів, де Голль його амністував. Цікавий факт, Жак Ширак, Президент П'ятої республіки 1958–1969 рр., у 1961 р. носив передачі заколотникам у Тюльську в'язницю, оскільки щиро підтримував ідею Французького Алжиру²⁵.

У травні де Голль висловив сподівання, що алжирське пронунасіаменто не зупинить розвиток Франції. Економічному підйому Республіки алжирські події не зашкодили, але особисто для Президента з'явилися нові загрози. Колишні заколотники під керівництвом генерала Рауля Салана створили Таємну озброєну організацію (Organisation armée secrète – OAS), яка розпочала активну терористичну діяльність як в Алжирі, так і метрополії, а їх привілейованою ціллю став Шарль де Голль. 28 червня 1961 р. OAS випустила накладом у 100 тис. екземплярів свою першу газету “Заклик до французів”, у якій проголосила, що “Франція приречена на перемогу в Алжирі”²⁶. Лише з 21 травня до 8 червня 1961 р. вони організували в Алжирі 150 вибухів, 20–21 червня – 380 бомбових атак, а на початку 1962 р. їх злочинна діяльність перекинулася на Францію. Що ж стосується де Голля, то на нього було здійснено понад 20 замахів. Але теракти OAS принесли не ті результати, на які сподівалися терористи – замість того, щоби залякати алжирців і заставити їх підкоритися чорноногим, вони лише озлобили тубільців і викликали відповідь Фронту національного визволення Алжиру (Front de la libération nationale – FLN), від якої постраждали ті ж таки чорноногі. А французи в метрополії все більше переконувалися в необхідності покинути Алжир.

У вересні 1961 р., коли все ще продовжувалися Евіанські переговори, Президент Республіки підкреслив, що Францію в Алжирі цікавлять насамперед нафта та газ, повітряні шляхи для французької авіації та сухопутне сполучення у Північній Африці²⁷.

Алжирський конфлікт перекинувся і на метрополію. В 1958–1961 рр. у Франції було вбито 61 і поранено 384 поліцейських. Ще більше жертв було серед цивільного населення: 1960 р. – 1 147 злочинів, у результаті яких вбито 570, а поранено 740 осіб, у січні–серпні 1961 р. зареєстровано уже 980 нападів, 500 вбитих і 735 поранених. Серед постраждалих переважали алжирці, оскільки тривала боротьба між прихильниками та противниками набуття Алжиром незалежності²⁸. Тому в березні 1962 р. де Голль уже відкрито говорив, що незалежність Алжиру відповідає французьким інтересам. А якщо взяти до уваги величезні втрати, які несла французька армія, мільярди франків з бюджету та теракти, які здійснювали OAS і FLN, не погодитися з главою держави було складно.

На 8 квітня де Голль призначив у Франції новий референдум про

²⁵ Stora, *Les mémoires dangereuses*, 103.

²⁶ Stora, *Les mémoires dangereuses*, 121.

²⁷ Charles de Gaulle, *Conférence de presse du 5 septembre 1961*, Inathèque, Fiche 00380.

²⁸ Богдана Сипко, “Між “білою плямою” та “чорною сторінкою” в історії: дискусії про 17 жовтня 1961 р. у Парижі” *Аль-Калям*, 2017, № 6, 140.

підтвердження Євіанських угод. Глава держави двічі – у березні та квітні закликав населення відповісти “Так”²⁹, оскільки лише так можна було провести плебісцит про самовизначення в Алжирі. І втомлені терактами французи дали 90,81 % позитивних відповідей. Нагадаємо, що за рік до того їх було лише 75,2 %. Діяльність OAS і FLN, як і риторика Президента, не залишилися без уваги.

І 8 червня 1962 р де Голль з полегшенням інформував населення, що “через 23 дні [тоді мав відбутися референдум в Алжирі. – Б. С.] для Франції алжирська проблема буде вирішена. Алжир відповідатиме за себе сам”³⁰. Президент підкреслив, що поки у світі існує 2 млрд населення у бідних країнах, Франції є, де реалізувати цивілізаційну місію. 1 липня 1962 р. відбувся референдум про самовизначення Алжиру. Оскільки чорноногі зігнорували голосування, 99,7 % учасників підтримало незалежність. Вже 3 липня де Голль визнав результати алжирського волевиявлення та призначив туди першого посла. За даними алжирської сторони, за час війни, факт ведення якої Франція визнає щойно 1999 р., було вбито 1,5 млн з 11 млн алжирського населення, тобто більше 10 %, а 9 тис. сіл французька армія знищила повністю. У новорічному зверненні Президент Республіки тріумфально заявив, що минулого року Франція нарешті змогла позбутися алжирського тягара. Тобто, відбулася надзвичайно цікава трансформація французьких прагнень – 1958 р. де Голля запросили до влади, щоби він захистив Французький Алжир, а 1962 р., тобто лише за чотири роки, більшість раділа, що від проблемних департаментів на південному березі Середземного моря вдалося позбутися.

Генерал звільнив Францію від Алжиру, але не його наслідків. Президент Республіки не мав особливих сентиментів до чорноногих, Андре Мальро навіть звертав увагу на його вислів: “доля Франції необов’язково співпадає з інтересами алжирських французів”³¹. Але він не міг відмовити їм у репатріації, оскільки це би означало втрату електоральної підтримки французів. Тому вже 31 грудня 1962 р. Шарль пообіцяв, що тим із “репатрійованих, які виявлять бажання оселитися у метрополії, ми щиро допоможемо знайти, як і іншим французам, їхнє місце, права й обов’язки”³². Через рік Президент скромно зазначив, що Франція прийняла 200 тис. сімей з Алжиру³³. Насправді ж Республіка зіткнулася з безпрецедентною проблемою – до 1964 р. прийняли вже 1,3 млн осіб, у т. ч. 980 тис. з Алжиру. Для координації зусиль навіть призначили окремого міністра Франсуа Місофа. Впродовж трьох років держава витратила на репатрійованих більше 10 млрд франків³⁴. Чор-

²⁹ *Allocution du 26 mars 1962*, Inathèque, Fiche 00223; Charles de Gaulle, *Allocution du 6 avril 1962*, Inathèque, Fiche 00077.

³⁰ Charles de Gaulle, *Allocution du 8 juin 1962*, Inathèque, Fiche 00079.

³¹ Andre Malraux, *Felied Oaks. Conversation with de Gaulle*. (New York: Holt Rinehart Winston, 1972), 32.

³² Charles de Gaulle, *Voeux pour l'année 1963. 31 décembre 1962*, Inathèque, Fiche 00064.

³³ Charles de Gaulle, *Voeux pour l'année 1964. 31 décembre 1963*, Inathèque, Fiche 00228.

³⁴ Де Голль, *Мемуары надежд*, 314–315.

ноногі емігрували й на інші континенти. Під час візиту в Аргентину в жовтні 1964 р. Шарль де Голль зустрівся... з громадою французів, репатрійованих з Алжиру. Один із колоністів, вітаючи Президента, сказав: *“Ми разом, ми разом, мій Генерале. Це прекрасна земля, тут знайдеться місце ще для багатьох репатрійованих”*³⁵. Зауважу, що саме в країні Латинської Америки згодом втекла більшість активістів OAS.

Але чорноногими “пост-алжирські” клопоти де Голля не обмежилися. Ще однією категорією населення, яку метрополія була змушена прийняти, стали харкі – алжирські члени допоміжних формувань французької армії, які під Алжирської війни боролися на боці Республіки. Хоча загони харкі комплектувалися примусово, для алжирського населення вони уособлювали колабораціонізм і зраду. А тому після проголошення незалежності харкі та їх сім’ї підлягали винищенню. Станом на 1 січня 1962 р. в Алжирі перебувало 87□95 тис. військових цієї категорії, більшість із яких виявили бажання переселитися у Францію разом із сім’ями. Ситуація загостило ще й те, що в метрополії розгорілися конфлікти між харкі та трудовими мігрантами-алжирцями, які вважали перших колабораціоністами.

Тривалі наслідки Алжирської війни та величезна кількість незадоволених чорноногих, які опинилися в метрополії, створювали соціальну базу для дій OAS. Напередодні президентських виборів 1966 р. Жан-Марі Ле Пен заявляв: *“Президент де Голль продовжує наругу над основними законами французької нації. В алжирській політиці він порушив другу статтю Конституції, яка проголошує неподільність Республіки, він порушив п’яту статтю, яка визначає Президента гарантом територіальної цілісності, він порушив шістнадцяту статтю, яка зобов’язує Президента здійснити всі необхідні заходи, коли виникає загроза територіальній цілісності”*³⁶. Іронія долі чи особливий цинізм? В 1999 р. рідний внук Генерала і його тезка – Шарль де Голль пройшов до Європарламенту за списками Національного Фронту Жана-Марі Ле Пена.

Таким чином, Шарлю де Голлю вдалося за чотири роки переконати більшість французьких громадян у доцільності надати незалежність Алжиру, який впродовж понад 130 років постулювався у пропаганді не як колоніальне володіння, а безпосереднє продовження власне французької території. Така ситуація пояснюється низкою причин: *по-перше*, ще з часів Другої світової війни у Генерала було реноме рятівника Республіки; *по-друге*, втрати в Алжирі несли не лише військові, а й солдати строкової служби, фактично, ціле покоління юнаків пройшло через цю невизнану до 1999 р. війну; *по-третє*, теракти Фронту національного визволення Алжиру та Таємної озброєної організації, які перекинулися на метрополію, налякали населення; *по-четверте*, у світі на той час активно відбувалися деколонізаційні процеси, і Алжир не

³⁵ Charles de Gaulle, *Voyage en Argentine. 3 octobre 1964*, Inathèque, Fiche 00098.

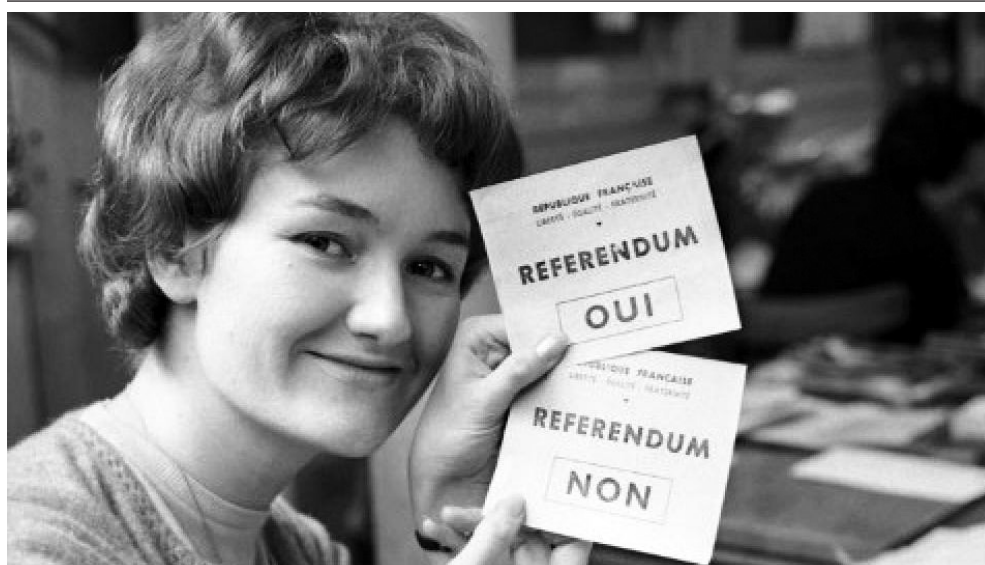
³⁶ Stora, *Les mémoires dangereuses*, 128.

випадав із логіки подій; і, *по-н'яте*, небувале економічне піднесення та політична стабільність (1959-1962 рр. у Франції не відбувалася зміна урядів) заспокоїли населення.

Bogdana SYPKO. CHARLES DE GAULLE AND THE QUESTION OF ALGERIAN WAR (ON THE MATERIALS OF THE TRANSCRIPTS OF THE OFFICIAL SPEECHES).

The article, based on the transcripts of the creator's of the Fifth Republic – Charles de Gaulle's official speeches, traced the evolution of his views on the possibility to recognize the independence of Algeria. The main emphasis is on the arguments by which the head of state convinced citizens of the necessity to give the Algerians the opportunity to self-determination. Established factors that in the course of four years have radically changed the public opinion about the significance of Algeria for the Republic and allowed the abandonment of this possession, which for 130 years was considered as an extension of the national territory.

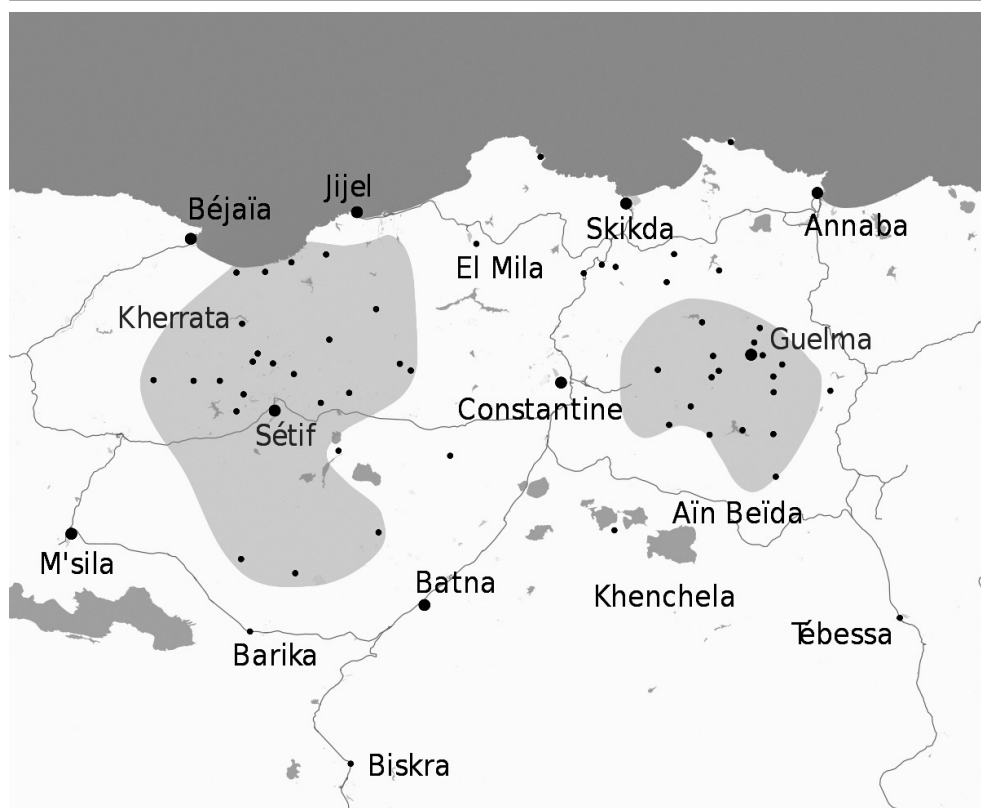
Key words: Charles de Gaulle, Algerian War, transcripts, decolonization

Бюлетені референдуму про самовизначення Алжиру, 8 квітня 1962 р.

Натовп вітає нового главу уряду, Алжир, 4 червня 1958 р.

Райони заворушень в Алжирі, травень 1945 р.

Тиждень барикад, Алжир, січень 1960 р.

Чорноногі тікають до Франції

Леонід КРИВИЗЮК

К. і. н., доц., полковник
Національна академія сухопутних
військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного

ТАНКОВІ ВІЙСЬКА: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЧИ ПЕРЕДДЕНЬ ЛІКВІДАЦІЇ

В ході Другої світової війни танкові війська стали основною ударною силою наземних операцій. Подальший розвиток цих бойових машин практично вичерпав можливості суттєвого покращення їх основних параметрів: захисту, швидкості і маневровості, виживання, а також ефективності використання озброєння. Паралельно швидкими темпами розвивалися засоби протитанкової оборони та ураження танків, постійно поповнюючись новими видами, включаючи безпілотні системи та бойових машин-роботів. Практика застосування танків в умовах гірського театру бойових дій (ТБД) або міської забудови яскраво демонструє великі втрати машин найновіших конструкцій. Подальші спроби створення невразливих танків хоча б на зразок серії КВ на початку Другої світової війни, приводять до наддорогих машин вартістю більше 10 млн. доларів, в той час як засоби боротьби проти них в рази менші. Все це змушує замислитися над подальшою перспективою танкових військ, особливо враховуючи, що Україна належить до країн, здатних продукувати найсучасніші танки.

В дослідженні зроблений аналіз використання танкових військ у бойових діях наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, зокрема в умовах гірського ТБД та міської забудови. Звернена увага на пропозиції вдосконалення організації і структури танкових військ з точки зору їх подальшого використання. Зроблені певні прогнози майбутнього розвитку танкових військ і їх використання в умовах подальшого насичення протитанкової оборони.

Ключові слова: танки, танкові війська, протитанкова оборона, перспективи танкових військ.

Сконструйовані для подавлення кулеметних гнізд і подолання дротяних загороджень в умовах окопного періоду Першої світової війни, танки стали одним з головних факторів її завершення, а в ході Другої світової війни танкові війська витіснили кавалерію, ставши основною ударною силою наземних операцій¹. Російські фахівці пере-

¹ Джон Фуллер. *Вторая мировая война 1939–1945 гг.* (Москва, 1956), 125–187; Жорж Буше. *Бронетанковое оружие в войне.* (Москва, 1956), 110–256; Гейнц Гудериан. *Танки – вперед!* (Не-

конані, що танки не тільки були, але й надалі залишаються основною ударною силою на всіх театрах бойових дій (ТБД) наземних операцій, включаючи десантні². Спробуємо розібратися наскільки це відповідає дійсності.

Відразу ж по закінченні війни конструктори танків взялися за **вдосконалення захисту**. На останньому етапі Другої світової війни найдосконаліший захист мали важкі німецькі танки Pz VI AufS (“Королівський тигр”), чолова броня башти –180 мм, корпусу – 150 мм, бортів – 80 мм, верху – 40 мм, днища – 78–90 мм. Цей танк випускався з січня 1944 р. і до березня 1945 р. було випущено 489 одиниць, причому у бойові частини танк поступив тільки у червні 1944 р. Швидкість була 35 км/год, запас ходу – 170 км. Танк не мав рівних на полі бою, але їх було надто мало, щоби справитися з противником на стількох фронтах³. У Радянському Союзі відреагували випуском важкого танка ІС-4 (“Йосиф Сталин-4”) у 1946–1949 рр. Ця машина мала броню башти 250–170 мм, бортів – 160 мм, корми – 100 мм, важила 60 т, двигун потужністю 750 к. с. швидкість по шосе 43 км/год, запас ходу – 170 км. Було випущено 250 машин, причому вартість однієї доходила до 994 тис. крб⁴. Розроблялися також моделі ІС-6 та ІС-7 з дещо меншим бронюванням, але їх серійне виробництво так і не було налагоджене. Танк ІС-7 мав двигун потужністю 1050 к. с. і міг розвинути швидкість 59 км/год, по інших показниках він був найкращою машиною на той час. Але його вага складала 68 т, а армія вимагала знизити її до 50 т.⁵ Такий важкий танк був розроблений і прийнятий на озброєння у 1953 р. вже по смерті Сталіна, тому отримав назву Т-10 і Т-10М. До 1966 р.

мецкие бронетанковые войска во Второй мировой войне. (Москва, 1957), 260 с.; Анатолий Багреев. *Военное искусство капиталистических государств (1939–1945 гг.)*. (Москва, 1960), 280 с.; Герман Гот. *Танковые операции*. (Смоленск, 1999), 223 с.; Игорь Дроговоз. *Железный кулак РККА. Танковые и механизированные корпуса Красной Армии. 1932–1941 гг.* (Москва, 1999), 80 с.; Егo же. *Танковый меч страны советов*. (Москва, 2003), 480 с.; Фридрих-Вильгельм фон Меллентин. *Танковые сражения 1939–1945. Боевое применение танков во Второй мировой войне*. (Москва, 2003), 303 с.; Денис Тарас. *Операция Weiss. Разгром Польши в сентябре 1939*. (Москва, 2003), 256 с.; Сергей Былинин. *Танковое сражение под Бродами – Ровно 1941 г.* (Москва, 2004), 48 с.; Владимир Бешанов. *Танковый погром 1941 года (Куда исчезли 29 тысяч советских танков?)*. (Москва, 2005), 476 с.; Евгений Дриг. *Механизированные корпуса РККА в бою. История автобронетанковых войск Красной Армии в 1940–1941 гг.* (Москва, 2005), 859 с.; Эрхард Раус. *Танковые сражения на Восточном фронте*. (Москва, 2005), 523 с.; Евгений Свириденко. *Танковые сражения Второй мировой войны*. (Москва, 2005), 112 с.; Leszek Moczulski. *Wojna polska 1939*. (Warszawa, 2009), 990 s.; Paweł Wiczorkiewicz. *Ostatnie lata Polski Niepodległej. Kampania 1939 roku*. (Warszawa, 2013), 424 s.; Леонід Кривизюк, Олександр Юрчук. *Танки і танкові війська вчора, сьогодні, завтра*. (Львів, 2014), 187–286.

² Танки остаются одним из наиболее эффективных средств вооруженной борьбы. Интервью с Главнокомандующим Сухопутными войсками РА генералом армии Болдыревым Владимиром Анатольевичем. *Военно-промышленный курьер*. 1 октября 2008 г.

³ Питер Чемберлен, Хилари Дойл. *Энциклопедия немецких танков Второй мировой войны*. Полный иллюстрированный справочник немецких боевых танков, бронеавтомобилей, самоходок и полугусеничных машин 1933–1945. (Москва, 2003), 142.

⁴ Геннадий Холявский. *Полная энциклопедия танков мира 1915–2000 гг.* (Минск, 2006), 408–410.

⁵ Там само, 411–414.

було випущено до 8 тис. машин, які потім ще зберігалися в парках і були зняті з озброєння тільки у 1993 р. Привази 50 т. і двигуні 750 к. с. танк розвивав швидкість по шосе 42 км/год, мав запас ходу 200 км. Броня башти була 250 мм, чолова броня корпусу 120 мм, бортів – 80 мм⁶. Далі стало зрозуміло, що цей спосіб покращення захисту себе вичерпав, а з появою протитанкових управляємих реактивних снарядів (ПТУРС), здатних пробивати броню товщиною 400 мм і більше, взагалі втратив сенс.

Далі пішли пошуки комбінованої (композитної) багатошарової броні. Така броня складається з двох і більше шарів металевих і неметалевих матеріалів з різними механічними та теплофізичними якостями, з'днаними миж собою так, щоби снаряд чи інший засіб послідовно їх долав. США почали такі розробки ще у 50-х роках⁷, а з середини 60-х років використовували металокерамічну броню і броню з органо-текстолітом (оксидом алюмінія) для захисту гелікоптерів⁸. Перші варіанти композитної броні були застосовані в конструкції танка Т-64, а далі удосконалені у німецьких танках “Леопард-2” та американських “Абрамс-М1”⁹.

У 70-х роках танки почали оснащувати системами *активного захисту* (з 1983 р. на радянських танках почали встановлювати комплекс *Дрозд*, радіолокаційна станція якого на віддалі до 330 м вловлювала протитанковий реактивний кумулятивний снаряд або гранату, від 130 м супроводжувала їх і відстрілювала з мортири захисний заряд, який за 6-7 м від броні вражав осколковим полем боеприпас противника¹⁰), з яких в умовах бойових дій високу ефективність показала ізраїльська система *Тrophy*. В Україні розроблені нові системи “Заслін” та “Варта”, в Росії – “Афганіт” (встановлена на перспективному танку Т-14 “Армата”)¹¹.

Поряд з активною бронею почали використовувати *динамічну броню* (яка знижує ефективність пробивної здатності боеприпасу противника шляхом поглинання частини його енергії), розміщену в спеціальних контейнерах на зовнішній поверхні комбінованої броні (ефективні тільки проти кумулятивних снарядів) або ж вмонтовану всередині броньованих вузлів (більш універсальної дії)¹². В українській армії використовуються комплекси динамічного захисту “Ніж” і “Дуплет”.

Броня сучасних танків крім всього оснащена фальшбортами, при

⁶ Там само, 415–418.

⁷ Richard M. Ogorkiewicz. *Technology of Tanks*. (Coulsdon: Jane's Information Group, 1991), 371.

⁸ Simon Dunstan. *Vietnam Choppers (Revised Edition): Helicopters in Battle 1950–1975*. (London: Orsley Publishing Ltd, 2003), 27–48.

⁹ Tom Clancy. *Armored Cav – a guided Tour of a Armored Cavalry Regiment*. (New York: Berkley Books, 1994), 4–37; В. А. Григорян, Е. Г. Юдин, И. И. Терехин и др. Под ред. В. А. Григоряна. *Защита танков*. (Москва, 2007), 327 с.

¹⁰ Владимир Иванов. Активная защита танков. *Военный парад*. Т. 23. № 5. (1997), 40–41.

¹¹ Michael Mac-Neil. Active Protection Systems: a Potential Jackpot to Future Army Operations. *Canadian Military Journal*. Т. 13. № 2. (2013), 17–25.

¹² Игорь Чепков. Классификация защитных устройств динамического типа. *Артиллерийское и стрелковое вооружение*. № 3. (Киев, 2004), 24–28.

ударі об які вибухають управляемі протитанкові снаряди, та гранатометами для поставлення димової зависи. Випуск аерозолі дозволяє знизити дистанцію захоплення для РЛС противника. Слідом за ізраїльським досвідом в компоновці машини обов'язковими стає відділення відсіків екіпажу від паливно-мастильних матеріалів та боєприпасів. На випадок пробиття броні боєприпасом передбачаються засоби підвищення його живучості, зокрема захищене від вогню укладання боєприпасів, внутрішні протипожежні перегородки і викадаємі панелі, які дозволяють енергії вибуху швидше вийти назовні ніж знищити екіпаж. Проте, звичайно найважливішими залишаються пошуки не допустити пробивання броні.

Ведуться розробки в напрямку створення *електричної броні* (між двома шарами броні розміщується ізолятор, внутрішня частина заземлена, а на зовнішню подається електричний заряд, протитанковий снаряд, пробивши зовнішній шар, досягає внутрішнього, чим викликає замикання ланцюга, а сильний електричний розряд викликає знищення самого снаряду¹³), а також створення повноцінного енергетичного польового щита чи системи таких щитів. В більшості країн з розвиненим танкобудуванням продовжуються розробки систем радіоелектронної боротьби (РЕБ), зокрема систем виставлення перешкод, оптико-електронного придушення та інших засобів боротьби з високоточною зброєю.

Однак не стоять на місці розробки протитанкових засобів, вартість яких значно менша за самі танки. Вже на початку 2020-х рр. швидкість снарядів перспективних 140-мм гармат досягне 4500 м/с, що забезпечить пробиття під сильними кутами броні товщиною 1000 мм, а при прямому попаданні – до 2000 мм. Збільшення товщини або ваги броні внаслідок збільшення щільності практично неможливе – шасі танків вичерпали можливість збільшення навантаження. Багатошарова комбінована броня з вбудованим динамічним захистом та екрануванням мусить вкладатися у масу машини в межах 42–57 т. Але застосування кумулятивних снарядів з тандемною бойовою частиною суттєво знижує ефективність динамічного захисту. Залишаються надії на дальший розвиток динамічного захисту з осколочно-фугасними бойовими елементами, здатними вражати боєприпаси з тандемною бойовою частиною, а також на згадану *електричну броню*. Ведуться розробки електродинамічного та електро-термохімічного захисту та інших типів *розумної броні*, здатної розрушати боєприпаси, спрямовані проти неї. Всі ці пошуки ведуть до великого збільшення вартості бойових машин¹⁴.

Для перспективних моделей танків передбачається **вдосконалення озброєння** з переходом на гармати 140-мм і більших калібрів з подаль-

¹³ Richard M. Ogorkiewicz. Future Tank Armors Revealed. Developments in electric and explosive reactive armor. *Jane's International Defense Review*. (1997), may, 50–51; J. Brown, P. C. Endersby. Electric Armour Reserch in the UK. *All Electric Combat Vehicle. Second International Conference, 8th – 12th, June 1997*. (1997), 333–343.

¹⁴ В. А. Григорьян. Защита танка – анахрониз или жизненная необходимость? *Военный парад*. (2002), № 5(53).

шим застосуванням електромагнітних і електро- термохімічних гармат, здатних забезпечити початкову швидкість снаряда 4000–5000 м/с, що значно збільшить як бронепробиваємість так і дальність стрільби. В перспективі танки з променевою та імпульсною енергетичною зброєю. Звичайно розробляються більш ефективні системи виявлення цілей, наведення та управління вогнем. **Вдосконалення маневровості** передбачає навіть можливість переходу з гусеничного на крокуючий хід.

Південна Корея та Японія продовжують насичувати свої машини електронними приладами. США в новій перспективній моделі FSC передбачає знаходження екіпажу в корпусі машини (захищенім комбінованою багатошаровою бронею з динамічним захистом еквівалентним катаній броні товщиною 1000 мм), а ведення вогню (із збільшенням точності і дальності) планується забезпечити з допомогою апаратури дистанційного управління. Реальна картина бою буде відображатися на щитку шоломофона, а постійний круговий огляд за телевізійними та тепловізійними камерами. На озброєнні поки-що залишається 120-мм або 140-мм гладкодульна гармата, але передбачена її заміна на 120-мм електротермічну або електротермохімічну гармату чи 25/35-мм електромагнітну автоматичну гармату. Передбачена також установка лазерної гармати, здатна вражати повітряні цілі на віддальх 10–15 км. В компоновці кормової частини передбачена пускова установка багатоцільового ракетного комплексу або десантне відділення на 3 бійців. Двигун дизельний (925 к. с.) або газотурбінний (1250 к. с.). Бойова маса до 40 т, швидкість на пересіченій місцевості – до 65 км/год, запас ходу – до 600 км, екіпаж – 2 чол. При стрільбі прямою наводкою до 5 км ймовірність враження цілі повинна бути 100 %. Озброєння машини повинно забезпечити стрільбу до 10 км та можливість боротьби з повітряними цілями, в першу чергу гелікоптерами. За бойовими параметрами цей танк має бути вдвічі кращим за серійний “Абрамс” M1A2. Цей перспективний танк FSC планувався запустити в серійне виробництво до 2015 р., вартість однієї машини оцінювалася у 5–7 млн. \$, тоді як танк “Абрамс” M1A2 обходився в 4,3 млн. \$.¹⁵ Але реальна вартість моделі виявилася вищою, її доведення продовжується і машина ще не поступила на озброєння.

У ФРН триває розробка перспективного танку NGP з корпусом, захищеним набором броньових модулів з активним та динамічним захистом. На озброєнні 140-мм гладкодульна гармата. Дизельний двигун (1800 к. с.), швидкість по пересіченій місцевості до 65 км/год., запас ходу до 600 км. Екіпаж 2 чол. з можливістю розміщення ще 2 чол.

Великобританія теж розробляє перспективний танк MODIFIER, який планується завершити до 2020 р. Передбачається озброїти його електромагнітною гарматою. Екіпаж – 2 чол.¹⁶

¹⁵ Олег Иванов. *Разработка основных боевых танков четвертого поколения за рубежом*. Интернет-ресурс: btvt.narod.ru/1/gen4.htm

¹⁶ Там же.

В Росії розробка нового танку Т-95 була зупинена у 2009 р. , машину розкритикували як таку, що “має корені в радянських часах”. В компоновці танка екіпаж також розміщений в носовій частині і ізолюваний від модуля озброєння, захист носової частини збільшено за рахунок зменшення захисту башти та її габаритів. Основне озброєння 152-мм гармата, додаткове – 30-мм автоматична гармата. Двигун дизельний або газотурбінний 1500 к. с. Планувалося підняття бойового рівня танку в три рази в порівнянні з Т-90¹⁷. Можна не сумніватися, що зупинка проекту була пов’язана з незадоволенням керівництва, яке не побачило в цьому проекті танка, який би обганяв всі існуючі та перспективні моделі. Розробка такого танку з відкорегованими характеристиками безперечно продовжується. Потужні конструкторські бюро, які ще недавно працювали над проектами нових танків “Об’єкт 640” (“Чорний орел”) (Омськ), “Об’єкт 219А” (Санкт-Петербург), “Об’єкт 772”, “Об’єкт-775” та “Об’єкт-780” (Челябінськ), продовжують свої пошуки. Продемонстрований на параді у 2015 р. перспективний танк Т-14 “Армата” з комплексом активного захисту “Афганіт” та динамічним бронюванням четвертого покоління “Малахіт”, яке ніби-то дозволяє відбивати 95 % пострілів з ручних гранатометів, отримав держзамовлення у 2018 р. після довгих випробувань і доведень, але його системи оцінюються критично, а вартість майже захмарна¹⁸.

Українські танкобудівники продовжують доволі перспективну спробу поєднати здобутки радянського танкобудування з досягненнями західних, зокрема французьких, спеціалістів в галузі спостереження, наведення та управління вогнем. Навряд чи повністю закинені роботи над проектом “Молот” (“Об’єкт 477”, “Об’єкт-478” та “Об’єкт-478М”) з 152-мм гарматою у Харкові. Пропоновані українськими танкобудівниками моделі привабливі також помірною ціною.

Ізраїль, чії танки користуються найбільшим визнанням, ще з вересня 2013 р. взагалі відмовився від продовження робіт над майже готовим танком “Меркава” Мк5. Новий перспективний танк має бути легшим, з іншими захисними характеристиками та модульною системою озброєння і екіпажем з 2 чол¹⁹. Практично зупинилося серійне виробництво танків і у США, ФРН, Англії та Франції.

Зрозуміло, що ціни перспективних машин зростають до захмарних, через що, враховуючи неможливість створення на довший час машин, які були б невразливими для протитанкових засобів хоча б на рівні Т-34 та КВ часів 1941 року, все частіше лунають голоси на користь відмови від танків взагалі і створення взамін машин-роботів значно менших габаритів, ваги та вартості. Будучи наступальною зброєю ближнього бою в умовах насиченості оборони протитанковими засо-

¹⁷ Див.: “Объект 195”: Размышления о возможном облике перспективного российского танка. Интернет-ресурс: btvt.narod.ru/3/t-95.html

¹⁸ T.N. I. Staff. Tank Attack: Russia's New Armata T-14 vs Israel's Merkava (Who Wins?). *The National Interest*. (14.11.2018). Idem. Tank Showdown: America's M1 Abrams vs Russia's Armata. *Ibidem*. (24.04.2019).

¹⁹ Tank Development Halted. *Israel Defense*. (17.09.2013).

бами, цей вид військової техніки, безперечно, переживає переломний момент свого розвитку. Високоточна зброя дальньої дії, здатна вражати на віддалі сотень і навіть тисяч кілометрів невеликі за розміром цілі, однак не може привести до повної відмови від необхідності ближнього контактного бою. Причому неможливо навіть в локальних конфліктах обійтися одними силами спецназу, яку будуть десантуватися з кораблів чи гелікоптерів. Можливо вже можна відмовитися від бронетанкових військ як таких, але потреба в сильному бронетанковому компоненті в складі сил загального реагування на даному етапі цілком очевидна. Подолання глибокої насиченої протитанковими засобами оборони приводить до великих втрат бойових машин, але ж ця сама оборона не менш насичена протипіхотними засобами, подолання яких без танків на даному етапі не менш проблематичне.

Особливо проблематичне використання танків в умовах гірського ТБД, що було продемонстровано у боях в Афганістані, де за 1980–1989 рр. тільки танків Т-62 було втрачено 1340 одиниць²⁰. Більшість з них були підірваними на мінах або знищені з допомогою РПП. Враховуючи, що противник не мав ні танкових військ, ні достатніх засобів протитанкової оборони, можна стверджувати, що танкові війська навряд чи придатні в боротьбі з партизанами в умовах важкопрохідного гірського ландшафту.

Якщо відкинути спроби представити чеченське військо Джохара Дудаєва рівноцінним противником (в кінці 1994 р. проти 10 тис. захисників Грозного, які за російськими оцінками мали 30 танків Т-72, 35 БМП і бтр та 80 одиниць артилерійської техніки, було розгорнено російські війська, в складі яких було 230 танків Т-72А, Т-72Б1, Т-80Б, Т-60БВ (в 7 танкових батальйонах) та 879 одиниць легкої бронетехніки²¹), то доведеться визнати, що танкові війська понесли явно більш ніж допустимі втрати: з 31 грудня 1994 до 4 січня 1995 р. безповоротні втрати склали 49 танків, 132 БМП та 149 одиниць іншої легкої бронетехніки, а за даними начальника Головного Автобронетанкового управління МО РФ генерал-полковника Олександра Галкіна за перших півтора місяця боїв в Чечні безповоротні втрати склали 225 одиниць бронетехніки, в т. ч. 62 танки²². При цьому потрібно врахувати, що за три місяці боїв було евакуйовано з поля бою 98 підбитих танків²³, багато машин ремонтувалися в ході операції по кілька разів, танки отримували від 7 до 12 попадань з РПП, які виявилися найбільш ефективною зброєю чеченців²⁴. Звичайно, поза сумнівами навряд чи доцільно було вводити танки на вулиці міста, не знаючи розташування опо-

²⁰ Вадим Королев. *Техническое обеспечение ОКСВ при подготовке и выводе войск из Афганистана*. интернетресурс: Vadimvswar.narod.ru/ALL_OUT/TiVOuT0507/AfgOu/AfgOu011.htm

²¹ Владислав Белогруд. *Танки в боях за Грозный*. Ч. 1. *Фронтальная иллюстрация*. (2007), № 9, 9.

²² Владислав Белогруд. *Белогруд В. Танки в боях за Грозный*. Ч. 2. *Фронтальная иллюстрация*. (2008) № 1, 74–75.

²³ Владислав Белогруд. *Танки в боях за Грозный*. Ч. 1, 62.

²⁴ Там же, 65.

рних пунктів захисників. Колону 81-го гвардійського мотострілкового полку легко заблокували на вулиці, підбивши з гранатометів передній та задній танки Т-80БВ²⁵. Навряд чи потрібно було кидати в бій танки не до кінця оснащені з пустими блоками динамічного захисту або взагалі без цих блоків. Без сумніву, що командири не могли не знати про страшні втрати радянських танків при штурмі Берліну у кінці квітня – травні 1945 р. Знати – знали, але поступили “як завжди”. Штурму 31 грудня 1994 р. передувала авантюра 26 листопада, коли на Грозний було кинуте 35 танків Т-72А при підтримці чеченських противників генерала Д. Дудаєва, які розбіглися, залишивши танкістів напризволяще. Вирватися зуміли лише чотири танки, три з яких були покинуті по дорозі²⁶. Очевидно фактор втручання політичного керівництва та надмірної централізації продовжував відігравати свою негативну роль. Остаточно повністю розрушений Грозний було взято тільки 6 березня 1995 р., коли його покинула частина польового командира Шаміля Басаєва. Протягом березня – квітня 1995 р. було встановлено контроль над рівнинними районами Чечні. Війна в горах продовжувалася. В січні 1996 р. чеченці здійснили вилазку в Кізляр, а 6–8 березня 1996 р. з кількох напрямків атакували Грозний. 21 квітня 1996 р. загинув генерал Джохар Дудаєв. Але в ході операції “Джихад” (8–22 серпня 1996 р.) сепаратисти захопили Грозний, Аргун та Гудермес. Генерал-лейтенант К. Пуліковський, незважаючи на повну перевагу в техніці та живій силі, не зміг утримати Грозний. Перша Чеченська війна (1994–1996 рр.) завершилася 31 серпня перемир’ям у Хасав’юрті, за яким російські війська покинули Чечню (Ічкерію). За офіційними даними російська сторона втратила 4103 чол. вбитими, 1231 – пропавши ми без вісті, 19794 пораненими. За уточненими даними генерал-полковника Г.Ф.Кривошеєва – 5042 вбитими, 510 пропавшими без вісті та 16098 пораненими. Комітет матерів на підставі даних матерів загиблих тільки втрати солдатів термінової служби оцінив більше 14 тис. Втрати чеченців за російськими даними 17391 чол., за даними начальника штабу чеченських військ Арслана Масхадова – бл. 3 тис. Мирного населення загинуло за різними оцінками 50–80 тис. Оцінити повні втрати броньованої техніки, зокрема танків немає можливості. Багато машин підбивалися кілька разів, відновлювалися ремонтними підрозділами і приймали знову участь у бойових діях. Відзначається високий рівень підготовки чеченських гранатометників²⁷. За неперевіреними даними танк Т-90 виявився недоступним для протитанкової зброї чеченців.

Друга чеченська війна (30 вересня 1999 – 16 квітня 2009; активна фаза війни тривала до кінця весни 2000 р., 29 жовтня – 10 листопада

²⁵ Там же, 12.

²⁶ Там же, 4.

²⁷ О. Лукин. *Первая чеченская война: миф о “маленькой победоносной войне” рассеивается (март – июнь 1995 г.)*. Интернет-ресурс: www.voinet.eu/voina/istoriya-voiny/573.html; Олег Орлов, Андрей Черкасов. *Россия-Чечня: Цепь ошибок и преступлений (1994–1996)*. (Москва, 2010), 448 с.; Григорий Кривошеев и др. *Россия и СССР в войнах XX века: Потери Вооруженных Сил*. (Москва, 2001), 582–584.

1999 р. йшли бої за Гудермес, 4–7 грудня 1999 р. – за Аргун, 26 грудня 1999 – 6 лютого 2000 р. – за Грозний; 20 квітня 2000 р. було оголошено про завершення операцій, а 23 січня 2001 р. – про часткове виведення військ, далі війна переросла в партизанську), в активній фазі якої приймали участь бронетанкові сили, принесла теж значні втрати (за офіційними даними з 1 листопада 1999 р. по 23 грудня 2002 р. 4572 вбитими та 15549 пораненими, чеченці втратили 13517 вбитими (за чеченськими даними – 1300 вбитими та 1500 пораненими). Визначити втрати танків немає можливості²⁸. За перебільшеними даними самих чеченців тільки за перший рік другої кампанії росіяни втратили 27 винищувачів, 40 гелікоптерів, біля тисячі танків і бронетранспортерів²⁹.

Ефективність танків в умовах гірських ТВД або міської забудови, звичайно, невисока. Зрозуміло, що за умови достатньої волі до продовження боротьби. Тому успіх російських колон бронетехніки в грузино-осетинському конфлікті 2008 р. слід розглядати через призму цього фактору, так як грузинська армія не зуміла скористатися складністю ландшафту і не використала в повній мірі наявні протанкові засоби. В цих боях грузини втратили 55 танків Т-72, в т. ч. 20 в якості трофеїв переможців³⁰.

2 серпня 1990 р. Ірак захопив Кувейт, війська еміра Джабера III відступили в Саудівську Аравію під натиском 4 дивізій, втративши 335 одиниць бронетехніки (більшість покинутої). Емір встиг відлетіти в Саудівську Аравію, а його брат загинув при обороні палацу. Окупація викликала реакцію в цілому світі. В Перській затоці та Саудівській Аравії розгорнулися значні міжнародні сили, в т. ч. і танкові, куди крім США ввійшли 1-а англійська бронетанкова дивізія, 6-а французька бронетанкова дивізія, дві єгипетські танкові дивізії, сирійська танкова дивізія, танкові підрозділи Саудівської Аравії, Катару та Об'єднаних Арабських Еміратів, всього бл. 5000 танків, більшість останніх моделей (тільки танків “Абрамс”: 594 М1Ф1НА, 1178 М1А1 та 300 А1). Ірак розгорнув 42 дивізії, до 4 тис. танків, переважно Т-54, Т-55, Т-62 та Т-72. В ході операції “Буря в пустині” (17 січня – 1 лютого 1991) американський генерал Норманн Шварцкопф, подавивши авіацію противника, обійшов його укріплені позиції в Кувейті, кількома десантами імітувавши напрямок головного удару, а головними мобільними силами з території Саудівської Аравії прорвався до Басри, відрізавши іракські сили, які оборонялися в Кувейті і в ході їх відступу довершивши загальний розгром 42 дивізій противника. За різними оцінками іракські війська втратили 1800–3700 танків та 520–2400 одиниць іншої бронетехніки переважно від атак літаків та гелікоптерів і тан-

²⁸ Геннадий Трошев. *Моя война. Чеченский дневник окопного генерала*. (Москва, 2001), 211 с.; Валентина Цветкова. “Цена” чеченского конфликта (за материалами отечественной периодической печати. *Известия Российского гос. пед. ун-та им. А.И.Герцена*. Вып. 66. (Москва, 2008), 252–260.

²⁹ Георгиев В., Георгиева Н. *Кавказская война. Преподавание истории в школе*. (1999), № 6, 29.

³⁰ М. Барабанов, А. Лавров, В. Целуйко. Состояние грузинской армии к завершению боевых действий и ее потери. *Бронетанковая техника. Танки августа*. Сб. стат. (Москва, 2009), 122.

ків союзників останніх моделей. США втратили 33 танки, Англія – 3, Катар – 2. Інші союзники втрат в танках не мали³¹. З американських танків було ще пошкоджено 23 танки M1A1³². З 33 втрачених машин 9 танків M1 7 машин було підпалено “дружнім вогнем” союзників, а дві підірвані через неможливість евакуації³³. Перевагою машин серії “Абрамс” була можливість вражати машини противника з недоступних для останніх віддалей³⁴.

В ході Іракської війни (2003–2010), де танкові сили союзників прорвали оборону противника, знову застосували обхід та охоплення, втрати були значнішими, причому припадали вони на основу на фазу партизанської війни після розгрому іракських військ. З 1135 танків серії “Абрамс” під час боїв з іракською армією було пошкоджено 151 машину, в т. ч. 15 втрачено безповоротно. Але станом на лютий 2005 р. майже 70 % машин було пошкоджено, в т. ч. 17 безповоротно, а 80 машин не підлягали відновлення в умовах розвернутих ремонтних засобів³⁵.

Під час Другої Ліванської війни 2006 р. ізраїльська армія використала до 500 танків, в т. ч. 400 машин серії “Меркава”. Танки використовувалися в основному для підтримки піхоти. Всього в боях було втрачено 60 танків, з їх числа 48–52 танки серії “Меркава”, причому 45 з них від вогню ПТУР та РПГ. З числа цих втрат тільки 5 танків було втрачено безповоротно³⁶.

В цілому, підводячи підсумок ефективності застосування танкових військ наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., можна стверджувати, що вони і далі в основному застосовувалися для підтримки піхоти при прориві оборони і розвитку тактичного успіху в оперативній. Спроби застосування танків в партизанській боротьбі, в умовах міст чи складного гірського ландшафту приводили до великих втрат і закінчувалися переважно невдало. Теж саме можна сказати і про спроби використання танків у відриві від піхоти та артилерії або ж в умовах повної переваги противника в повітрі. Оперативний успіх вдавався танковим військам переважно при повній перевазі над противником в повітрі і на суші, подавленні його волі до опору або ж технічній перевазі над його військами. Успіхів, які би можна було порівняти з успіхами танкових військ у 1939–1941 рр., продемонструвати не вдалося. Важливим показником використання танкових військ виявилася здатність евакуації

³¹ Norman Friedman. *Desert Victory: The War for Kuwait*. (Annapolis, 1991), 353–356; Александр Белоногов. *Кремль. Кувейтский кризис*. (Москва, 2001), 87; Сергей Лавренов, Игорь. “Буря в пустыне” над Персидским заливом. *Советский Союз в локальных войнах и конфликтах*. (Москва, 2003), 213–289; David Isby, Lon Nordeem. *M60 vs T62*. (London: Osprey Publishing Ltd, 2010), 80 p.; Micheal Clodfelter. *Warfare and armed conflict*. V. 2. (2017), 1078–1086

³² Алексей Ерохин, Владимир Личковах. Танки “Абрамс” и БМП “Брэдли” в операции “Буря в пустыне”. *Вестник транспортного машиностроения*. (1994), № 3.

³³ *Operation desert Storm. Early Performance Assessment of Bradley and Abrams*. (1992), 20–25.

³⁴ Michael Gren, Greg Steward. *M1 Abrams at war*. (London, 2000), 29–30.

³⁵ S. D. Maylor. Making the best tank better. *Army Times*. (14.03.2005).

³⁶ Олег Грановский. *Потери бронетехники во второй Ливанской войне. 2007*. Интернет-ресурс: www.waronline.org/IDF/Articles/History/2nd-lebanon-war/acv-losses.

та швидкого відновлення машин, що дозволяло їх неодноразове використання в ході навіть однієї короткої операції. Виживання сучасного танку на полі бою і надалі неможливе без взаємодії з іншими родами військ, перш зща все моторизованою піхотою. Ефективне використання швидкості, прикриття і непомітності, швидкого враження загрозливих місць точним вогнем, особливо на дальній дистанції, залишаються основними перевагами танків. Надійний броньований захист дозволяє танкам ігнорувати певний відсоток спрямованого проти нього вогню, що, в свою чергу, залишає можливість для агресивної тактики і швидкого знищення противника.

У сучасних умовах не настільки важливо з якої віддалі танк може вразити противника, важливіше на якій дистанції можна засікти противника. Електроніка танків “Абрамс” M1A2 SEP V2, “Меркава-4”, “Леопард-2А6” та “Леклерк” дозволяє засікти танки та інші машини противника поза зоною прямої видимості, приміром на зворотніх схилах висот. Над танками четвертого покоління робота продовжується.

Поряд з вдосконаленням конструкції танків, вдосконалювалися старі та з’являлися нові засоби боротьби з ними. Сьогодні окрім інженерних загороджень, установлення яких значно спрощено появою спеціальних інженерних машин; протитанкових мін; протитанкової артилерії, в рядах якої з’явилася така небезпечна зброя як ПТУР; систем залпового вогню; авіації, зокрема армійської (гелікоптерів-винищувачів танків і звичайних гелікоптерів, озброєних ПТУР, та безпілотних систем); нарешті танків та бойових машин піхоти, здатних поразити інші танки, – надзвичайно удосконалилася і стала масовою ручна і станкова протитанкова зброя різних конструкцій. Все це приводить з однієї сторони до великих втрат, з іншої в пошуках захисту від протитанкової зброї – до не менш великих фінансових втрат. Але поряд з цим танк залишається найбільш збалансованою бойовою машиною з огляду мобільності, захищеності та вогневої потужності³⁷.

Сьогодні значно більше ніж це було під час Другої Світової війни і практично до кінця ХХ ст., танкові частини залежні від взаємодії і підтримки авіації, всіх видів артилерії, саперів, та, зрозуміло, піхоти. Певним перебільшенням є твердження, збудоване на враженні від операції “Буря в пустині” (1991), де пара гелікоптерів за один виліт могла знищити до 15 танків, про безпорадність танків від атак з повітря. Гелікоптери не менш вразливі від вогню самохідних зенітних комплексів. Очевидно, що на данному етапі можна ставити питання про заміну, хоча б в експериментальному плані, чисто танкових частин і, навіть, підрозділів, на підрозділи і частини, укомплектовані, бойовими машинами передньої лінії (БМПЛ), розробленими на шасі і базі тих же танків³⁸.

Основна перевага танків на полі бою і далі виражена в здатності

³⁷ Владимир Соколов. *Оружие будущего. Тайны новейших военных разработок.* (Минск, 1998), 512 с.

³⁸ О. А. Лосик, О. Н. Брилев. Имеют ли танки будущее? *Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра.* (2006), № 1. Див. також: Интернет-ресурс: btvt.narod.ru/1/brilev/brilev.htm

вогнем своїх засобів подавляти вогонь засобів противника, при цьому рухаючись вперед і використовуючи результати свого вогню. При цьому танк залишається багатоцільовим засобом, в контактному бої замінити який на данному етапі і в найближчому майбутньому неможливо. Незважаючи на високий відсоток втрат, значно вищий за втрати минулих воєн, цей засіб залишається важливою тактико-оперативною зброєю, здатною забезпечити здійснення прориву добре укріпленої оборони, а при правильному і надійному забезпеченні – розвиток тактичного успіху в оперативний на велику глибину і у високих темпах.

Здається ідея створення універсальної бойової машини підтримки танків (БМПТ), яка зародилася в Росії, малоперспективна. Більш реалістичною виглядає ідея створення комплексу бойових машин передньої лінії (БМПЛ), які би компенсували відсутність у танку артилерійського боекомплекту, достатнього для враження цілей, розташованих на певних площах, надійного зенітного прикриття та піхоти безпосередньої підтримки. Зрозуміло, що всі ці машини повинні не лише відповідати танку у швидкості, запасі ходу та можливості подолання перешкод, але й мати подібну або ідентичну систему захисту, тобто створюватися на його базі.

Так як подавити живу силу противника, яка використовує рельєф місцевості, природні або ж польові укріплення та перепони, завдяки оснащення переносними ПТУР та РПГ, залишається одним з найбільш небезпечних противників танків, може тільки власна піхота, здатна шквальним вогнем з близької відстані не дати можливості противнику скористатися всіма наявними протитанковими засобами. Тому чи не найважливішою машиною в складі БМПЛ стає бойова машина піхоти (БМП), на яку покладається завдання ведення вогневого бою з здатністю враження різноманітних цілей на полі бою, включаючи легкоброньовані машини і навіть танки противника і його живу силу, в першу чергу кулеметні гнізда і позиції гранатометників. Оснащення таких машин автоматичною гарматою, здатною стріляти і ПТУР, видається необхідним. Зрозуміло, що десантування піхоти з цих машин повинно відбуватися лише при необхідності на завершальних стадіях бою. Знову ж таки слід наголосити на відмінності БМП у складі БМПЛ від існуючих звичайних конструкцій. Використання останніх в передній лінії під час атак разом з танками як і без них на практиці приводить лише до непотрібних втрат. БМП у складі БМПЛ мусить мати надійний захист корпусу рівноцінний з основними бойовими танками з використанням динамічного захисту, активної броні і т. д. Тому можна їх назвати важкими БМП або *стрілецькими танками*.

У склад БМПЛ повинні входити і своєрідні *артилерійські танки* – це фактично САУ з гаубицями 122-мм та 152-мм з великим боекомплектом до 100 пострілів, здатна наносити удари на віддалі до 5–6 км по позиціям далекобійних протитанкових засобів противника. Підтримка таких машин значно ефективніша за підтримку артилерійських підрозділів, які ведуть вогонь з віддалі 15–18 км. Зрозуміло, що і ця машина

повинна мати захист, аналогічний захисту основного танка.

Четвертою машиною в складі БМПЛ повинен бути зенітний комплекс ППО подібний до машин типу “Тунгуска”, але на шасі танку з відповідним захистом.

В перспективі з подальшою появою ПТРК нових поколінь до складу БМПЛ потрібно буде включати і спеціальний винищувач танків на базі основного танку, оснащений таким комплексом³⁹.

БМПЛ призначені для прориву підготованої оборони, насиченої протитанковими засобами. Для розвитку тактичного прориву в оперативний потрібний комплекс бойових машин мобільного ешелону (БММЕ), куди повинні ввійти більш легкі машини, розроблені також на єдиній базі: танки, звичайні БМП та БТР (в процесі модернізації наближені до першого типу машин), САУ та ЗСУ. Певний час для таких цілей можна використовувати наявні запаси бронетехніки, відповідно згрупованої. В ідеалі машини з складу БММЕ повинні бути аеротранспортувальними та плаваючими.

Зрозуміло, що техніка обслуговування БМПЛ та БММЕ (БРЕМ, медико-евакуаційні машини, машини підвозу боєприпасів та машини підвозу ПММ) та техніка підтримки (розвідувальні машини, саперні машини, штабні командні пункти та машини зв'язку) мусить мати відповідний захист. Особливо важливою залишається ремонтна інфраструктура, що підтверджує практика останніх воєн і необхідність якої диктує велика вартість бойових машин.

Прийняття такої концепції неминуче зменшить число основних бойових танків і за їх рахунок наповнить БМПЛ та БММЕ іншими машинами створеними на базі танків. По суті настав час до повернення старої довоєнної ідеї окремого формування підрозділів танків безпосередньої підтримки піхоти (в сучасному варіанті підрозділів БМПЛ) та оперативних чи крейсерських танків (в сучасному варіанті підрозділів БММЕ). А це знову ставить проблему вірного співвідношення таких машин, тобто структури бойових підрозділів⁴⁰.

Таким чином виглядає, що танкові війська будуть обмежені в чисельності основних бойових машин, але перш за все за рахунок появи більшого числа спеціалізованих машин з таким же броньовим захистом і переважно на єдиній основній базі з однаковими двигунами і ходовою частиною. Але навіть поява танків-роботів, як і подальший розвиток безпілотних систем, навряд чи приведуть у найближчому майбутньому до повної ліквідації танкових військ.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Леонід Кривизюк, Олександр Юрчук. *Танки і танкові війська вчора, сьогодні, завтра*. (Львів, 2014), 341–343.

Leonid KRYVYZIUK. TANK TROOPS: PROSPECTS OF DEVELOPMENT WHETHER THRESHOLD OF LIQUIDATION.

During Second world war tank troops became basic crushing power of surface operations. Further development of these fighting machines practically exhausted possibilities of substantial improvement them basic parameters: defence, speed and manoeuvrability, survival, and also efficiency of the use of armament. Facilities of anti-tank defensive and defect of tanks developed in parallel rapid rates, constantly filled up by new kinds, including the pilotless systems and battle machines-robots. Practice of application of tanks in the conditions of mountain theatre of battle actions (TBA) or municipal building brightly demonstrates the severe losses of machines of the newest constructions. Further attempts of creation of invulnerable tanks are even like the series of KW at the beginning of Second world war result in superexpensive machines a cost more than 10 million dollars, in that time as facilities of fight against them in times less. All of it compelled to be thoughtful about the further prospect of tank troops, especially taking into account, that Ukraine belongs to the countries able to produce the most modern tanks.

In research the done analyses of the use of tank troops is in battle actions in the end XX – at the beginning XXI century, in particular in the conditions of mountain TBA and municipal building. Convolute attention is on suggestion of perfection of organization and structure of tank troops from the point of view of their further use. The done certain prognoses of future development of tank troops and their use are in the conditions of further saturation of anti-tank defensive.

Keywords: tanks, tank troops, anti-tank defensive, prospects of tank.

Американський танк Abrams M1A2

Ізраїльський танк Merkava Mk 4M

Німецький танк Leopard 2A6

Російський танк Т-14 Армата

Український танк Оплот Т-84У

Український танк Ятаган Т-84-120

Французький танк Leclerc EMAT

**НОВІ ПРАЦІ
З ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ**

Андрій ФЕДУРУК

к. і. н., доц.

Чернівецький національний університет
ім. Юрія Федьковича

Анатолій КУЗЬ

к. і. н., асист.

Чернівецький національний університет
ім. Ю. Федьковича

НОВА КНИГА ПРО ВЕЛИКУ СЕРЕДНЬОВІЧНУ БИТВУ, В ЯКІЙ БРАВ УЧАСТЬ ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ

Kelly DeVries, Niccolò Capponi. Campaldino 1289. The battle that made Dante

[Osprey Campaign 324]. (London: Osprey Publishing Ltd, 2018), 97 p.

Відомо, що середньовічна війна зазвичай сприймається як низка облог, численних сутичок і спустошень, які зрідка переривалися великими й часто кровопролитними битвами, що іноді мали доленосні наслідки. Зокрема, починаючи з останніх десятиріч XII, і по кінець XIII ст., цілий ряд таких значних бойових зіткнень відбулося у Північній, Центральній та Південній Італії. У продовж всього цього часового проміжку на регіональному і місцевому рівнях не припинялося активне збройне протистояння двох політичних угруповань – гвельфів та гібелінів. Саме в цей період на теренах Італії відбулися деякі з найбільших битв європейського середньовіччя: Леньяно (1176 р.), Кортенуова (1237 р.), Парма (1247 р.), Монтаперті (1260 р.), Беневент (1266 р.), Тальякоццо (1268 р.), Роккавіоні (1275 р.)¹.

До цього наведеного переліку необхідно також додати велике бойове зіткнення, що відбулося на рівнині Кампальдіно (1289 р.)², нове дослідження якого нещодавно побачило світ у серії книг на воєнно-історичну тематику, що вже традиційно публікуються відомим американським

¹ Филипп Контамин. *Война в Средние века*. (Санкт-Петербург, 2001), 79.

² Для пересічних українських шанувальників середньовічної воєнної історії це велике бойове зіткнення більше відоме як битва під Чертомондо – назва францисканського монастиря, розташованого поряд з бойовищем. Під такою самою назвою вона фігурує в найбільш доступних узагальнюючих наукових працях з цієї тематики. Наприклад, див.: Ганс Дельбрюк. *История военного искусства в рамках политической истории*. Т. 3. Средневековье. (Санкт-Петербург, 1996), 264; Р. Эрнест Дююи, Тревор Н. Дююи. *Всемирная история войн*. Кн. 1. 3500 год до Р.Х. – 1400 год от Р.Х. (Санкт-Петербург; Москва, 1997), 800–801; Евгений Разин. *История военного искусства*. Т. 2. VI – XVI вв. (Санкт-Петербург–Москва, 1999), 196–198.

но-британським видавництвом “Оспрей Паблішінг (Osprey Publishing)”. Авторами цього чергового видання стали історики – Келлі ДеВрісі Нікколо Каппоні – відомі спеціалісти з воєнної справи доби середньовіччя й ранньомодерного періоду. Обидва дослідники чітко пояснили у вступному розділі актуальність своєї наукової роботи тим, що “деякі битви відомі завдяки історичному впливу; інші через їх літературне значення. У випадку з Кампальдіно її значення як події незначна, а загальному образу вона завдячує поетичному опису в “Божественній комедії” Данте Аліг’єрі. В п’ятій пісні Чистилиця, де зустріч Данте з тінню одного з переможених у битві командирів, в драматичній кульмінації, веде до одного з найвідоміших уривків у всій поемі. Давні та сучасні коментатори в значній мірі відтворили цей епізод, вказуючи також на інші моменти в поемі, у яких Данте робить пряме, а іноді й опосередковане покликання на кампанію 1289 року. І все ж чогось не вистачає в цих професійних фрагментах наукової критики” (С. 5)³. Справді, битва на Кампальдіно багато чим завдячує видатному італійському поетові, який неодноразово згадує про неї у своїй “Божественній комедії”⁴. Навіть у довідкових виданнях, присвячених Данте Аліг’єрі, цей аспект знайшов своє побіжне відображення⁵. Однак, необхідно відзначити, що починаючи з останніх десятирічь XIII ст. і далі, спеціалісти з середньовічної воєнної історії мають у своєму розпорядженні усе більше й більше значної і різноманітної документації, котра дозволяє набагато упевненіше дати відповідь на питання різного характеру. Того крім відомої поеми Данте, вивчення аспектів, які стосуються Кампальдіно, забезпечено достатньою кількістю розмаїтих джерел⁶, що дозволяє відтворити докладний перебіг як самої битви, так й інших подій безпосередньо пов’язаних з нею.

Окрім вступного розділу, рецензована праця К. Де Вріса і Н. Каппоні складається з восьми інших структурних одиниць, які більше нагадують окремі нариси, що органічно компанують увесь загальний вигляд книжки. Поскільки кожна з них становить неабияку цікавість спробуємо стисло їх охарактеризувати, іноді звертаючи увагу на окремі аспекти, котрі потребують уточнення, або фактологічного підсилення.

Перший розділ, який називається “Стратегічне тло (The Strategic Background)⁷”, складається з двох підрозділів із своєрідними заголовками – “Тосканське попурі (Tuscan Medley)” (С. 8–12) і “Суперництва та виснаження (Jousts and Starvation)” (С. 13–15). В них автори достатньо чітко відтворили увесь складний і заплутаний перебіг відно-

³ Тут і далі наводяться відповідні сторінки рецензованої книги.

⁴ Данте Аліг’єрі. *Божественна комедія*. Пер. і прим. Є. Дроб’язка. (Київ, 1976), 128, 224.

⁵ Наприклад, див.: *The Dante Encyclopedia*. Ed. R. Lansing. (London & New York, 2010), 136.

⁶ Серед важливих наративних джерел по дослідженню битви під Кампальдіно перебуває і відома “Нова хроніка”, написана флорентійським державним діячем, фінансистом і хроністом Джованні Віллані, який теж був сучасником означеної воєнної події в політичному житті Флоренції кінця 80-х років XIII ст. (*Villani’s Chronicle Being Selections from the First Nine Books of the Croniche Fiorentine*. Ed. Ph. H. Wicksteed, Trans. R. E. Selfe. (London, 1906), 286–291).

⁷ Тут і далі в дужках подаються назви розділів і підрозділів книги в оригіналі.

син між італійськими державами після смерті німецького імператора Фрідріха II Гогенштауфена в 1250 р. При цьому вказується, що у вир збройної боротьби гвельфів з гібелінами крім Флоренції та Ареццо, як майбутніх головних супротивників на Кампальдіно, були втягнуті Піза, Сієна, Генуя, а також інші комуни і регіони Центральної й Північної Італії. Простежується роль королів Рудольфа I Габсбурга, Карла II Анжуйського та римських пап Гонорія IV й Миколая IV в розгортанні масштабного воєнного протистояння між вказаними італійськими політичними угрупованнями наприкінці XIII ст. в Тоскані. Відзначається, що 1287 р. становить певний рубіж у черговій активізації збройної боротьби аретинських гібелінів з флорентійськими гвельфами, яка проходила зі змінним успіхом для обох сторін конфлікту. На думку К. Де Вріса і Н. Каппоні, активна фаза воєнних дій між військами Ареццо та Флоренції починається саме з лютого 1288 р., коли гібеліни вторглися на територію супротивника. Наводяться виважені дані про чисельність і особовий склад військ обох політичних угруповань, які в цей час мірялися силами на теренах Тоскани, намагаючись вибороти для себе кращі регіональні стратегічні позиції в Центральній Італії. Нарешті, означений рік, що передував битві на Кампальдіно, завершився на користь гібелінів, які, “незважаючи на деякі територіальні втрати, усе ж виграли велику битву, вплинули на зміну режиму в Пізі й тривалий час утримували військову перевагу” (С. 15). Для гвельфів, на цей момент, хорошою новиною стала звістка про звільнення, за сприянням англійського короля Едуарда I Плантагенета, Карла II з арагонського полону і повернення його до Неаполю.

У другому розділі – “Хронологія (Chronologi)” (С. 16–17), котрий загалом є характерний для усіх подібних книг у воєнно-історичній серії “Кампанії (Campaign)”, що видаються “Оспрей Паблішінг”, викладено перелік основних подій, які подаються від 31 березня 1282 р., коли почалося “повстання “Сицилійська вечірня” проти Карла I Анжуйського, короля Неаполя” і до 1302 р. – розколу “всередині флорентійських гвельфів, що призводить до групових зіткнень і вигнання низки громадян, у тому числі й Данте Аліг’єрі”.

В третьому розділі, що називається “Командири протиборчих сторін (Opposing Commanders)”, який складається з двох підрозділів – “Командири гвельфів (Guelph Commanders)” (С. 18–19) та “Командири гібелінів (Ghibelline Commanders)” (С. 19–20), подаються короткі характеристики представників військового керівництва з обох боків. Так, зі сторони гвельфів тут фігурують Амаурі де Нарбонн, син Еймері V, віконта Нарбонни, Гійом Бернард де Дюрфорт, Корсо Донаті й Вієрі де Черчі. Усі названі командири армії Флоренції отримали в авторів рецензованого видання достатньо позитивні характеристики. Проте залишається незрозумілим, який вони мали попередній військовий досвід, особливо, якщо мова заходить про керівництвозначними армійськими з’єднаннями. Враховуючи, що Нарбонн та Дюрфорт прибули з Окситанії, то в них мала вже бути за плечами хоч якась військова практика,

оскільки на той період увесь названий регіон був й далі охоплений воєнним конфліктом, котрий розпочався там ще на початку XIII ст.⁸ Не обминули в цьому підрозділі К. Де Вріс і Н. Каппоні й автора неодноразово згадуваної вище поеми. “Хоча Данте Аліг’єрі, – за їхніми словами, – не був одним з керівників на Кампальдіно, він нерозривно зв’язаний з битвою через той образ війни, який він створив” (С. 19). Натомість з боку гібелінів командирами були єпископ Гульєльмо Убертіні, Бонконте, син графа Гвідо да Монтефельтро і граф Гвідо Новелло з роду Гвіді, котрі отримали в авторів книги неоднозначну характеристику. Однак, виходячи з останньої, можна говорити, що ці військові керівники, на відміну від флорентійських командирів, мали більш належний практичний досвід, необхідний для управління армією Ареццо. Зокрема, Убертіні й Гвідо Новелло командували силами гібелінів ще у великій битві під Монтаперті, а також деяких інших значних польових бойових зіткненнях в Центральній Італії у другій половині XIII ст.

Четвертий розділ – “Військапротиборчих сторін (Opposing Forces)”, складається з трьох підрозділів – “Армія гвельфів (The Guelph Army)” (С. 21–28), “Армія гібелінів (The Ghibelline Army)” (С. 29–30) і “Зброя та обладунки (Arms and Armour)” (С. 32–37). З перших рядків автори книги відзначають, що за складом військових сил, які зішлись в битві на Кампальдіно, остання є яскравим “прикладом майбутнього середньовічного військового мистецтва. Тут вже традиційна армія з домінацією кінноти зіткнулася із силою нетрадиційного війська” (С. 21). Подібно як це відбулося пізніше також під Куртре (1302 р.), Беннокберні (1314 р.), Моргартені (1315 р.) та Касселі (1328 р.). Крім того, подаються достатньо розгорнуті характеристики військових сил як гвельфів, так і гібелінів, котрі мали суттєві відмінності. Звичайно, що більше необхідних документальних відомостей збереглося саме про флорентійську армію. Даних про аретинське військо збереглося значно менше. Чисельність сил гвельфів К. ДеВріс і Н. Каппоні визначають у кількості до 12000 комбатантів, з яких 1600 осіб становила кіннота і 10000 – піхота. Натомість чисельність армії гібелінів не подається, хоча відомо, що в праці Віллані кількість останньої становило до 9000 комбатантів, з них 800 осіб склали кінноту, а 8000 – піхоту⁹. При цьому, якщо кіннота гвельфів, попри свою чисельну перевагу, отримала в авторів рецензованого видання не найкращу оцінку, то вершники гібелінів, на їхню думку, навпаки були найбоездатнішою частиною аретинських військових сил. Стосовно піхоти спостерігається зворотна картина – у флорентійському ополченні вона різноманітна за спеціалізацією (павез’єри, арбалетники, списоносці, лучники і т. д.) табула досить боездатна, а в аретинському війську піхота навпаки значно по-

⁸ Зокрема, див.: Laurence W. Marvin. *The Occitan War: A Military and Political History of the Albigensian Crusade, 1209–1218*. (Cambridge, 2008), 328 p.

⁹ Villani's *Chronicle Being Selections from the First Nine Books of the Croniche Fiorentine*, 287. Ці самі цифри стосовно чисельності військ, які брали участь в битві на Кампальдіно, приймаються й іншими сучасними дослідниками. З цього приводу, див.: H. L. Oerter. *Campaldino, 1289. Speculum*. Vol. 43. (1968), No 3, 444.

ступалася своєю якістю їхній кінноті. Щодо озброєння, то воно розглядається К. ДеВрісом і Н. Каппоні на прикладах тодішнього італійського мистецтва, – різних малюнків та скульптурних зображеннях. В останньому випадку докладно аналізується зброя й обладунок на фігурі кінного рицаря на надгробку Гійома де Дюрфорта, який загинув на Кампальдіно і був похований у Флоренції.

У п'ятому розділі, що називається “Плани протиборчих сторін (Opposing Plans)”, в двох підрозділах “План гвельфів (The Guelph Plan)” (С. 38–40) та “План гібелінів (The Ghibelline Plan)” (С. 40) аналізуються стратегічні цілі військових сил гвельфів та гібелінів. За припущенням авторів дослідження спочатку обидві воюючі сторони намагалися уникнути прямого бойового зіткнення в польових умовах. Більше того, добре озброєна і споряджена армія Флоренції розраховувала вести тільки облогові операції укріплень ворога і здійснювати спустошливі набіги на його територію. В армії Ареццо навпаки все далі почали схилятися до битви, оскільки тоді шанс на перемогу, виходячи з попереднього успішного досвіду, в неї зростав. Усе це додатково вказує на існування у середньовічному військовому мистецтві достатньо складних комбінацій в стратегічних задумах, про відсутність яких часто писали інші сучасні дослідники¹⁰.

В найбільшому, шостому, розділі зпромовистою назвою “Кампанія (The Campaign)”, який складається із трьох підрозділів – “Рейд, захоплення та утримання (Raid, Seize and Hold)” (С. 41–46), “Дорога до Кампальдіно (The Road to Campaldino)” (С. 46–51) і “Битва (Battle)” (С. 51–86), докладно висвітлюється перебіг воєнних дій між Флоренцією та Ареццо в 1289 р. Тут автори видання акцентують головну увагу на питаннях підготовки військових сил з обох боків, призначення командирів, спроби мирних переговорів між конфронтуючими сторонами і т. д. Подається розгорнутий топографічний опис рівнини Кампальдіно. При цьому, К. Де Вріс і Н. Каппоні проаналізували відповідні повідомлення Данте, який не тільки був учасником битви, але й побував у цьому районі Тоскани після свого вигнання з Флоренції. Вказується, що саме аретинці, захопивши стратегічну ініціативу, першими зайняли позиції і підготували місцевість до бойового зіткнення з флорентійцями. Що ж стосується уже неодноразово згаданої битви, яка відбулася 11 червня 1289 р., то вона дуже ретельно проаналізована. З'ясовано особливості бойових шиків протиборчих армій, далі простежується поетапний перебіг їхнього зіткнення, в котрому була задіяна велика чисельність кінноти і піхоти. Автори книги чітко проводять думку, що гібеліни, які мали значний військовий досвід, намагалися використати його у бойовому зіткненні з гвельфами. Проте спроба аретинців застосувати кінноту так само ефективно як у битві під Монтаперті повністю не вдалася. Вершники гібелінів зав'язли у глибокоешелюваному шиківанні флорентійської піхоти, котра продемонструвала свою високу боєздатність, внаслідок чого гвельфи здобули переконливу перемогу. Єдиний

¹⁰ Филипп Контамин. *Война в Средние века*, 225–226.

момент, який автори рецензованого видання залишили без належної уваги, це питання про вплив античного військового мистецтва на тактику армії Флоренції в означеній битві. Адже глибокі шикування і вміле маневрування великих мас флорентійської піхоти дуже нагадують прийоми римської тактики.

Сьомий розділ – “Наслідки (The Aftermath)” (С. 87–90) розкриває політичну ситуацію, яка склалася в Центральній Італії після перемоги гвельфів у битві на Кампальдіно. Втім надалі їхні військові сили діяли невдало. Гібеліни досить швидко відійшли від психологічного шоку після завданої поразки і змогли організувати ефективну оборону підвладних їм територій. Флорентійці не змогли здобути Ареццо і були змушені задовільнитися тим успіхом, який вже був досягнутий, що робив їхнє політичне становище в Тоскані достатньо стійким. Однак скоро в середині самих гвельфів відбувся розкол на дві частини. Внаслідок перемоги однієї з них в 1300 р. інші були змушені покинути Флоренцію. У числі останніх був також і Данте Аліг’єрі – видатний італійський поет, що у своїй відомій поемі “Божественна комедія” створив образ великого бойового зіткнення на Кампальдіно, який назавжди увічнівся в історичній пам’яті нащадків.

У восьмому розділі “Поле битви сьогодні (The Battle field Today)” (С. 91–92), який є також заключним, висвітлюється становище пам’ятного місця на сьогоднішній день. В ньому автори книги розповідають яким чином можна доїхати до рівнини Кампальдіно. Описуються середньовічні культові й архітектурні пам’ятки, що збереглися поряд з бойовищем, а також який панорамний вигляд має останнє з висоти.

Вміщений далі список “Для подальшого читання (Further Reading)” (С. 93–94) свідчить про добру обізнаність К. Де Вріса і Н. Каппоні зі станом наукової розробки означеної проблеми. Вони також відзначили, що “більшість джерел про епоху та битву на Кампальдіно написано італійською, але у деяких випадках – наприклад, середньовічні хроніки – важко читати навіть самим носіям мови. Ми старалися подати якомога повнішу бібліографію, орієнтуючись на тих, хто особливо не розбирається в італійських реаліях будь-якого століття” (С. 93). Доданий покажчик дає можливість швидше зорієнтуватися щодо різних конкретних питань і аспектів на сторінках книжки.

Насамкінець хочеться також звернути увагу на чудове художнє оформлення рецензованого видання. Кольорові батальні реконструкції для нього виконав художник Грем Тернер. Вони теж несуть своє смислове навантаження, оскільки ілюструють ключові епізоди битви. Подані схеми дають можливість прослідкувати перебіг бойового зіткнення на різних її етапах. Інші підібрані ілюстрації так само передають дух середньовічної епохи, створюючи відповідну атмосферу, пов’язану з подіями, що безпосередньо стосуються битви на Кампальдіно.

В підсумку можна стверджувати, що чергове наукове видання, написане К. Де Врісом і Н. Каппоні є безумовно цінною працею з історії

середньовічних війн і військового мистецтва на теренах Центральної Італії. Воно буде цікавим як для фахових істориків, археологів, мистецтвознавців, так і всіх тих читачів, хто цікавиться італійським середньовіччям.

CAMPALDINO 1289

The battle that made Dante

**KELLY DEVRIES &
NICCOLÒ CAPPONI**

ILLUSTRATED BY GRAHAM TURNER

Юрій ОВСІНСЬКИЙ

к. і. н., доц.

Львівський національний

університет ім. Івана Франка

ЗАВЕРШЕННЯ ПРОЕКТУ “ІСТОРІЯ ВІЙН І ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА”

Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. Історія війн і військового мистецтва. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.). (Харків: Фоліо, 2017), 894 с.

Леонтій Войтович, Віктор Голубко. Історія війн і військового мистецтва. Т. 2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.). (Харків: Фоліо, 2018), 971 с.

Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко. Історія війн і військового мистецтва. Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.). (Харків: Фоліо, 2018), 783 с.

Вперше в українській історіографії створена узагальнююча праця з історії війн і військового мистецтва. Основна увага приділена подіям і особистостям, які мали вплив на розвиток і еволюцію військової справи в Європі. Розглянені еволюція організації, структури та озброєння європейських армій, зміни в тактиці і військовому мистецтві, чисельність і втрати в основних битвах, перебіг війн, біограми полководців і розвиток військово-теоретичної думки. Вперше розкрита участь і роль українців у війнах цього періоду і їх вклад у розвиток військової справи. Всі три томи добре ілюстровані, причому ілюстрації та карти є синхронними подіям пам’ятками, які доповнюють текст.

Військова справа охоплює всі сторони існування і розвитку будь-якого суспільства, а також стосунки між його членами. Виробнича культура, розвиток і прогрес технології, налагодження виробництва і поява нових технічних засобів завжди пов’язана з війною. Як винайдення телефону і телевізора в часи близькі до нас, так і винайдення колеса в глибоку давнину були результатом пошуків вдосконалення військового спорядження. Практичний зручний теплий одяг і надійне взуття в давнину теж з’явилося в результаті вдосконалення спорядження воїнів. Своєрідний технічний шпіонаж з давних давен був просто своєчасним запозиченням більш досконалої зброї. Переможцем досі

вважається той, за ким залишилося поле бою, що давало змогу зібрати відповідні трофеї, частина яких використовувалася у подальших боях, а інша частина служила зразками при намаганнях засвоїти виробництво подібної зброї. Розвиток харчової бази, системи зберігання продовольства – все це ті ж етапи розвитку військової справи, як і польова хірургія і розвиток лікування ран. Освоєння нових зразків зброї вело до прогресу технологій виробництва і зачіпало практично всі галузі, навіть на перший погляд віддалені від військової справи. Ускладнення військової техніки змушувало підняти на новий рівень загальну військову підготовку і освітню підготовку всього населення. Саме поразка під Садовою 3 липня 1866 р. призвела до введення у Австро-Угорській імперії обов'язкової початкової освіти для загалу населення і підняття освітнього рівня офіцерського складу. Розвиток архітектури, будівництво доріг, мостів і водогонів також завжди були елементами військової інфраструктури. Необхідність патріотичного виховання молоді, як елемент військової підготовки, стимулювало розвиток всіх видів мистецтва. І, нарешті, мірилом таких вічних людських відчуттів як жадаба життя, кохання і ненависть, мужність і страх, вірність, відданість і зрада, теж виступає війна. Військова справа диктує свої умови економіці, напрямкам і темпам її розвитку, причому ця тенденція закономірна для всіх епох¹.

Головним завданням існування будь-якого організованого суспільства, починаючи з ранніх стадій державності від *простого вождівства* і *chiefdom* було забезпечення життєдіяльності його членів, тобто захист своєї території, своєї системи цінностей і своєї системи влади. Коли вичерпані можливості реалізації цього завдання мирним шляхом наступає війна. Ще наприкінці IV – на початку V ст. римський військовий письменник Публій Флавій Вегетій Ренат виклав зміст цього процесу: **“таким чином, хто хоче миру, нехай готується до війни; хто хоче перемоги, нехай старанно навчає воїнів; хто хоче отримати сприятливий результат, нехай веде війну, спираючись на мистецтво, а не на випадок”**². Таким чином, фактично військова історія є найбільш повною історією людського суспільства, яка охоплює всі сторони його буття.

Традиційна марксистська періодизація всесвітньої історії на основі суспільно-економічних формацій є кабінетною структурою, підігнаною під наперед задану теорію класової боротьби. Інші варіанти історичної періодизації теж дискусійні. Слідом за британськими та американськими військовими істориками, автори здійснили спробу історичної періодизації на основі змін формування збройних сил, добре усвідомлюючи, що такі зміни не відбуваються синхронно в різних частинах світу, будучи залежними від розвитку суспільства, готовність якого до

¹ Юрген Бауэр, Хуберт Ван Туйль. *Замки, битви, бомби. Як економіка пояснює війну*. (Москва, 2016), 576 с.

² “Igitur qui desiderat pacem, praeparet bellum; qui victoriam cupit, milites optat diligenter; qui secundos optat euentus, dimicet arte, non casu” (Flavi Vegeti Renati viri inlustri comitis. Epitoma rei militaris, liber III, prolog).

подібних змін залежить перш за все від його рівня. Цей розрив між різними рівнями стає важливим фактором при зіткненні армій різного рівня. Наприклад, відмова від формування військ шляхом рекрутських наборів і перехід до масових армій розпочалася з 1798 р., коли у Франції був прийнятий закон про *конскрипцію* (військову повинність) генерала Жана Батіста Журдана (1768–1833), але, наприклад, в Росії цей перехід було здійснено з 1874 р. за реформою генерал-ад’ютанта Дмитра Мілютіна. Подібне відбувалося і з іншими змінами і продовжує відбуватися далі. Подібні зміни прискорюють відмову від застарілих систем, стимулятором яких служать знакові поразки. Для Росії це була поразка у Кримській війні (1853–1856), для Австрії – в Австро-пруській війні (1866). Тому вихідними точками пропонованої періодизації стали хронологічно вперше зафіксовані появи таких змін³.

В результаті періодизація історії війн і військового мистецтва отримала наступний вигляд:

Від озброєної юрби до організованих ополчень (до 3060 р. до Христа⁴). Цей період неорганізованих озброєних юрб, в сутичках між якими перевага була на боці чисельності або випадку. При цьому з початку зіткнення, наявіть за наявності військових вождів, цими юрбами ніхто не керував, позаяк сам вождь, давши сигнал до атаки, першим рушив до неї, далі вже не маючи змоги щось змінити, а його рання загибель переважно завершувалася замішанням і втечею, очолюваної ним юрби. Цей період передував зачаткам військової організації і відповідає розвитку суспільства додержавного періоду, включаючи протодержавні етапи простого і компаудного вождівства. Зрозуміло, що у історії війн цей період не розглядається. .

Перша епоха організованих ополчень (бл. 3060 – 1457 рр. до Христа). Зачатки військової організації, коли загальне ополчення, яке охоплює все чоловіче населення, здатне носити зброю, отримує єдине командування в особі військового вождя-правителя, який ділить його на частини, які очолені поставленими ним або виборними командирами, здатними продублювати його розпорядження, втілюючи на полі бою, або ж виконуючи самостійну функцію в рамках задуму командуючого. Цей етап починається на останньому етапі протодержави *chiefdom* – консолідованого вождівства, розвивається і триває в процесі ранньої держави, починаючи від держави дружинного типу *military hoverment*.

³ Справедливо буде зазначити, що така періодизація теж залишається дискусійною, враховуючи, наприклад, дискусію про *порохову революцію*, прихильники якої розглядають цю подію від XIV до початку XVIII ст., тоді як їх опоненти звертають увагу на те, що революції так довго не можуть тривати (Леонтій Войтович. Професійні наймані армії: результат “порохової революції” чи еволюції військової справи? *Воєнно-історичний вісник*. № 3 (21). (Київ, 2016), 5–11; Leontij Wojtowycz. Fachowe najemne wojsko: wynik “rewolucji prochowej” czy ewolucji wojskowości? *Wojsna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki*. Т. 2. (Szczecin, 2017), 319–334).

⁴ Бл. 3060 р. – початок I династії Древнього Єгипту. Дата ця у працях сучасних єгиптологів дискутується в межах 3060/3032/2982/2900 (Jürgen von Beckerath. *Chronologie des pharaonischen Ägypten: Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.* *München Ägyptologische Studien*. Band 46. (Mainz, 1997), 134 s.; Erik Hornung, Rolf Kraus, David A. Warburton. *Ancient Egypton Chronology*. (Leiden–Boston–Köln, 2006), 517 p.

Зрозуміло, що у різних суспільствах ці етапи ніколи не співпадали і розриви між ними величезні, особливо в рамках різних цивілізацій. Так у Древньому Єгипті цей етап тривав від початку I династії до битви при Мегіддо (1457 р. до Христа), де фараон Тутмос III використав вже професійне військо. Всі інші суспільства починали і завершували цей етап пізніше.

Перша епоха професійного найманого війська (1457 до Христа – 378 після Христа). Умовно це від битви при Мегіддо до битви при Адріанополі, де ополчення готів, очолене військовим вождем Фрітігерном розгромило професійну найману армію Римської імперії, очолену імператором Валентом. Ускладнення озброєння, поява і розвиток власне військового мистецтва, в ході якого військо розділилося на підрозділи, частини і з'єднання з окремими завданнями, а бойові порядки отримали регулярну основу, що вимагала індивідуальної і колективної підготовки, призвели до професії військовиків, яка швидко трансформувала цю категорію в окремий стан суспільства, а потреба в цьому стані змусила інші стани виділяти ресурси для його утримання. Цей довгий період пережив різні варіанти утримання військового стану, від розподілу суспільства на категорії за майновим станом, що дозволяв відбувати ту чи іншу службу, до створення фактично найманого війська, учасники якого отримували плату в залежності від свого місця в цьому війську. Вершиною першої епохи професійного найманого війська стали римські легіони, які легко громили більш численні організовані ополчення т. з. *варварських народів*, учасники яких нерідко індивідуально перевершували легіонерів, утверджуючи принцип, що *порядок перемагає число*. Цей період тривав від розквіту древніх цивілізацій до кінця античної епохи.

Друга епоха організованих ополчень (378–732). Умовно цей період тривав від битви під Адріанополем до битви при Пуатьє, де франкський майордом Карл Мартелл зупинив арабське просування в Європу, протиставивши важкій арабській кінноті раннє лицарське військо. Падіння гігантської Римської імперії, викликане перш за все кризою її військової системи, внаслідок відмови від утримання професійного найманого війська, призвело до утворення низки т. з. *варварських королівств* з поверненням до організованих ополчень, позаяк відсутність державних фінансів не дозволяла правителям цих королівств утримувати інше військо. Цей період хронологічно відповідає ранньому середньовіччю.

Епоха лицарського війська (732–1415). Умовно цей період тривав від битви при Пуатьє до битви при Азенкурі, де лицарське військо потерпіло свою остаточну поразку. Ускладнення озброєння, особливо захисного, зростання його вартості, адекватної десяткам корів, а потім і більше сотні корів, необхідність постійних тренувань і відповідного харчування, призвели знову до професіоналізації війська. Однак відсутність у держав дружинного типу, на стадії яких знаходилися *варварські королівства*, необхідних ресурсів для утримання професійного війська породили новий тип війська феодальний або *лицарський*, через

надання військовикам тимчасових земельних ленів на правах *бенефіції* (на час несення служби), які трансформувалися у *феоди* (з правом успадкування за умови несення служби спадкоємцями). Ця система у християнській Європі розділила суспільство на три категорії: *oratores* (“ті, що моляться”), *bellatores* (“ті, що воюють”) і *laboratores* (“ті, що працюють”). Ця друга категорія *людей меча* або *лицарів* стала домінуючою і визначала розвиток суспільства класичного і пізнього середньовіччя.

Друга епоха професійного найманого війська (1415–1631). Умовно цей період тривав від битви при Азенкурі до битви при Брейтенфельді, де шведський король Густав II Адольф розгромив імперського фельдмаршала графа Тіллі з військом, організованим за новою рекрутською системою. Лицарі були професіоналами, які несли службу власним коштом за рахунок надходжень від бенефіцій та феодів, будучи зацікавленими у їх зростанні. Зосередження в одних руках військової, адміністративної, фіскальної та судової влади вело до сепаратизму, в боротьбі з яких верховна влада врешті підтримала міста у їх боротьбі за комунальні права і самоврядування, яке на перших етапах зводилося до участі у встановленні правил платежу власникам ленів. Піднесення міст і доходів їх верхівки призвело до утримання містами найманих військ кондотьєрів, а пошук скорочення витрат на це утримання – до пошуків більш ефективної зброї. Верховна влада також вела постійні пошуки альтернативи лицарському війську, яке все менше підпорядковувалося дисципліні, зокрема запровадивши інститут сержантів. Всі ці заходи призвели до падіння гегемонії важкої кавалерії, а з нею і самого лицарства, га зміну якого прийшли професійні наймані армії, які формувалися з представників різних станів. Процес цей був тривалим і не співпадав в часі у різних країнах. Лицарство чинило опір, тримаючись за свої станові привілеї та моральний авторитет, набутий у попередню епоху, відбиту в культурі та менталітеті. Врешті лицарству вдалося монополізувати керівний прошарок нового професійного війська, склавши основу його офіцерської касті. Ця епоха охоплює пізнє середньовіччя і ранньомодерну добу.

Епоха рекрутського війська (1631–1798). Умовно цей період тривав від битви при Брейтенфельді до прийняття закону генерала Журдана. Нове професійне наймане військо виявилось надзвичайно дорогим, вимагало розгорненої системи логістики і ставало небезпечним у випадку припинення виплати на утримання, переходячи від нещадного грабунку власної території, аж до переходу мало не в повному складі на сторону противника у якого виявилось більше ресурсів. Інтернаціональні професійні армії швидко стали загрозою для суспільства. І тоді за прикладом Швеції почався перехід до рекрутської системи, яка передбачала створення професійного війська шляхом набору за певними правилами частини населення. Ця система була удосконалена Францією та своєрідно модернізована Росією. При цьому ще певний час зберігалися наймані контингенти. Офіцерська каста рекрутського війська стала

замкнутою, формуючись із спадкоємців *людей меча*.

Епоха масових армій (від 1798). Недостатком рекрутського війська була обмеженість його резерву, яку пробували перекрити іррегулярними військами, приміром *козацтвом* в Російській імперії. Довголітня служба відбивалася на моральному стані війська, а замкненість офіцерської касты і залежність просування на її щаблях від походження не могли не відбиватися на стані і розвитку армії. Продовження пошуків ефективнішої зброї, яка би дозволила скоротити чисельність, а отже і видатки, призводили до її ускладнення, рівно ж і ускладнювали сам перебіг битв і кампаній, вимагаючи вищого рівня як офіцерського так і рядового складу. За таких умов перехід до загальної військової повинності, а через нього до масових армій, формування офіцерського корпусу не за становим, а за освітнім рівнем, призвели врешті до тотального підпорядкування всього суспільства інтересам війни і його участі у військових міроприємствах від безпосередньої військової служби і участі в бойових діях до роботи в усіх сферах в інтересах війська. При цьому військо поглинуло і жіночу частину суспільства не тільки через родинні інтереси, але й через безпосередню участь у військових формуваннях, включаючи бойові підрозділи.

Від масових армій до професійного найманого війська (з 1991 р.). Масові армії продовжують існувати, але операція союзних військ проти іракського диктатора Саддама Хусейна під назвою “Буря в пустині” у 1991 р. продемонструвала перевагу професійного найманого війська перед масовою (мобілізаційною) армією. З огляду на подальше ускладнення озброєння і системи управління на основі комп’ютерного моделювання, нових можливостей інструментальної розвідки, безперечно, надають перевагу поверненню до професійного найманого (в розумінні добре оплаченого і утримуваного коштом держави) війська. Однак це повернення в нових умовах вертає старі проблеми. Перш за все фінансових ресурсів (оплата рядових і офіцерів мусить бути в рази більшою від доходів працівників інших сфер, утримання мусить забезпечувати відповідний комфорт і можливість сімейного життя, крім основного контингенту повинен бути навчений резерв з підтриманням відповідного рівня, який теж потребує ресурсних затрат), відповідного зацікавлення потенційних учасників і загальної підтримки всього суспільства. Саме через те ще довгий час буде зберігатися змішана система, а повністю професійна частина армії в багатьох випадках буде обмежена контингентами спецпризначенців, офіцерським і, частково, унтер-офіцерським складом та певною частиною контрактників з чітко визначеними термінами служби. При цьому мусить зберігатися система підготовки і утримання резервів.

Автори не ставили собі завдання за прикладом Харперської енциклопедії військової історії викладати послідовну історію всіх війн на всіх континентах, зосередившись тільки на тих війнах, битвах і особистостях, які впливали на розвиток військового мистецтва та військової справи і приклади яких можуть бути корисними навіть на сучасних етапах. Тому, наприклад, героїчна оборона у 1879 р. короля Сетевайо

із зулуськими *imni* (полками), озброєними переважно *асагаї*⁵, проти британського війська генерала Фредеріка Нейпіра Тесігера, озброєного гвинтівками Мартіні-Генрі⁶, мітральезами (картечницями) Гарднера⁷ та гарматами, не знайшла відображення на сторінках цієї праці, рівно ж як і численні подібні війни. Найбільше уваги було приділено війнам на європейському континенті. Ще одним завданням цієї праці було висвітлення місця та рівня і участі в бойових діях як українського війська, так і військ, які формувалися в українських землях з місцевого населення. При цьому розглядалася і участь українських підрозділів і з'єднань у європейських війнах, зокрема у Тридцятилітній війні, Великій Північній війні чи Семилітній війні.

Праця розрахована перш за все на широкого читача, якого цікавлять проблеми військової історії. Але завданням цього дослідження було зробити його корисним і для фахівців. Тому у покликах приведено конкретну бібліографію головних праць, присвячених історії тої чи іншої війни, кампанії або ж полководцю. Вона включає найновіші дослідження провідних фахівців з проблематики з усього світу на доступних авторам мовах. У покликах також подана і довідкова інформація, зокрема біограми полководців, які за браком місця не могли бути відображені в основному тексті. В основному тексті петитом виділена найважливіша додаткова інформація, теж призначена переважно для фахівців.

Складнощі подачі інформації виникали через зростаючу тенденційність не тільки популярної літератури та інтернету, але й вузькоспеціальних досліджень. Зустрічаються часті намагання поразки виставляти ледь не перемогами, маніпулювати цифрами, особливо чисельністю військ, втратами та здобутками. Іноді найновіші роботи в цих аспектах заслуговують менше довіри ніж дослідження істориків ХІХ століття. За багато років нагромадилося чимало стереотипів в оцінках подій, явищ та особистостей. Частина з них базується на повному нерозумінні сутності понять, зокрема лінійної тактики. У багатьох випадках відмові від стереотипів або зміні оцінки заважає сучасна політична кон'юнктура. З різних причин свідомо чи випадково не подається участь українських козаків (запорозьких, гетьманських чи слобідських) навіть у випадках, коли вона була вирішальною. У російських працях переважно не розмежовуються донські козаки від українських, навіть коли їх співвідношення різнилося на порядок. Автори старалися виправляти ці аспекти, особливо стосовно чисельності та втрат. Зрозуміло, також, що найскладнішим для дослідників залишається період Другої світової війни, навколо якого не вщухають дискусії. Далеко не всі документи за цей період доступні дослідникам, особливо україн-

⁵ Асагаї – металний спис довжиною бл. 2 м з довгим (до 0,5 м) широким і масивним металевим лезом.

⁶ Гвинтівка системи Мартіні-Генрі, вагою 3,6 кг, мала ефективну дальність стрільби до 1185 м і скорострільність до 10 пострілів за хвилину.

⁷ Мітральеза системи Гарднера дозволяла зробити більше 100 пострілів на хвилину гвинтівочними патронами з ефективною дальністю більше 500 м.

ським дослідникам позбавленим можливості працювати з джерелами, які зберігаються в російських архівах. Важким для досліджень залишається партизанських рух і різні його прояви. Тим не менше у дослідженні вперше у повному обсязі розглянені всі кампанії і битви, які мали місце на українській території протягом двох світових війн, а також рух Опору всіх напрямків.

Праця повинна знайти належну оцінку і зіграти відповідну роль у становленні української військової історії. Авторі свідомі певних недоліків, частина з яких виявлена вже у процесі обговорення перших двох томів і опублікованих рецензій. Вони розглядають своє дослідження як схему і фундамент подальших ґрунтовних розробок з військової історії.

Історія війн і військового мистецтва. Т. 1.

Історія війн і військового мистецтва. Т. 2

Історія війн і військового мистецтва. Т. 3.

ІСТОРІЯ ВІЙН
І ВІЙСЬКОВОГО
МИСТЕЦТВА

Леонтій
ВОЙТОВИЧ
Віктор
ГОЛУБЄКО

ІСТОРІЯ ВІЙН І ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА

від професійних найманих армій
до масових (мобілізаційних) армій
(початок XVI — друга половина XIX ст.)

Віктор Голубєко (нар. 1964 р.) — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка. Автор понад 100 праць з військової історії України XX ст., армії УНР, проблем національної військової доктрини, військових аспектів визвольних змагань 1917—1921 рр., зокрема двох монографій.

Валерій Грицьок (нар. 1963 р.) — полковник, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру воєної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Автор понад 150 праць з військової історії від сфєроскоп часів до XX ст., зокрема шести монографій.

Леонід Кривицьок (нар. 1959 р.) — полковник, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Науково-дослідного центру воєної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Автор понад 60 праць з військової історії XX ст., історії танкових військ і битви на території України, зокрема однієї монографії.

Олександр Лисенко (нар. 1955 р.) — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України ІНАН України. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2017). Автор понад 300 праць з військової історії XX ст., зокрема 12 монографій.

Військова справа охоплює всі сторони існування і розвитку будь-якого суспільства, а також стосується всіх його членів. Виробництво культури, розвиток і прогрес технологій, налагодження виробництва і поява нових технічних засобів завжди пов'язані з війнами. Таким чином, можна стверджувати, що військова історія фактично є найповнішою історією людського суспільства, яка охоплює всі сторони його буття.

Третій том нашого видання присвячений історії війн і військового мистецтва від масових армій до відродження професійних армій (XX — початок XXI ст.). Особому увагу приділено подіям двох світових війн. Уперше детально проаналізовано військові дії на території України, роль партизанів та участь українського народу в цих війнах. Праці розроблені як на спеціальність, так і на широкій загал, усіх, хто цікавиться військовою історією.

ІСТОРІЯ ВІЙН
І ВІЙСЬКОВОГО
МИСТЕЦТВА

Віктор ГОЛУБЄКО
Валерій ГРИЦЬОК
Леонід КРИВИЦЬОК
Олександр ЛИСЕНКО

ІСТОРІЯ ВІЙН І ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА

Від масових армій до відродження
професійних армій
(XX — початок XXI ст.)

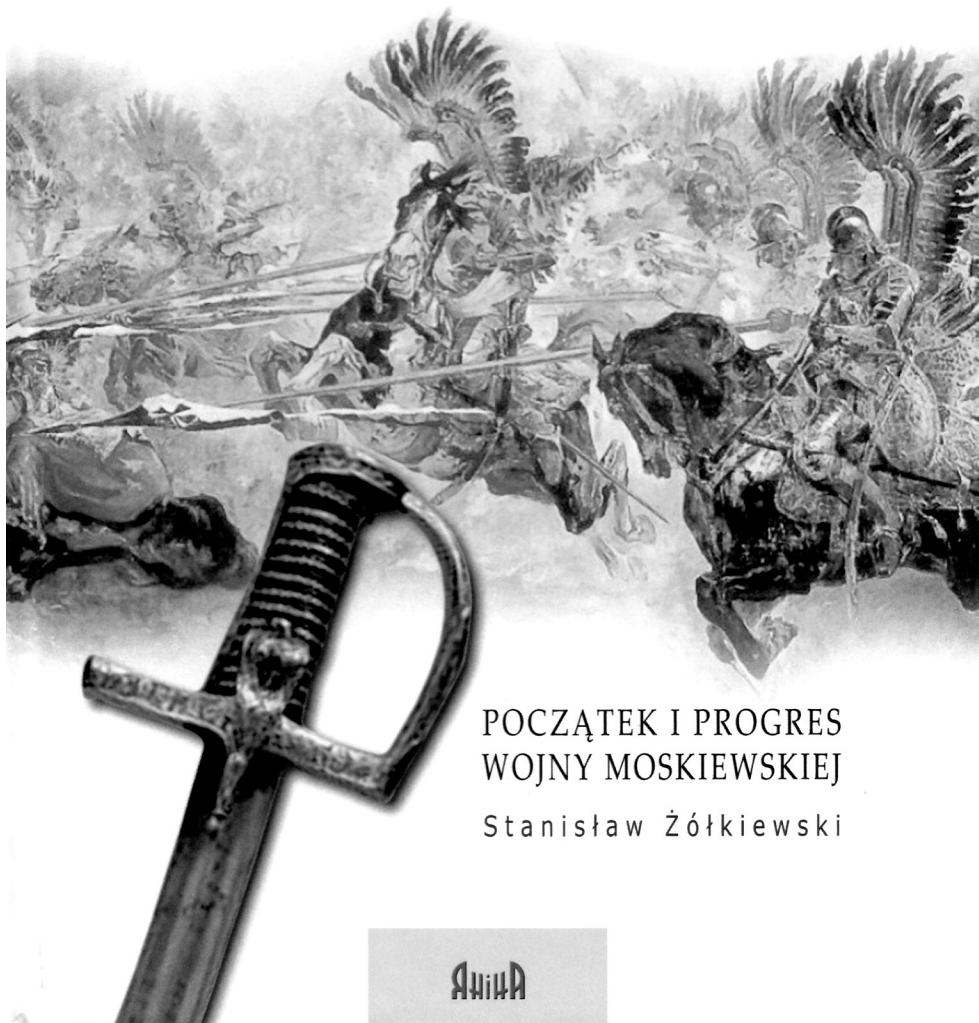

Станіслав Жолкевський. *Початок і успіх Московської війни за панування короля й. м. Сігізмунда III, за регіменту й. м. пана Станіслава Жолкевського, воєводи київського, гетьмана польного коронного*. Переклад і коментарі Леонтія Войтовича. (Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2019), 242 с.

Праця коронного гетьмана і канцлера Речі Посполитої Станіслава Жолкевського (1547–1620) присвячена найдраматичнішому періоду Смутного часу у Московському царстві і найбільш близькій до реалізації спробі польсько-московської унії. Добре поінформований вітор, активний учасник цих подій, намагався дотримуватися максимально можливої об'єктивності, що вигідно вирізняє його працю від численних військових мемуарів всіх часів. Подані оригінальний текст польською мовою, перший переклад праці українською мовою, коментарі, у яких вичвітоена роль українських козаків у цих подіях і використані дослідження найновішої європейської історіографії, та вступна стаття, присвячена особі автора, написані д. і. н. проф. Леонтієм Войтовичем.

Станіслав Жолкевський

ПОЧАТОК І УСПІХ МОСКОВСЬКОЇ ВІЙНИ

POCZĄTEK I PROGRES
WOJNY MOSKIEWSKIEJ

Stanisław Żółkiewski

АнтіА

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ВІЙН І ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА.
ВИПУСК 2.**

Наукове видання

Технічний редактор М. Ощипок

Підписано до друку 10.10.2019

Формат 70x100/16. Ум. друк. арк. 27,36.

Папір офсетний. Гарнітура UkrainianSchoolBook

Наклад 100. Зам. № 3. Надруковано: ПП “Ліана-М”

Львів, вул. С. Бандери, 45

Проблеми історії війн і військового мистецтва. Вип. 2. /
За ред. Л.В.Войтовича. (Львів: Інститут українознавства ім.
І.Крип'якевича НАН України, Львівський національний уні-
верситет ім. І. Франка, Національна академія сухопутних
військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2019), 252 с.

ISBN 978-966-02-9009-9

Збірник наукових статей присвячений актуальним і дискусійним проблемам історії війн і військового мистецтва. Основна увага приділена малодослідженим подіям в українській і світовій історіографії, а також подіям і фактам, які мали визначальний вплив на розвиток військової справи. Для істориків, військових фахівців, студентів і всіх, хто цікавиться військовою історією.

ББК 63.3(2)43

Б65